

Пантелеймон Куліш

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА

(Вибрані твори)

ББК _____

УДК _____

Упорядник: викладач кафедри соціальної педагогіки та історії педагогіки У манського державного педагогічного університету імені Павла Тичини О.О. Кравченко

Рецензенти:

Побірченко Н.С. – доктор педагогічних наук, професор;

Коляда Н.М. – кандидат педагогічних наук, доцент.

У збірці представленні маловідомі праці видатного педагога, культурно-громадського діяча другої половини ХІХ ст. П. Куліша. Відібрані до збірки тексти розкривають його погляди на сутність виховання і навчання, становлення вітчизняної системи виховання, побудови національної школи, а також дають уявлення про педагогічну діяльність цієї непересічної постаті української інтелектуальної історії.

Для студентів, аспірантів, науковців, педагогічної громадськості.

ISBN _____

ЗМІСТ

Від упорядника	4
Куліш Пантелеймон Олександрович (1819-1897) – життєвий і творчий шлях.....	7
Об’ява про збір матеріалів для книжки про освіту Південної України.....	21
Об українском альманахе, под заглавием Хата.....	21
Цель и характер украинского литературно-политического журнала [Хата].....	22
Объявление объ издании съ 1860 года украинскихъ сборниковъ.....	24
Передне слово до громади. Поглядъ на українську словесность.....	27
Слово одъ издателя.....	35
Передмова до Граматки (1857).....	36
Слово до письменнихъ.....	37
Листи з хутора. Лист I.....	39
Листи съ хутора. Лист II.....	46
Листи съ хутора. Листъ III. Чого стоить Шевченко, якъ поетъ народній.....	50
Листи съ хутора. Листъ V. Хто такий „Хуторянинъ”.....	57
Объ изданіи украинского словаря.....	62
Передмова до Граматки (1861).....	64
Простонародность въ украинской словесности.....	64
Переглядь українськихъ книжокъ.....	75
Устня мова зъ науки.....	82
Ответъ на письмо съ Юга.....	83
Ответъ московскому „Дню” на помещенную имъ статейку Г. Соковенка: О степени самостоятельности Малорусской литературы.....	87
Дві мові, книжня і народня.....	91
Какія руководства удобнее применять при первоначальномъ обученіи крестьянскихъ детей? (Початок).....	102
Какія руководства удобнее применять при первоначальномъ обученіи крестьянскихъ детей? (Закінчення).....	105
Викохування дітей.....	107
Викохування дітей за підмогою школи.....	110
Погляд на усню словесність українську. Попередне слівце.....	114
Хутірська філософія і віддалена од світу поезія.....	118
Зазивний лист до української інтеллігенції.....	193
Передне слівце до перекладу Святого Письма.....	206

ВІД УПОРЯДНИКА

Інтенсивні реформи системи освіти на сучасному етапі пов'язані з якісними змінами науково-теоретичних основ педагогічної науки та актуалізують звернення до педагогічної думки і досвіду минулого. Для удосконалення сучасної школи і педагогіки вагомим значення набувають історико-педагогічні дослідження, які дозволяють осмислити накопичений досвід, оцінити переваги і недоліки вітчизняної освіти, визначити основні етапи і перспективні тенденції її розвитку.

Нині одним із найпоширеніших напрямів історико-педагогічних досліджень є педагогічна персоналія, що зумовлено об'єктивною потребою сучасної педагогічної науки у новому прочитанні, неупередженій оцінці, творчому осмисленні з нових методологічних позицій кращих надбань української педагогічної думки. Як зазначає О.В. Сухомлинська, дослідження педагогічної персоналії „завжди буде одним із провідних напрямів історико-педагогічних досліджень, особливо в переломні часи, коли перегадаються канони і коли саме персоналія, яку ми виймаємо з небуття, і своїм життям, і своїми ідеями підтверджує рух історії, її мінливість, непередбаченість і вразливість”¹.

У цьому контексті важливого значення сьогодні набуває можливість включення до наукового обігу забутих, штучно замовчуваних імен вітчизняних педагогів, творча спадщина яких містить просвітницькі, виховні і дидактичні ідеї стосовно теорії та практики виховання і навчання, становлення національної освіти і шкільництва.

Особливо це стосується діячів другої половини ХІХ ст., творча спадщина яких довгий час була поза межами наукового обігу внаслідок ідеологічно-партійного вектору педагогічної науки за радянських часів. Актуалізація вивчення діяльності і творчості педагогів, які працювали у другій половині ХІХ ст. зумовлена ще й тим, що із представниками цієї епохи пов'язується початок розвитку сучасної національної педагогічної думки. Ці діячі спирались на етнографічно-культурницьку, народницьку парадигму й мислили в контексті натурфілософії². Збереження і вивчення рідної історії, мови, фольклору, літератури – основні константи їх педагогічних концепцій. Ця вітчизняна педагогічна думка представлена широким колом

---

¹ Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – Київ, А.П.Н., 2003. – С. 46.

² Сухомлинська О. Переднє слово // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ-ХХ ст.): Хрестоматія / Упоряд.: Л.Д. Березовська та ін. – К.: Наук. світ, 2003. – С. 6.

видатних педагогів, культурних, громадських діячів, серед яких чільне місце займає Пантелеймон Олександрович Куліш (1819-1897).

До теперішнього часу його педагогічна спадщина не стала предметом наукового дослідження, об'єктивно-аналітичної оцінки та використання в умовах розвитку національної педагогічної науки і суспільної практики.

До кола його багатогранної діяльності входили – літературна, філологічна, етнографічна, перекладацька, видавнича, педагогічна, публіцистична, лінгвістична, громадська праця. Пантелеймон Куліш ставив за мету формування національної ідеї та національної ментальності, виділення, розвиток і збереження української культури як окремого, специфічного утворення. Він свідомо і цілеспрямовано здійснював свою працю над духовно-культурною деколонізацією України з розрахунку на декілька поколінь вперед.

Пантелеймон Куліш залишив після себе велику й оригінальну педагогічну спадщину, яка й досі залишається малодоступною і недостатньо вивченою. Його публікації науково-педагогічного характеру розміщені на сторінках періодичної преси другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст., це, зокрема, альманах „Хата”, журнали „Черниговскія Губернскія Ведомости” (1858), „Основа” (1860–1861), „Черниговский листок” (1861–1862), „Правда” (1867–1870), „Киевская старина” (1900), „Україна” (1914), які сьогодні є бібліографічною рідкістю³. Деякі праці зовсім не були надруковані й зберігаються в рукописах.

Об'єктивне дослідження педагогічних поглядів вченого неможливе без доступного прочитання, ґрунтовного вивчення оригінальних текстів, першоджерел, які безпосередньо „спонукають до діалогу сьогодення з минулим”⁴. Вони дозволяють читачеві, досліднику незалежно осмислити творчий доробок окремої персоналії, незаганжовано вирізнити погляди і переконання, збагнути віяння тієї епохи, в якій жив і працював педагог.

Актуальність педагогічної персоналії П. Куліша в сучасній історико-педагогічній науці, необхідність вивчення його педагогічних поглядів і просвітницької діяльності в курсі „Історія педагогіки” у вищих навчальних закладах, а також надання можливості аспірантам, докторантам, науковцям, студентам об'єктивно досліджувати науково-

---

³ Львівське товариство „Просвіта” випустило у світ 6 томів (1908–1910) – „Твори Пантелеймона Куліша” за редакцією К. Беднарського з друкарні Наукового товариства імені Шевченка, де в шостому томі було надруковано окремі педагогічні праці П. Куліша.

⁴ Сухомлинська О. Передне слово // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ-ХХ ст.): Хрестоматія / Упоряд.: Л.Д. Березовська та ін. – К.: Наук. світ, 2003. – С. 6.

педагогічну спадщину вченого за його маловідомими першоджерелами спричинили потребу видання збірки наукових праць П. Куліша, які найповніше характеризують його погляди на сутність виховання і навчання, дають уявлення про педагогічну діяльність цієї непересічної постаті української інтелектуальної історії.

Відібрано 28 текстів, що дають можливість у хронології простежити еволюцію поглядів П. Куліша на важливі питання формування особистості, становлення національної системи виховання, побудови національної школи. В кінці кожного тексту дається посилання на джерело, звідки цей текст взято. Статі відібрані і відновленні за журнальними статтями другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та за архівними джерелами.

До збірки увійшли педагогічні статті П. Куліша „Перегляд українських книжок” (1862) і „Виховання дітей” (1868), які з часу виходу були вперше опубліковані у хрестоматії „Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ-ХХ ст.)” (2003) за науковою редакцією О. Сухомлинської⁵. А також унікальний твір П. Куліша „Хутірська філософія і віддалена од світу поезія” (1879), якого відразу після виходу в світ було конфісковано і знищено (дивом збереглося 5-6 примірників). Ця праця перевидана у 2005 р. за редакцією О. Шокала.

Тексти подано мовою оригіналу або мовою джерела, звідки взято той чи інший текст. Посилання на сторінках книги належать автору праць.

Вступна стаття „Куліш Пантелеймон Олександрович (1819-1897) – життєвий і творчий шлях” підготовлена проф. Побірченко Н.С.

Ми вважаємо, що це видання сприятиме поверненню в національний освітній простір праць видатного українського педагога, мислителя, вченого, а також дасть змогу широкому загалу ознайомитися із його просвітницькою діяльністю і педагогічною спадщиною.

---

⁵ Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина ХІХ-ХХ ст.): Хрестоматія / Упоряд.: Л.Д. Березовська та ін. – К.: Наук. світ, 2003.

КУЛІШ ПАНТЕЛЕЙМОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1819-1897) – ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Письменник, педагог, історик, етнограф, літературний критик, публіцист, громадський діяч Пантелеймон Олександрович Куліш народився 27 липня 1819 року в містечку Воронежі Глухівського повіту Чернігівської губернії у сім'ї старого козацького роду.

З 1831 почалися роки навчання Пантелеймона в Новгород-Сіверському повітовому училищі, яке він успішно закінчив у 1833 р.

Того ж року 8 жовтня він був зарахований до Новгород-Сіверської гімназії. Спочатку навчання давалося йому важко, тому що він не розумів добре російської мови, адже вдома розмовляли лише українською. Але швидко опанував її і став одним із перших учнів класу. У відомостях про успіхи і поведінку учнів гімназії відзначалися Пантелеймонові відмінні «способности..., поведение и успехи». Наприклад, третій клас він закінчив як найкращий учень, отримавши грамоту «за поведение и успехи в науках» (Державний історичний архів у м. Києві. – Ф 707, оп.1, спр.850, 851).

У гімназії хлопець любив читати вірші і легко їх запам'ятовував. Його улюбленим поетом був О.С. Пушкін, вірші якого він часто цитував в усній розмові і листах. Захоплювався також баладами В.А. Жуковського і поезією Г.Р. Державіна, а надто збіркою українських пісень і дум М.О. Максимовича, виданою у 1834 р. Богдан Хмельницький, Петро Сагайдачний, Петро Дорошенко безперервно повставали в його уяві і збуджували глибоку симпатію. Читав, й інші українські книжки, які тоді можна було дістати. Відтоді в нього сформувався інтерес до української мови, він почав прислухатися до неї, записувати народні думи й оповідання.

У гімназійні роки виявився літературний талант майбутнього письменника. Він пише свій перший твір українською мовою «Циган», який пізніше, у 1841 р., був надрукований у альманасі «Ластівка».

У 1837 р. юнак залишає гімназію після п'ятого року навчання і їде до Києва, щоб вступити до університету. Він готується до іспитів, на життя (батько йому не допомагав) заробляє тим, що працює по селах у поміщиків домашнім учителем. Одночасно захоплено збирає пісні і народні оповідки, досягаючи таким чином глибокого знання народного життя й мови.

У 1838 р. П.О. Куліш служить канцелярським чиновником в управлінні ліцею кн. Безбородька у Ніжині.

У вересні 1839 р. поступає на філософський факультет

Київського університету, а наступного року переводиться на юридичний факультет. Проте через матеріальні та бюрократичні перешкоди відраховується.

За короткий час перебування в університеті Пантелеймон Куліш звернув на себе увагу професора М.О. Максимовича, який читав тут словесність і якому юнак сподобався своєю талановитою вдачею та цікавістю до українського фольклору. У 1840 р. не без його допомоги молодий автор друкує свої творчі доробки в „Литературной газете” („Приключение с казаком Бордюгом на Зеленой неделе”) та в газеті „Киевлянин” („Малороссийские рассказы”).

Коли Пантелеймон Олександрович залишив університет, М.О. Максимович дуже близько сприйняв його подальшу долю. Зокрема організував йому зустріч з помічником попечителя Київського учбового округу М.В. Юзефовичем, характеризуючи як надзвичайно талановиту людину, і просив влаштувати вчителем в одну з гімназій округу. Ця зустріч мала вирішальне значення в подальшій долі П.О. Куліша. Попечитель на довгі роки залишився його покровителем і відіграв важливу роль у становленні як особистості.

28 січня 1841 р. П.О. Куліш був призначений учителем російської мови в Луцьке повітове дворянське училище (там само. – Оп.7, спр.64, арк.22). У серпні того ж року його перевели до Києво-Печерського дворянського училища. Влітку 1843 р. він дістає не без допомоги М.В. Юзефовича змогу подорожувати Україною – його направляють для огляду всіх архівів Київської губернії, що зберігалися при урядових містах і монастирях. Цю поїздку молодий дослідник активно використовує для вивчення мови, фольклору, звичаїв, обрядів, традицій українського народу.

Для записів українського фольклору Пантелеймон Олександрович заводить знайомства з місцевою інтелігенцією, яку активно залучає до цієї справи. Так, перебуваючи в Стеблеві (нині Корсунь-Шевченківський район Черкаської області), він познайомився із священиком Семеном Левицьким, який збирав для нього українські народні пісні, а син Іван (майбутній український письменник І.С. Нечуй-Левицький) відправляв їх йому поштою.

У поїзді Україною П.О. Куліш близько зійшовся з польським поетом Михайлом Антоновичем Грабовським, який жив у Чигиринському повіті в с. Олександрівка. Останній у ньому побачив талановиту й мислячу людину, яка подає великі надії. Пізніше старий поет сам розповідав, що він охоче і навіть із захопленням довго засиджувався з молодим дослідником ночами, слухав народні

малоросійські легенди, розповіді про гайдамаків із скарбниці народної поезії, які Пантелеймон Олександрович знав у великій кількості. Із свого боку М.А. Грабовський чудово умів впливати на піднесення духу свого молодого товариша і всіляко намагався допомагати йому, розшукуючи і дістаючи різні відомості з історії України.

У роки перебування в Києві П.О. Куліш зблизився з гуртом молодих українських діячів, які в грудні 1845 – січні 1846 рр. утворили Кирило-Мефодіївське товариство. Воно відкрило нову сторінку в історії українського руху, сформувавши першу виразну програму українства на народницьких, загальнодемократичних, ідеологічних підвалинах. З його заснуванням пов'язується початок боротьби за національне відродження України. Товариство об'єднало найталановитіших представників української інтелігенції: Т.Г. Шевченка, М.І. Костомарова, В.М. Білозерського, М.П. Гулака, О.М. Марковича та ін. У програмних документах цієї організації („Устав”, „Книга бытия украинского народа”) виокремлюються три засади ідеологічної концепції кирило-мефодіївців: автономія (культурно-державна самостійність української нації); демократизм (народолюбство, свободолюбство, народоправство, просвітництво); федералізм (об'єднання слов'янських народів із збереженням внутрішньої свободи). Ідеї кирило-мефодіївців наклали свій відбиток на світоглядні переконання нового покоління української інтелігенції середини ХІХ століття.

У серпні 1845 р. П.О. Куліш був призначений старшим вчителем історії Рівненської гімназії. Наприкінці цього ж року переїхав до Петербурга, де з 15 грудня працював старшим учителем російської словесності 5-ої гімназії, а через деякий час ще й викладачем російської мови для студентів-іногородців Петербурзького університету.

Тут, у Петербурзі, розпочинається плідна літературна діяльність П.О. Куліша. Він стає одним з найактивніших співробітників журналу „Современник”, де друкуються його художні, історичні, публіцистичні та етнографічні праці, зокрема: „Михайло Чернишенко или Малороссия восемьдесят лет назад”, „Украина”, „Од початку Вкраины до Батька Хмельницкого”, „Украинские народные предания”, окремі розділи з роману „Черная Рада” та ін. У 1846 р. виходить популярна історія для дітей „Повесть об украинском народе”.

Його друзі, корифеї науково-літературного світу (письменники С.Т. Аксаков, М.П. Погодін, професор О.С. Бодянський, редактор журналу „Современник”, пізніше ректор Петербурзького університету П.О. Плетньов та ін.) покладали на Пантелеймона Олександровича

великі надії і спонукали до посиленої наукової діяльності. Та й сам він був охоплений полум'яним бажанням працювати над удосконаленням своїх знань, прагнув до особистісного зростання.

Як перспективного викладача Петербурзького університету П.О. Куліша відрядили за кордон на стажування з тим, щоб після повернення він обійняв посаду завідуючого кафедрою слов'янських мов. Це відрядження відкривало перед молодим ученим широкі наукові перспективи. Перед самою поїздкою, в січні 1847 р. він одружився із сестрою свого товариша В.М. Білозерського (пізніше редактор журналу „Основа” – (1861-1862) Олександром Михайлівною (згодом українська письменниця Ганна Барвінок). Окрилений перспективами і надіями поїхав з молодою дружиною через Варшаву, де в березні 1847 р. несподівано був заарештований у зв'язку із справою Кирило-Мефодієвського товариства.

У ході слідства довести приналежність ученого до братства не вдалося, проте це не врятувало. Йому в провину ставили друкування творів з історії України, які були визнані шкідливими. 26 травня 1847 р. було оголошено вирок: замкнути у фортецю на 4 місяці, а потім заслати в одну з далеких великоруських губерній на службу, але ніяк не на вчену посаду. Крім того, за ним встановлювався найпильніший поліцейний нагляд, йому заборонялося в'їжджати в Україну та виїжджати за кордон, а твори мали піддаватися найсуворішій цензурі. На указі власною рукою царя було написано олівцем: „воспретить писать и на службу в Вологду” (цит.за: Павлушков М.П. Куліш у Тулі на засланні // Записки історико-філологічного відділу УАН. – 1927. – № 13-14. – С.112-113).

Одразу ж після цього попечитель Київського навчального округу розпорядився про вилучення гімназійних праць з бібліотек П.О. Куліша. „Напечатанные сочинения Шевченка: «Кобзар», Кулиша: «Повесть об украинском народе», «Украина» и «Михайло Чернишенко» и Костомарова: «Украинские баллады» й «Ветка» запретить, а также изъять из продажи” (Державний історичний архів у м.Києві. – Ф.707, оп.261, апр.18, арк.3).

На прохання покровителів термін ув'язнення скоротили до двох місяців, а заслання у Вологду замінили на Тулу.

Перебуваючи на засланні, Пантелеймон Олександрович багато працює. Зокрема тут він вивчив шість іноземних мов, написав популярну історію для дітей “История Бориса Годунова и Дмитрия Самозванца”, а також дві історичні повісті „Алексей Однорог” та „Искатели счастья”.

У грудні 1850 р. вчений був звільнений від заслання. „Наконец, добрейший мой Осип Максимович, – писав він О.М. Бодянському, – я свободен. Мне позволено жить и служить в Малороссии и в обеих столицах. Теперь я еду на праздники в Малороссию, а потом туда, где найдется мне место. По министерству Нар. Пр. служить мне не дозволено” (Киевская старина. – 1897. – № 10-12. – С. 260.).

Повернувшись до Петербурга, Пантелеймон Олександрович за допомогою друзів улаштувався на посаду редактора в статистичному відділі Міністерства державного майна. У зв'язку з тим, що йому було заборонено друкуватися, він публікує свої літературні твори під різними псевдонімами в журналах „Современник”, „Отечественные записки”.

Тепер П.О. Куліш майже щороку їздить в Україну, де продовжує свої студії над українським фольклором. Разом з тим активно досліджує життя і творчість М.В. Гоголя і стає його першим біографом („Опыт биографии Н.В. Гоголя” – (1854), а також видавцем повного зібрання його творів.

Із вступом на престол Олександра II в 1855 р. розпочинається новий період у Кулішевій біографії – період діяльності в умовах розвитку й поширення ідей ліберально-демократичного реформізму, що на деякий час опанували суспільством і зробилися провідним чинником державної політичної системи нового царя.

З нього знімають заборону на друкування творів. Тепер він охоплений жадобою до діяльності і творчості, будує нові плани і сподівається на здійснення задуманого. „Дела мои принимают благоприятный поворот, – пише він восени 1855р. М.Д. Білозерському, – и позволяют мне сделаться хоть когда-нибудь честным человеком” (ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф.1, № 29032).

Насамперед Пантелеймон Олександрович готує до друку свої етнографічні „Записки о Южной Руси”, які, на його думку, відкриють очі читачам на етнографію „как на нечто живое, существующее в природе, а не в головах литераторов” (Киевская старина. – 1898. – № 4-6. – С.113.). Він надає цьому виданню великого значення як „памятнику жизни” і „духа народного, которым ... нет цены” (Русская старина. – 1904. – № 12. – С.698.). „Спасти от забвения памятник жизни своего народа есть истинный подвиг, который уже и теперь имеет полную важность в глазах каждого истинно просвещенного человека... В самом деле, сочувствовать песне, странствующей как сирота между людьми, и беречь ее от забвения – не то ли самое, что приютит живую душу, которая без нашей заботливости исчезла бы с

лица земли? Расширить своими открытиями круг исторических сведений – не значит ли сделаться самому частью истории? Провести источник родного слова и духа к будущим писателям – не значит ли быть двигателем их успехов?” (Записки о Южной Руси. – СПб., 1856. – Т.1. – С. 220-221.).

У збірці було вміщено надзвичайно цінний і новий для тих часів етнографічний український матеріал: перекази, оповідання, думи, пісні з коментарями П.О. Куліша, історичні розвідки; а в другому томі, що вийшов у 1857 р., уперше надрукована поема Т.Г. Шевченка „Наймичка”. „Книга, – писав Б.Д. Грінченко, – производила впечатление на публику не только как ученый труд, но и как наглядное доказательство силы духовного творчества народа” (П.А. Кулиш. Биографический почерк. – Чернигов, 1899. – С. 12.). Довгий час „Записки” залишалися настільною хрестоматією для тих, хто цікавився українством.

Весною 1856 р. П.О. Куліш проймається ідеєю видання українською мовою проповідей священика В.К. Грегулевича. Він взагалі вважав, що піднести національну культуру, самосвідомість народу можна насамперед за допомогою школи і церкви. У листі від 8 травня 1856 р. до мецената В.В. Тарновського писав: „А то ще от що подаю вам на увагу, друже коханий. Єсть у нас надруковані по нашому проповіді Грегулевича, тільки плохенька мова, да ще й по подольському слезбизованню. Так я сю книжку гарненько виправив і Грегулевич оддає мені, що хотя з нею чинити. Як би надрукувати її вдруге да пустить по Вкраїні, то велике б з того добро було народу християнському” (Киевская старина. – 1898. – №12. – С.357). Наприкінці 1856 р. „Проповіді” вийшли друком. Вони користувалися широкою популярністю серед народу.

У 1857 р. Пантелеймон Олександрович витратив усі сімейні заощадження на відкриття друкарні, яка відіграла дуже важливу роль у розповсюдженні українських книжок у 60-і роки ХІХ ст. і тим самим активно сприяла розвитку національного руху. Він став видавцем більшості сучасних йому українських письменників (Марко Вовчок, Ганна Барвінок, Т.Г. Шевченко та ін.), твори яких виходили і великими книжками для інтелігентного читача, і окремими невеличкими брошурками для простого неосвіченого народу. В цій друкарні побачив світ перший український історичний роман-хроніка – „Чорна Рада” П.О. Куліша. „Чорна Рада, – писав Б.Д. Грінченко, – изображающая борьбу за гетманскую булаву между Брюховецким и Сомком, была первым историческим романом, написанным по-

українски прекрасним языком, в котором автор очень искусно соединил материал старого малорусского книжного языка с современною живою народною речью... „Чорна Рада” остається и всегда будет оставаться замечательным произведением украинской литературы, образцовым во многих отношениях” (П.А. Кулиш. Биографический очерк. – Чернигов, 1899. – С.12).

У журналі „Русская беседа” (1857. – №7) П.О. Куліш надрукував статтю „О духовном соединении Южной Руси с Северной” як передмову до „Чорної Ради”. У ній поставив собі за мету науково обґрунтувати питання про необхідність окремого існування української літератури, про її відносини з російською. Письменник-просвітитель розраховував, що цей твір – свого роду маніфест українофільства вікриє нову епоху в історії українського руху, дивився на нього як на річ великої ваги й значення. „Чорна Рада” – межа, грань, початок ери. Нею означатимуть відміни протилежних епох, вважав автор.

У 1857 р. Пантелеймон Олександрович складає і видає українську „Граматику”. Це стало особливою подією часу, оскільки з’явився перший підручник українською мовою для народної школи. У передмові автор писав: „Скільки ні єсть у нас по Україні граматок і букварів, то всі вони не годяться нам для першої науки письменства, бо печатані не нашою мовою, а через те всяка дитина довго нудиться над книжкою, поки навчиця іноязичні слова розбірати” (Граматка. – СПб, 1857. – С.1).

Педагог вважав, що розпочинати навчання дітей слід рідною мовою, бо вона їм зрозуміла і навчання, таким чином, буде йти легше. Крім того, він був проти навчання малих дітей за межами їхнього населеного пункту, що змушує відривати їх від сім’ї. „Через те надовго діти з дому для науки одлучаютьця, од роботи одвикають, псуютьця без отцовського і материнського догляду” (там само). „...Треба учить дітей письменства так, щоб дурно часу не гаявши, швидко зрозуміла дитина науку читання, а до сього найперша поміч – щоб граматка зложена була рідною Українською мовою. Навчившись читати по-своєму, усяке зрозуміє і Церковно, і Московську печать” (там само. – С.2). Автор добирав матеріал для читання не випадковий, а такий щоб мав виховуючий і пізнавальний зміст. „Тут бо, – писав він, – для першого читання підібрані наставительні піснослів’я про наших предків і Божественні псалми; тут напечатані споминки про давні давна, що діялось на землі до приходу Христа на землю, – про Его святую Церков і про войну з Татарами й Ляхами за віру православную і волю

людськую” (там само. – С.3).

Ця невеличка, на 149 сторінок, книжка цікава ще й тим, що П.О. Куліш наводить у ній свій правопис, який дещо відрізняється від прийнятого на той час. Він дістав назву „Кулішівка” і ліг в основу сучасного фонетичного українського правопису.

Через чотири роки після першого видання „Граматки” педагог-просвітитель вирішив здійснити друге її видання – значно коротше й трошки іншого змісту, додавши наприкінці коротку історію України. Ці два підручники широко використовувалися в навчально-виховному процесі недільних шкіл у другій половині ХІХ ст. і взагалі відіграли велику роль у розвитку національної освіти в Україні.

З культурно-просвітницькою метою П.О. Куліш протягом 1860-1862 рр. готує у своїй друкарні першу серію українських народних видань під загальною назвою „Сільська бібліотека”, що здобули широку популярність, – так звані „метелики”. Протягом трьох років було видано 39 номерів цих дешевих книжок для народного читання, які склалися з творів самого П.О. Куліша, Т.Г. Шевченка, Г.Ф. Квітки, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, Д.Л. Мордовця, О.П. Стороженка та ін. „Эти книжечки, – писав Б.Д. Грінченко, – прозваные среди публики „метеликами”, представляли тогда почти единственный доступный для народа материал для чтения” (Куліш П.А. Биографический очерк. – Чернигов, 1899. – С.13). „Метелики” створили для покоління шестидесятників можливість розповсюдження освіти. Із „метеликом” в руках студенти, українська молодь йшла до сільського люду, читали йому видатні твори письменників, навчали його рідної мови (див.: Літературно-науковий вісник. – 1919. – №7-9. – С.94).

Одним із ефективних засобів просвіти українського народу П.О. Куліш вважав започаткування періодичного органу українською мовою, розглядав це як важливу частину розгортання широкої громадянської акції. Таке видання, підкреслював він, повернуло б права громадянства українському слову, й слово, відновлене в своїх правах, ствердило б громадянські права нації. „Спасеніє нашого краю – в нашому слові. Слово земляка укаже землякові, і явиться сила общественна, которой тепер немає, явиться воля й дума єдина” (Киевская старина. – 1898. – №11-12. – С.348).

У жовтні 1858 р. Пантелеймон Олександрович звертається до Міністерства народної освіти з проханням дозволити йому видавати український журнал. „Журнал мой будет чужд политики, – писав він, – и так как его цель не столько специальная, сколько общежитейская и

всего более хозяйственная, то прошу дозволения дать ему следующее наименование: «Хата, южно-русский журнал словесности, истории, этнографии и сельского хозяйства» (цит. за: Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х – 60-х років ХІХ ст. – К., 1959. – С.12-13).

Однак йому було відмовлено, про що й повідомив директор канцелярії Міністерства народної освіти А. Берте 24 грудня 1858 р. (див.: Вашкевич Г. Неосуществившийся журнал Кулиша „Хата” // Киевская старина. – 1898. – №7-8. – С.5-6). Не маючи змоги видавати журнал, Пантелеймон Олександрович започатковує альманах „Хата” (1860 р.), де друкуються твори Т.Г. Шевченка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, самого П.О. Куліша, М. Номиса та ін. А далі вже з’явилася можливість мати свій періодичний орган – журнал „Основа”, але за умови, що редактором буде благонадійна людина. П.О. Куліш для такої ролі не підходив. Таким, на думку петербурзьких українців, міг стати В.М. Білозерський, який у офіційної влади користувався репутацією поміркованої й толерантної людини.

Перший номер журналу вийшов у лютому 1861 р. Навколо „Основи” в Петербурзі згуртувалася група українських діячів (Т.Г. Шевченко, П.О. Куліш, М.І. Костомаров, М.К. Сухомлинов, М.А. Тулов, З.Ф. Недоборовський, М.І. Черненко та ін.). Наприкінці 1860 – на початку 1861 р. вони утворили нелегальне товариство під назвою „Громада”, яке ставило за мету формування національної свідомості й самосвідомості українського народу через просвітництво, поширення знань, освіти, навчання грамоти широких народних мас. Такі товариства одночасно виникли в Києві, Полтаві, Одесі, Харкові, Чернігові та інших містах України. Петербурзька „Основа” стала осередком, навколо якого групувалися українські сили. Тут, в „Основі”, „зустрілися два покоління українського громадянства, – писав С.П. Єфремов. – На чолі першого стояли такі популярні серед українців люди, як Куліш і Костомаров. Шевченко помер на самому початку „Основи”; визначнішими з другого боку були Антонович, Рильський, Житецький, Кониський, Чубинський та ін” (Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – С.387).

Роль і значення П.О. Куліша як видавця „Основи” надзвичайні. „Можно было заранее сказать, – писав Б.Д. Гринченко, – что журнал почти не мог существовать с теми ограниченными силами, какие имелись на лицо. Шевченко уже умирал, и, кроме Кулиша, только Марка Вовчка и можно было тогда считать за серьезную рабочую величину. Из такого положения мог быть только один выход, а именно

тот, что должен был найтись такой человек, который бы посвятил себя этому делу, взял бы три четверти работы на свои плечи и имел бы достаточно сил, чтобы не согнуться под этою тяжестью. Такой человек и нашелся в лице Кулиша. Только он один и мог сделать это дело, и без него «Основа» вряд ли пошла бы дальше 3-4-х книжек первого года. Только он один из всех малороссов того времени знал так малорусский язык, что мог писать им – и писать прекрасно – все, что хотел. Историю Малороссии он знал не хуже Костомарова, был, как и этот последний, в высшей степени трудолюбив, имел живую, подвижную, энергическую натуру и пылал страстным желанием работать для народного добра, а крупный литературный талант давал ему возможность удовлетворять это желание в обширных размерах” (Гринченко Б. П.А. Кулиш. Биографический почерк. – Чернигов, 1899. – С.14).

Пантелеймон Олександрович фактично переймає на себе всю редакторську працю, виправляє літературний матеріал. Багато і сам пише в „Основу”, виступаючи як популяризатор-історик („Історія України од найдавніших часів” – 1861, №9), „Виговщина” – 1861, №11-12), „Хмельницина” – 1861, №3); мовознавець („Объяснения неудобопонятных южнорусских слов” – 1861, №2), „Об издании украинского словаря” – 1861, №1)); педагог („Перегляд українських книжок” – 1862, №1, №3; „Устня мова з науки” – 1862, №3; „Ответ на письмо с Юга” – 1862, №3); літературний критик („Обор украинской словесности” – 1861, №1, №3, №4; „Гоголь как автор повестей из украинской жизни и истории” – 1861, №5, №9, №11-12; „Характер и задачи украинской критики” – 1861, №2); філософ („Листи з хутора” – 1861, №1, №2, №3, №4; „Поїздка в Україну” – 1862, №4); публіцист („Простонародность в украинской словесности” – 1862, №1; „Полякам об украинцах” – 1862, №2; „Ответ Московському „Дню” – 1862, №3); белетрист („Липовые пуши” – 1861, №5; „Украинские незабудки” – 1861, №9); поет („Настуся” – 1861, №10; „Брату Тарасу на той світ” – 1861, №10; „До братів на Вкраїну” – 1862, №3; „Заспів” – 1862, №8) та ін.

У 1862 р. у П.О. Куліша з В.М. Білозерським як редактором та іншими членами редакції назрів конфлікт. Причиною його стало те, як писав Б.Д. Грінченко, що „часто бывает в подобных случаях. Искренний, сильный и талантливый человек всецело отдает себя деятельности для известной идеи. Вокруг – люди меньшие и по таланту и по преданности идей. Сильный человек и видит дальше их, и работает больше и лучше и в следствии этого хочет пользоваться

большими правами, т.е. большею самостоятельностью в своей работе. Но толпа как раз этого и не хочет позволить. Окружающие с удовольствием предоставляют ему право работать, но желают, чтобы работа производилась по их указке; пусть он, пожалуй, пользуется и некоторой известностью, но не слишком большой: ведь тогда будут думать, что только он все и делает и что он умнее всех. А он и в действительности умнее всех и не хочет отказываться ни от своего ума, ни от тех прерогатив, которые последнему принадлежат. Здесь и конфликт. С одной стороны начинаются крики о «чрезмерном самолюбии» и «диктаторских наклонностях», а с другой – жалобы на толпу, не понимающую избранных умов, и пр. Видя это непонимание, сильный человек еще больше убеждается в своей справедливости и совершенно перестает обращать внимание на мнения других. Для него исчезает критика, в нем одном уже совмещается и творец, и критик собственного творчества. Поэтому, делая ошибку и слыша со всех сторон, что это ошибка, он все же не верит никому, и думает, что его ошибка – открытие сильного ума, еще не понятое обыкновенными людьми. А обыкновенные люди, видя ошибки, в свою очередь начинают полагать, что у сильного человека и нет ничего, кроме ошибок, и оставляют его. Конечно, для этого необходимо, чтобы этот сильный человек слишком превышал средний уровень окружающих его людей и в то же время был очень самолюбив. Оба эти условия были налицо и в данном случае, а потом нечто подобное происходило и у Кулиша с его петербургскими земляками” (Гринченко Б.Д. П.А. Кулиш. Биографический очерк. – Чернигов, 1899. – С.20-21).

У 1862 р. П.О. Куліш залишає „Основу”, а через деякий час вона припиняє своє існування. Збанкрутувала також Кулішева друкарня з вини його помічників. А згодом і Валуєвський циркуляр 1863 р. приніс також багато розчарувань, унаслідок чого припиняє свою діяльність і Петербурзька Громада. П.О. Куліш зостається без роботи і матеріальних засобів.

23 грудня 1864 р. за допомогою впливових прихильників Пантелеймон Олександрович отримує посаду у Варшаві при „учредительном комитете”, що був створений після польського повстання 1863 р. з метою широкої русифікації Польщі. Багато хто з тодішніх і пізніших активних українців (О.Я. Кониський, С.П. Єфремов та ін.) засуджували діяльність П.О. Куліша у Варшаві як відступ від своїх українських переконань. Але це було далеко не так. Тоді багато хто з українців їхали до Польщі працювати. Зокрема В.М. Білозерський, І.С. Нечуй-Левицький, П.Ф. Лебединцев

перебували там на офіційній службі. Пантелеймон Куліш пояснював свою роботу у Варшаві матеріальною скрутою та науковими інтересами: „Меня в Варшаву, – писав він у листі до князя Н. Шаховського, – влекла всего больше известная мне еще в Киевщине библиотека, завещанная графом Красинским” (Киевская старина. – 1897. – №4-6. – С.353).

Перебуваючи в Польщі, П.О. Куліш спрямовує свою діяльність на Галичину, „рятуючи галицьку Україну перед польським натиском” і бажаючи „зміцнити там культурно-національну українську течію” (Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. – Берлін, 1923. – С.144). „Эта часть малорусской земли, – писав Б.Д. Грінченко, – подавленная более культурным польским элементом, нуждалась в энергической литературной силе, могшей помочь ее возрождению” (Грінченко Б. П.О. Кулиш. Биографический очерк. – Чернигов, 1899. – С.22). І такою „емпіричною літературною силою” став П.О. Куліш. Він активно друкується в галицьких виданнях „Вечерниці”, „Мета”, „Правда”, вміщує там свої історичні твори: романи „Брати” (1864), „Руїна” (1864), повість „Майор” (1867), оповідання „Потомки українського гайдамацтва” (1868), різного змісту статті: „Виховання дітей” (1869), „Первый период козацтва од його початку до ворогування з ляхами” (1868), „Нарис історії словесності руско-української” (1869), „Погляд на усну словесність українську” (1869) та ін.

Пантелеймон Олександрович засилає „сборні послання” в Галичину й Буковину, і до його голосу прислухаються як до голосу апостола українського відродження. Зав’язуються особисті відносини просвітителя з галицькими діячами (особливо з В.Г. Барвінським), що переходять згодом у приятелювання. Він надсилає галичанам літературну і навіть подає матеріальну допомогу. „Деятельность Кулиша в Галиции, – на думку Б.Д. Грінченка, – послужила там к подъему духа малорусской народности в борьбе с денационализирующим польским элементом, придала новых сил галицким народолюбцам” (там само. – С.22).

У 1871 році П.О. Куліш повертається до Петербурга, де обіймає посаду редактора „Журнала Министерства путей сообщения”. Він продовжує студії історії козащини, зокрема працює над своєю „Историей воссоединения Руси”, два томи якої були надруковані у 1874 р., а третій – у 1877 році. Перший том Б.Д. Грінченко назвав „несомненным приобретением” для української історіографії, в якому розкрито значення міського міщанського населення в минулому культурному житті України, чого досі ще ніхто не робив. Але в

наступних томах цієї праці автор доводить, що всі історичні діячі України козацько-гетьманського періоду разом із Богданом Хмельницьким були просто розбійниками і ворогами української культури. На його думку, українська історія того часу – це історія „украинских разбоев”.

Громадськість засудила такі погляди вченого. Відомий літературознавець, академік Петербурзької Академії наук (з 1898 р.) О.М. Пипін писав: „Под влиянием чувства произошел последний изумительный поворот во мнениях Кулиша, выразившийся в «Истории воссоединения и статьях о козачестве в «Русском Архиве» 1877 г., где прежние идолы были свергнуты с пьедестала, и автор вообще явился злейшим противником стремлений, в которых прошла однако вся его прежняя жизнь» (цит. за.: там само. – С.23).

Б.Д. Грінченко дотримувався іншої думки. „Хотя такие взгляды Кулиша были несомненно ошибкою все же их нельзя назвать, как это делали, изменою своему прошлому, а лишь переменою исторических взглядов... Не может быть и речи о том, что Кулиш «вообще явился злейшим противником стремлений, в которых прошла однако вся его прежняя жизнь». Кулиш изменил во многом свои взгляды, но основного стремления (виділено в тексті – Н.П.) всей своей жизни он никогда не изменял, так как этим стремлением было – служить делу развития родного слова, что он всегда и делал и всю свою долгую жизнь он был бойцом за это” (там само. – С.29-34).

П.О. Куліш переживав складний період. Старше покоління українолюбців відвернулося від нього, а для молодшого він був чужим і незрозумілим. Тоді Пантелеймон Олександрович зайнявся архівними студіями, їздив за кордон, друкував там Біблію в українському перекладі, писав і видавав свої вірші (збірка „Досвітки” – 1876).

Після Емського указу (1876 р.) письменник-просвітитель остаточно залишає державну службу і знову зосереджує свою увагу на Галичині, де, як вважає, можна ввести культурно-освітню діяльність в українському напрямі.

У 1881 р. Пантелеймон Олександрович виїхав до Львова. Там пройнявся ідеєю примирення галицьких поляків і українців. Намір його був прекрасним, адже міжнародна ворожнеча цих народів принесла їм шкоду, особливо українцям. П.О. Куліш налагодив особисті контакти з деякими польськими діячами, такими, як Ю.І. Крашевський; видав памфлет „Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року”, аби довести, що полякам у Галичині не слід утискати українців, а останнім необхідно забути колишні образи, адже

не тільки поляки робили зло українцям, але й навпаки.

Але закликаючи до примирення, автор припустився кількох помилок. Перша полягала в тому, що він брав до уваги тільки польські історичні джерела, нехтуючи українськими як упередженими, і забуваючи, що і польські належали теж зацікавленій стороні. „Благодаря этим истокам, – писав Б.Д. Грінченко, – картина прежних отношений малороссов и поляков вышла в значительной степени ложною, и книжка не только не помогла примирению, но еще больше усилила взаимное раздражение, дав повод перебирать старые исторические счеты” (там само. – С.29.).

Розчарувавшись укотре у своїх добрих намірах, Пантелеймон Олександрович повернувся в Україну і оселився на хуторі Мотронівці на Чернігівщині. З громадянської сцени зійшов він безповоротно і вже до смерті не нагадував про себе.

Останні роки життя педагог і письменник віддав перекладацькій діяльності. Він перклав 13 драм Вільяма Шекспіра, „Дон-Жуана” і „Чайльд – Гарольда” Джорджа Байрона, багато творів Іоганна Шіллера, Іоганна Гете та Генріха Гейне. Але найбільшою, можна сказати, колосальною його працею став переклад Біблії українською мовою, яку просвітитель виконував, свідомий тою, що вона послужить збагаченню української культури. „В настоящее время, – писав він 21 серпня 1893 р., – в нашей душе водворяет гармонию Библия, которую перевожу на оригинальнейший из всех славянских языков... Работа над словом доставляет мне столько удовольствия, что ни задушевная мысль о возрождении Руси, ни переписка с друзьями (их у меня всего два – три человека), ничто не превышает этого самоудовлетворения. Пока не кончу предпринятый перевод, чувствую себя неспособным к другим занятиям и удовольствиям” (Киевская старина. – 1897. – № 4-6. – С.354).

Помер Пантелеймон Олександрович Куліш у 1893 р. в Мотронівці, де й похований.

Роль і значення цієї особистості в історії України до сьогоднішнього дня не оцінена належним чином. „Від часів Куліша й дотепер, – зазначає сучасний дослідник М. Скрипник, – панує оцінка його творчості та світогляду як надзвичайно суперечлива. Цього лицаря українського духу, що своїми ідеями випередив добу, негативно сприймали сучасники, лишився він незрозумілим і для наступних поколінь” (Сучасність. – 2001. – № 5. – С.87.).

ПОБІРЧЕНКО Н.С., доктор пед. наук, професор

Куліш П.О.

ОБЪЯВА ПРО ЗБІР МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ КНИЖКИ ПРО ОСВІТУ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Чтобы усилить в Южной Руси движение промысловъ, торговли и просвещения, необходимо составить книгу, по образцу изданной Ригером въ Праге: *Cechy, zeme i narod*.

Книга должна состоять изъ четырехъ отделовъ:

- I. Географія.
- II. Статистика.
- III. Исторія.
- IV. Етнографія.

Просятъ каждого сочувствующаго предпріятію адресовать матеріалы, указанія и заметки по этому предмету въ Варшаву на имя Пантелеймона Александровича Кулиша.

IP НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 2. – № 2129. – 2 арк.

Куліш П.О.

ОБ УКРАИНСКОМ АЛЬМАНАХЕ, ПОД ЗАГЛАВИЕМ ХАТА

Русская словесность въ недавнее время разделилась на две ветви: северную и южную, или иначе – великорусскую и украинскую. Эта последняя отличается темъ, что поучаетъ свои живые соки непосредственно изъ простонародной жизни. Основаниємъ украинской словесности служить не книжный языкъ, а живая речь поселянъ, которая, подъ перомъ украинскихъ писателей, обнимаетъ съ каждымъ годомъ больший и больший кругъ понятий. Заниматься этой словесностью не шутя начали очень недавно, однако жъ она уже имеетъ несколько сочинений, равныхъ творениямъ Пушкина и Гоголя въ своемъ роде. Такъ какъ она съ самого своего начала сделалась доступна не небольшому кругу любителей, но многочисленному обществу простонародия, то всякий дальнейший успехъ ее будетъ несомненно выражать успехъ просвещения народного. Вотъ почему мы обращаемъ внимание нашихъ читателей на замечательнейшіе произведения украинской словесности. Къ числу такихъ произведений

принадлежит и изданный на дняхъ П.А. Кулишемъ сборникъ, подъ заглавиемъ: Хата. Въ этой книгѣ каждый украинецъ, къ какому бы сословию онъ ни принадлежалъ, найдетъ одинаково интересное для себя чтение. Въ томъ именно и состоитъ главная заслуга лучшихъ украинскихъ писателей, что они одними и теми же строками умеютъ заинтересовать едва грамотного простолюдина и человека съ высшимъ образованиемъ. По-нашему, это-то и значитъ писать для народа; по-нашему, къ этому должна стремиться всякая литература. Отъ души поздравляемъ всехъ нашихъ читателей, знающихъ украинскій языкъ, съ появленіемъ въ светъ Хаты. Довольно упомянуть, что она состоитъ большею частью изъ сочиненій Марка Вовчка, Т.Г. Шевченка и П.А. Кулиша, чтобы дать понятие объ искренности убеждений и поэтичности речи, отличающихъ этотъ сборникъ.

Цена этому сборнику 1 р. сер., съ пересылкою 1 р. 25 к. Выписывающіе не менее десяти экземпляровъ за пересылку не прилагаютъ ничего. Письма о высылке книгъ подписывать такъ: Въ С.Петербургъ, въ типографію Пантелеймона Александровича Кулиша, на Вознесенскій проспектъ.

IP НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф.12. – № 32. – 2 арк.

Куліш П.О.

ЦЕЛЬ И ХАРАКТЕРЪ УКРАИНСКОГО ЛИТЕРАТУРНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ЖУРНАЛА [ХАТА]

Въ современной жизни Русскаго государства замечательные повсеместные стремленія провинцій къ самодеятельности на пользу общую. Провинціи, которые мы, по господствующему въ нихъ наречію, называемъ Украинскими, заявили это стремленіе прежде другихъ. Въ короткое время украинскій вопросъ началъ занимать русское и польское общество. Съ одной стороны обнаружилось опасенія какого-то сепаратизма, съ другой – не менее надежды на новое присоединеніе Украинскаго народа къ Польшѣ. Опасенія русскихъ патриотовъ происходятъ отъ неяснаго уразуменія украинскихъ тенденцій, – тенденцій глубоко русскихъ и следовательно чуждыхъ сепаратизма. Что касается до польскаго общества, то оно прямо стремится къ полонизаціи многомилліоннаго народа, входившаго некогда въ составъ Речи Посполитой. Не удобно

здесь распространяться обо всем, что делают Поляки в Украине, в Польше, в Петербурге и за границу для достижения своей цели многоразличными путями. Такъ какъ съ отпадениемъ Украины отъ Польши, пало ихъ политическое значение, то они рассчитываютъ въ будущемъ больше всего на обладание Украиной и не щадятъ ни денег, ни трудовъ, ни разнообразныхъ происковъ, чтобы съ одной стороны привлечь къ себе темный народъ, а съ другой – парализовать деятельность пишущихъ Украинцевъ, указывающихъ народу его прямой, русский путь къ благоденствию въ будущемъ. Самые опасения русскихъ патриотовъ на счетъ украинского сепаратизма возбуждены отчасти Поляками, имеющими представителей своихъ стремлений въ высшихъ слояхъ русского общества. Ничего не можетъ быть приятнее для польской партии, какъ это стиснение, которому подвергаемся мы Украинцы, въ России, когда хотимъ действовать, какъ у себя дома. Поляки твердятъ намъ о русскомъ иге, манятъ насъ къ себе польскими вольностями и делаютъ между нами рознь. Не редко можно встретить между нами созданныхъ Поляками резонеровъ, простодушно мечтающихъ о соединении Украины съ Польшею, тогда какъ народъ нашъ не любитъ Ляховъ, а мыслящие наши люди глубоко убеждены въ невозможности составить съ ними одну семью. Всего лучше, казалось бы, было со стороны правительства представить русско-украинской народности полную свободу развиваться на собственныхъ началахъ.

Эта народность заключаетъ въ себе самое сильное противодействие польскимъ тенденциямъ, и ее развитие на русской почве остановило бы вредное действие повсеместной польской пропаганды. Въ этихъ видахъ, было бы полезно основание литературно-политического журнала, который бы не ограничивался обсуждениемъ явлений собственно украинской жизни, но рассматривалъ бы, со своей точки зрения, все социальные и государственные вопросы, занимающие умы современного общества. Такой журналъ, будучи органомъ убеждений, созревшихъ на украинской почве, открытою критикою своею положилъ бы конецъ темъ невысказываемымъ политическимъ стремлениямъ, которые возбуждаютъ Поляки посредствомъ словесной и печатной, тайной и явной пропаганды.

Такъ какъ вся будущность Русской земли зависитъ отъ развития моральныхъ силъ, таящихся въ простонародии, то желательно было бы дать этому журналу следующее название:

«Хата»

Украинский литературно-политический вестникъ

Онъ могъ бы состоять изъ следующихъ отделовъ:

I. Стихотворения, повести и рассказы на общерусскомъ и на украинскомъ языкахъ.

II. Статьи ученого содержания.

III. Критика и библиография.

IV. Политическое обозрение.

V. Правительственные распоряжения касающиеся южно-русского края.

VI. Смесь.

Выходъ журнала ежемесячный.

П. Кулишъ

IP НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф.170. – № 566. – 4 арк.

Куліш П.О.

ОБЪЯВЛЕНИЕ ОБЪ ИЗДАНИИ СЪ 1860 ГОДА УКРАИНСКИХЪ СБОРНИКОВЪ

Въ настоящее время, когда всякое гражданское общество ищетъ прочности своего существованія въ самопознаніи, какъ въ необходимомъ средстве къ исправленію старыхъ ошибокъ своихъ и предотвращенію новыхъ, Южная Русь, простирающаяся отъ пределовъ царства Польского до Кавказа и отличающаяся отъ прочихъ племенъ славянскихъ своеобразнымъ языкомъ, такъ называемымъ украинскимъ, не осталась равнодушною къ великому и спасительному делу самопознания. Она выразила отличительные черты своего прошедшего и настоящего многими томами чисто ученыхъ и беллетристическихъ произведений на северно-русскомъ и на своемъ родномъ, украинскомъ языкахъ. Если бы вычислить количество печатныхъ листовъ, имеющихъ предметомъ своимъ нашу Украину, то оказалось бы столько, что, обращенные въ томы, они одни наполнили бы огромныхъ размеровъ книжный шкафъ. Но эта библиотека не только не исчерпала предмета, напротивъ, – только представила намекъ о его необъятности. Но этимъ первымъ опытомъ разныхъ писателей, занимавшихся исследованиемъ Южной Руси или ее изображеніемъ, чувствуется, что рудники, на которые набрело наше пытлиное поколение, доставятъ, после насъ, работу миллионамъ другихъ, безъ сомненія более могущественныхъ и счастливыхъ деятелей. При такомъ сознании,

естественно приходитъ въ голову мысль о работахъ систематическихъ, производимыхъ не разъединенными личностями, а целыми обществами ученыхъ и литераторовъ, и эта мысль тревожить умы не однихъ литературныхъ деятелей по предмету исследования и изображенія русскаго Юга, говорящаго русскимъ языкомъ, – она слышится беспрестанно въ читающемъ обществе. Ведя обширную переписку съ земляками на всехъ концахъ Империи, я могу сказать, что едва ли не каждое новое письмо содержитъ въ себе вопросъ или намекъ объ южно-русскомъ или украинскомъ журнале; и где соберется три человека, ценящихъ во что-либо родное слово, между ними непременно услышите толки объ украинскомъ журнале. Этого мало. Во время моего путешествия по Волжскому краю, я много разъ встречался съ военными и штатскими чиновниками, которые, будучи заброшены судьбою въ глубокую севь. Русь или отправляясь на службу въ Сибирь и на Амур, осведомлялись у меня, какъ у жителя столицы: «А что же украинский журналъ?» Южная Русь или Украина какъ будто потеряла свои этнографические пределы и раскинулась колониями отъ южнаго моря до севернаго и отъ моря Варяжскаго до Вост. Океана. Что же въ самомъ деле Украинский журналъ? Когда онъ явится въ свете? – спрашиваемъ и мы друг друга – и никто не можетъ дать ответа. Необходимость отдельнаго литературнаго органа для выражения сущности южно-русскаго человека въ его прошломъ и настоящемъ чувствуется въ сильнейшей степени; многие предлагаютъ служить этому предприятію деньгами, другие готовы взяться за перо, прервавъ чисто практическую деятельность. Все ждетъ, все жаждетъ украинскаго журнала, а украинский журналъ не существуетъ, и одинъ Богъ знаетъ, когда будетъ существовать. Здесь не место указывать причины такого страннаго явления – и когда же? Во 2-ой половине XIX века, провозглашенной векомъ свободнаго просвещения народовъ, основаннаго на самопознании, Украинскаго журнала нѣтъ, хотя многие изъ насъ не призадумались бы рискнуть для его основанія своимъ состояніемъ. Что же делать намъ, людямъ пишущимъ, людямъ положившимъ всю свою жизнь на изученіе роднаго края, людямъ, купившимъ свои познанія не только ценою лучшихъ летъ жизни, но и тяжкими страданіями? Неужели сидеть у моря и ждать погоды? Нѣтъ, это роль слишкомъ жалкая. Мы живы, – следовательно должны действовать. После насъ – не будетъ насъ: будутъ люди, да не мы, – говоритъ наша родная пословица. Мы должны сделать дело своего поколенія, а следующее поколеніе сделаетъ предназначенное ему дело. Мы не имеемъ возможности издавать журнала, – станемъ

издавать сборники. Пусть хоть в сборниках предки наши найдут следы нашего существования и материалы для дальнейшей работы.

Мне скажут, может быть, на это люди благоразумные: кто же мешает Вам печатать обработанные Вами материалы в этом множестве северно-русских периодических изданий, вместо того чтобы заводить отдельные сборники? На это я отвечаю не рассуждением, а примером. Недавно случилось мне послать одну из моих работ в «Русскую Беседу», журнал, как известно, издаваемый людьми честными и благородно мыслящими. Я пользуюсь, сверх того, еще лестным для меня и довольно близким знакомством его настоящего редактора. Но работа моя, под заглавием «Климентий», уменьшена в объеме на два печатных листа. Что это значит? Это значит, что для той части населения Руси, или для которой издается «Русская Беседа», эти два листа, занятые выписками из стихотворца времени Мазепы, не интересны, и я совершенно был согласен. Скажу более: в последние десять лет литературной моей деятельности у меня накопилось листов на полтора (печатных) разного рода сочинений. Спрашивается: почему все это не только не напечатано в северно-русских журналах, но даже и не показано северно-русскими журналистами? Потому что это труды слишком специальные, интересные собственно для нас Украинцев, знающих родной язык и родной народ. Судя по себе, я должен предположить, что у других подобных мне литературных деятелей, сделавших специальным предметом своих работ Южно-Р. Украину, тоже лежат под спудом груды бумаг, обнаружение которых, может быть, составляет насущную потребность современного украинского общества, для того, чтобы посредством самопознания уразуметь ошибки своего прошлого и предохранить себя от подобных ошибок в будущем. Вот простой человеческий смысл литературного предприятия, являющегося по необходимости в форме сборников. Этих сборников будет неопределенное количество; они будут выходить в неопределенные сроки и каждый будет иметь особое заглавие. Я намерен составить их из собственных трудов своих в разных родах. Но предполагая в себе известную односторонность взгляда на предмет изучения, столь обширный и разнообразный, я приглашаю других подобных мне литературных деятелей войти со мною в литературное товарищество. Книги, составленные из сочинений разных авторов, имеют важное преимущество перед работою одного ума. Я желал бы явиться перед читающим украинским

обществомъ не один, а въ обществе другихъ земляковъ, любящихъ по-моему свою родину и уважающихъ прилагаемое къ ней литературное дело. Я прошу каждого, кому дорого то, чемъ дорожу и для чего живу я, можетъ быть, слабейший изъ всехъ будущихъ моихъ сотрудниковъ, удостоить меня своего доверия доставлениемъ мне такого рода сочинений и материаловъ, относящихся къ прошедшей и настоящей жизни нашей Украины во всехъ отношенияхъ, объ условияхъ же вознаграждения за труды войти со мною въ особые письменные отношения. Надеюсь, что наши совокупные усилия дадутъ будущему украинскому журналу (для которого настанетъ же, наконецъ, время) более очевидную законность существования, нежели какие бы то ни было предвидимые и непредвидимые обстоятельства. П. Кулишъ.

*Предлагавшееся в 1860 году издание
украинских сборников // Киевская
старина. – 1900. – №4-6. – С. 77-80.*

Куліш П.О.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО ГРОМАДИ. ПОГЛЯДЪ НА УКРАЇНСЬКУ СЛОВЕСНОСТЬ

Дивне отсе в насъ діло, панове громадо, наша словесность Українська! Не було, не було її тоді, якъ наші дуки великимъ коштомъ громадськимъ академії та школи споряжали, й до Німцівъ дітей у науку посилали, и саму Німоту до себе великими грішми підіймали, а теперъ – ось тобі на! усе не до смаку, що въ насъ починаючи ажъ одъ Нестора, понаписувано: треба якусь іншу мову и інший духъ у книжкахъ появили. Уже жъ, здається, наші за-Есманські сусіде й геть-то вибились зъ-підъ Німецької опіки: почали по-своєму думати и до свого народного смаку в книжкахъ вертатись.... Здається, намъ би тільки йти за ними слідомъ, и одну літературу гуртомъ создавай. Ні, намъ чогось иншого заманулось, и вже не десять и не двадцять роківъ Україна на свою самостійну словесность почувается. Охотнійше почали наші хлопята слухати бурлацьке юродство Котляревського, а ніжъ чепуркувату Кармзинщину, Якъ же появилъ Квітка на світъ свою Марусю, то вже хіба щирі паненята – такі, що й няньки въ нихъ були Німкені – одъ неї одвертались. Що вже тамъ ні друковано по столицяхъ – нічимъ такъ нашому брату не догожено. Те ми читали смакуючи, а Марусю – плачучи; такъ тутъ уже хоть и не кажи, що намъ рідніше.

Найбільш ми вподобали зь сусіднії словесности Пушкіна, и таки – ніде правди діти – повпивались були його поезією, наче тим старосвітськимъ медомъ, що п'яне чоло його величають. Затягъ вінъ силоміць насъ на бучний бенкетъ до себе. А тутъ и ще й земляк нашъ Гоголь почастувавъ нашу громаду гарнимъ, да ще й заправленимъ по-нашому, спотикачемъ; то здалось намъ, що вже її додому съ того бенкету не втрапимо. Якъ же гукнувъ свою пісню Шевченко да вивівъ насъ у степъ, да провівъ скрізь понадъ Дніпромъ ажъ до Лиману, то де той й хміль у насъ подівся! Протверезивъ насъ рідний кобзарь, наче въ вишневому садку по росі покачавъ, и вже зь того часу иншимъ смакомъ намъ у словесности запахло. Гарні, да ще й Боже, які гарні, вірші, поеми й повісті Пушкінъ понарисовувавъ! На-віки добрі картини й нашъ Гоголь понамальовувавъ. Нехай воно й буде собі по кінець світу до любої вповодби кожному, хто розуміє всяку красу й правду, якою бь її мовою не вимовлено. Нехай читають Пушкіна й Гоголя наші земляки, нарівні зь Байрономъ, Шиллеромъ и Мицкевичемъ. Ми й сами всього того доволі поначитувались и вже сказати, що насмакувалися. Тільки жь бо у гостяхъ, кажуть, добре, а дома ще краще. Побенкетувавши на тому пишному чужоземному бенкеті, рвемося ми тепер, мовъ изъ неволі, у рідні села, степи й луги. Тамъ намъ любо, тамъ намъ здорово и на серденьку легко! Розпочавъ намъ Шевченко довгу и широку, справді вже рідну пісню, – пішла луна по всій Україні. И не всуе жь голос його понадъ Дніпромъ-славутомъ розлягався: ось уже й на його віку почали озиватись голосні речі не съ того, то зь иншого кінця рідного краю. Не всуе й старий дядько Квітка виявивъ намъ нашихъ селянь по-братерські. Придивившись його поглядомъ до людей простихъ ближче, постерегли наші писателі велику глибину сього джерела несчерпаного, и беруть и беруть зь его високі, величні, або роскошні, якъ садова квітка, типи народні. Не всяке, правда, й памятає, хто знайшовъ, хто прокопавъ и оправивъ віковічну криницю, а про те, живуца вода з неї рине й рине. Квітчина пам'ять буде свята во-віки поміжъ нами: вінъ самостійно зрозумівъ серцемъ, що то за диво праведне – наші селяне; вінъ зробивъ те жь саме для прози, що Шевченко для вірша Українського: вінъ такъ само постерігъ и перенявъ поезію щоденної сільської мови, якъ Шевченко – поезію народної пісні. У двох вони заправили нашу словесность віковічною силою и назнаменували їй правий и далекий путь. Шкода, неоплакана шкода, що рано Квітка покинувъ світъ, а ще раніше – своє єдине хвалебне діло.... Шевченко остався після его єдиновладнимъ батькомъ середъ невеличкої сімі ріднихъ писателівъ. Нема намъ закону

надъ его слово, тільки одна народна поезія для нього й для всіхъ насъ стоїть за віковичній взір, да й народнеї поезії ніхто не зачерпнувъ такъ зглибока, якъ Шевченко. Набравшись змалку всего, чимъ живе й дише селянинъ, вінъ піднявъ прості хатні розмови до високої пісні, и разомъ зробивъ зъ нихъ ревно, сердечну лірику й величний епосъ. Тому назадъ два годи, зявився въ насъ писатель, підъ пару Квітці, або й Шевченкові, – не по своїмъ, правда, творамъ, а по великимъ надіямъ, которі надъ тими творами въ насъ засіяли, – писатель того жъ душевного складу, що й Квітка, тільки що безъ его снаги – широко повість распростирати и відъ гарячихъ слізъ кидатись у молодий регіть. Не навмисно вінъ занедбавъ Квітчинъ способъ малювання нашихъ селянь; ні, вінъ не здолавъ вибитись изъ народного оповідання, чи живої історії життя людського, которе вбачавъ своїми очима, и его невеличкі повісті можна вважати тільки за ескізи, зъ якихъ, підъ щасливу годину поетичної творчості, намальована віковичними віршами Катерина. Геній народний создавъ Шевченка зъ его віршомъ золотоголосимъ. Марко Вовчокъ, зъ своїми оповіданнями, надто близькими до бувальщини, явився ніби на те, щобъ побачили зблизька, уже не крізь Шевченківъ віршъ, або Квітчини поетичні й сміховинні повісті, що то справді за багатий нашъ геній народний! Печатаючи Народні Оповідання, я додавъ одъ себе до нихъ передне слово. „Великого стоять ці оповідання тимъ”, говоривъ я, „що описують нашихъ селянь, якъ вони е передъ нашими очима, – описують не такъ, якъ звикли на нихъ дивитись зверху, а такъ, якъ вони сами на себе дивляться.... Це не видумки на потіху гулящимъ людямъ: се жива етнографія, котору зрозумівъ писатель здоровимъ умомъ и гарячимъ серцемъ”.

Справді Марко Вовчокъ, зібравши поміжъ народомъ первообрази Шевченковихъ Катеринъ и Наймочокъ, ніби тимъ додавъ его Кобзареві автономію, що справді нашъ сільский людъ, у своїй занедбаній долі, носить у собі, розбитими частинами, той високий поетичній образъ, которий Шевченко надавъ ему въ своїхъ поемахъ. Дуже ті помиляються, що, не бачивши зроду нашого сільського люду, якъ вінъ поводить ся поміжъ собою, взяли ті оповідання за якісь поеми зъ народної жині. Ще разъ кажу: „се жива етнографія”, и підъ тимъ-то поглядомъ мають вони найвищу свою коштовність. „Самъ по собі Марко Вовчокъ ище не виявивсь”, говоривъ я в передньому слові, „а велике его діло, якъ речника народного, которий говорить не одъ себе. Не свої мислі вінъ показувавъ намъ, якъ Квітка; не своєю душею за народъ боліе, якъ Тарасъ: писатель тутъ одступився геть, назадъ свого

писання, а вь писанні его самь народь, лицемь до лица, промовляє до нась словомь своїмь такожь, якь у вищі свої години промовлявь піснею”.

Ото жь Шевченко, одинь Шевченко дознававь иноді такихь вищихь годинь, и це вже не народний геній помагавь ему, а самь вінь додававь орловихь криль народному генію. Коли судилося й Марку Вовчкові піднятись на рівну зь нимь висоту творчості, то станеться се тільки тоді, якь ескіза зь натури не буде вь его видно за самостійнимь творчествомь. Хто вь Шевченковій Катерині, або хоть и вь Марусі Квітчиній, бачить ескізъ, копію зь людини, котора бь стояла передь очима, а не передь душею поета? Катерина похожа на живихь людей – правда, тільки що такихь Катеринь на світі тисячі, и ні одна кругом на неі не похожа; а Вовчкові Одарки, Сестри й Козачки жили, або и досі живуть, на світі, якь натурщиці, сь которихь знявь собі малярь портрети для картини. Тимь-то й остерігавь я своїмь переднімь словомь сусідню критику (нашої ще немає) одь неумисної хиби (бо нашь народь и его людянність для неі діло нове, або й зовсімь невідоме). Здається, що більше всіхь зрозумівь мене переводчикь Народнихь Оповідань зь Українського, пань Тургеневь, бо, вподобавши поетичний духь и складь тихь невеличкихь повістей якь найщиріше, остерігся додати відь себе статечний судь и указати імь у словесності праведне місто. Передмова его коротенька ажь-надто, и здався шановний переводчикь на нась, Українцівь, що ми-то їхь поставили високо.

Пань Марко Вовчокь напечатавь недавно свою Институтку, котору переложивь по-своему той же пань Тургеневь. Туть, здається, ступивь вінь дальшъ одь першихь оповідань; а все ще скрізь картину пробиваються вь него натурщики й натурщиці, сь которихь вінь посписувавь собі етюди. Самостійного творчества ми ще и вь Институтці не вбачаємо. Геній народній виносить на своїхь крилахь фантазію Вовчкову; самь авторь не здолавь досі пробити нову дорогу на родному генію, якь оть Шевченко. Спасибі ему, служить вінь гарно чистимь смакомь своїмь народному слову и духу. Дай же, Боже, самому ему колись за весь народь голосне слово сказати: не то щобь яка гарна людина зь народу Вовчковимь голосомь до нась озивалась, – ні, щоб той голось такої проглаголивь речі, на которі ані сама краща истота зь селян и городянъ не зможе. Такі речі почули ми відь нашого кобзаря Українського вь 1846 року, и вони-то зробили его паномь надь самимь геніемь народнимь.

У всякого народу бували такі поети, которі брали найчистіші

тони въ народнихъ пісняхъ и баладахъ. Покидавши й старосвітські свої пісні й балади, слухало все, що живо, їхъ новихъ поетичнихъ творівъ, слухало, переймало и окривало їхъ имя широкою славою. Отъ міжъ такими талантами несхибно можемо ми указати місце пану Вовчкові за его дотихчасові оповідання. Велику робить намъ вінъ підмогу, очищаючи смакъ рідної мови одъ Польщизни на Волині и Подоллі, одъ Московщини и школярства на Подніпрянщині. Его гарні, теплі етюдики зъ натури дають намъ спосібъ придивитись якъ найближче до народного обличчя. Не разъ, не два натякне намъ панъ Вовчокъ и на глибину народного нашого духу; а все ще більше відъ него осталося намъ жадати, ніжъ вінъ дає намъ. Злинувъ вінъ яснимъ соколомъ зъ поміжъ людей починающихъ писати, дійшовъ до межі самостійного творчества и – зупинився. По сей бікъ межі стоять такі люде, якъ Боккачіо у Італьян, якъ Гофманъ у Німцівъ, Вашингтонъ-Ірвингъ у Англічанъ, – доволі їхъ було на світі; по той бікъ виступають невеличкою громадою такі мужі, якъ Шекспіръ, Вальтеръ Скоттъ, Шіллеръ, Пушкінъ, Гоголь, Квітка, Шевченко. Гоголь у *Вечорахъ на Хуторі* стоявъ у-рівні зъ Маркомъ Вовчкомъ, а далі переріс его незмірно. Шевченко въ первихъ баладахъ не пішовъ вище Вовчкової *Сестри*; въ *Катерині* вінъ піднявся до Пушкіна, якъ художникъ, а въ 1846 року – и до Мицкевича, якъ поет Славянський⁶.

Отожъ, складаючи ціну талантамъ поетичнимъ, ставимо ми високо Вовчкові оповідання, якъ початокъ новому якмусь ділу, а що съ того початку вийде, те ще колись побачимо. Тільки зворуши землю уміючи да посій доладу – будуть колись добрі жнива на Україні.

Видаючи сю першу книжку *Хати*, не за малу річъ ми вважаємо критичній поглядъ на те, що зроблено вже въ нашій словесності и чого маємо ще одъ неї сподіватись. Ні суесловною хвалою не повинні ми своїхъ писателівъ улещами, ні забувати, чимъ зъ нимъ которий допомігъ ділу громадському; не одні бо великі таланти, якъ отъ Квітка й Шевченко, задачу нашої нації виповнять. Не треба такожъ намъ нашою долею знічивя величатись. Доля наша красна хіба великою тугою, котора не дає намъ ні на часину про свое безталанне забути. Не всміхається намъ фортуна и въ нашій словесности, не то що. Мало, дуже мало на світі письменнихъ людей, которі бъ наше слово щиро, по-братерські привітали, а ще менше, которихъ бъ его глибину и самостійну красу зрозуміли. Тимъ воно и йде въ насъ тугимъ поступомъ, бо обертається и набирає нової сили въ невеличкій громаді.

---

⁶ Що послі 1846 року написав Шевченко, про те ми мовчимо, бо він не випустив ні одної поеми з своєї теки, а дрібненьких штук его подаємо десяток на суд громадський в нашій *Хати*.

Ще жь до того треба ему разомь и вищого смаку доходити, и тямущихь людей доволі собі зеднати, щобь відь напасті, якь то кажуть, не пропасти. Се бо вже давня річ, що вь світі не безь ворога, и не родився ще той чоловікь, щобь ему діла его не псовано. Українська жь словесність – діло велике: се нове слово міжь народами которе на те й явилось, щобь якось инше не по давньому людській розумь повернути. Якь же бь то могло статись, щобь вона пройшла собі одь свого сходу до заходу, мовь тобі сонце по небу? Коли чоловікь видумає нову яку вертілку, да и то наглузуютьця зь его люде, поки піймуть віри, що воно не покидька, и навітшаються вороги, поки він изь своїмь діломь пробетця; а то жь мала річ – нове слово міжь народами! Де бь ті й недоумки подівались, що бь вони вь світі й робили, якби не риготали, не гукали противь чоловіка мудрячого, або ему ноги не підставляли! На те воші й родяться, щобь труднійше якь ні есть на світі праведне діло зробити. Се неминуча проба всякому могутому духові, чи справді вінь могутий и безсмертний, чи тільки самь собі такимь здаетця. Хто не схибне середь суесловного іхь натовпу, не спустить зь очей своєї цілі далекої, не дасть себе загукати й затерти поміжь іхь юрбою ярмарковою, той справді чоловікь міжь людьми, а не волова голова поміжь чередою. Такь же само й до слова. Жива сила ему діло треба вчинити: повинна жь ему й проба бути незгірша.

Якь появился Котляревський изь своїмь Енеемь, усі зариготали щиро, що який-то справді чудний той простий людь Український, одь которого ми, дякуючи деякимь старосвітськимь добродіямь, одрізнили. Зареготали, и той регіть бувь – найстрашніша проба нашому писаному слову Українському. То було все одно, якь родиться дитина середь пянихь бабь, да ще й сама сповитуха вьється. Колі видерять бідолашне немовлятко перве безумне привітанне на Божому світі, то буде ознака, що вродилось воно собі живуще ажь надто. Вже такої страшної проби навпослі ему й не трапится. Тимь реготомь надь *Енеїдою* мало-мало не згубили сами земляки свого жь новонародженного слова. Такь велика жь була вь ему живая сила, и заразь врятувавь его инший поеть, Гулакь, написавши тимь же складомь, що й Котляревський, невеличку поемку: *Пань та Собака*. Засміялись тоді иншимь сміхомь панове земляки, а де-які, може, трошки й на кутні... Воно бь уже ніби й на ладь навернулось було наше діло; коли жь судилось лихий долі ще разь перейти намь дорогу вь порожні! Піддурили пана Гулака, тоді ще молодика молодого, де-які людці лукаві, – ударивь обь землю, да й розбивь вінь свою бандуру. Замовкли голосні струни; почавь поеть нашь язикомь грати,

да й грає, собі на здоровя, аж досі, бо є такі люде, що й на те діло на наймають. На світі потрібень и той, хто будує, и той, хто руйнує.

Тимь часомь, якь поглумивсь Гулакь надь своїмь даромь словеснимь, у его сусіда Квітки вже ворушилась у серці *Маруся*. Навкруги цвенькає дрібноголове панство, кепкують зь рідної мови, зь рідних звичаїв, ще, собі на лихо, похваляють и рідне слово деякі, що ніякимь иншимь такого сміху вь беседі не на робишь: а туть у серці вь его каплють поетичні слези надь Марусиною гарною й смутною долею, и виходить вона на Божий мирь красна, якь та весна, що вже не вернеться. Добре жь и її земляки привітали: дякувавь Квітці не одинь пань по-приятельські, що вінь скомпонувавь книжку, понятну для їхь лакеїв. Той чистий сільський крикь, той високий поетичний образь нашої юности ясної, люблячої, здався імь, якь-то кажуть, тривяльнимь; бо про Квітку задзвонено тільки вь сільські дзвони; городамь и журналамь було про него байдуже. А про те, знайшлися люде, которі просту селючку Марусю, якь рідну сестру, до серця пригорнули, и самь Шевченко, обявивши світові *Кобзаремь* своїмь, напечатавь до Квітки (Основяненка) величну, голосну оду.

Чи так, батьку отамане?

Чи правду співаю?

питався вь нього нашь кобзарь, и перве місце оддавь передь себе автору Марусі, заохочуючи его до новихь творівь:

Утни, батьку, щоб нехотя

На весь світ почули!

Вь его повістяхь-поемахь знаходивь нашь кобзарь на чужій стороні Україну зь всіма її вічними дивами.

Утни, батьку, орле сизий!

Нехай я заплачу,

Нехай свою Україну

Я ще раз побачу!

Нехай ще раз послухаю,

Як те море грає,

Як дівчина нід вербою

Гриця засіває!

Нехай ще раз усміхнется

Серце на чужині,

Поки ляже в чужу землю,

В чужій домовині!

Це такь до того писателя обізвався молодую, гарячою душею Шевченко, которого, зь его *Марусею*, пани одіслали розганяти по прихожихь нудьгу лакейську. Оть же й справді не одинь ливренний хлопець обливсь гіркими, взявшись до Квітчиної книжки, и не нарощно вийшло воно сь Квіткою такь, якь іноді засадять у острогь

чоловіка зь душою ясною и любячою, засадять и наче засвітять каганчикъ біднимъ невольникамъ въ темній темниці. Панъ Тургеневъ показавъ, що тільки поетичному таланту дано розуміти тайни чужонародної поезії, ще не прославленої по всьому світу.

Туть же дома одні плачуть, а другі глузують надъ повістями Квітки, а тимъ часомъ у столицяхъ підіймають на сміхъ его поетичну мову пописьменські. Найрозумнішимъ головамъ журнальнимъ и не снилось тоді, щобъ съ того, якъ вони мовляють гакання да гекання вийшло коли що путне⁷. Повернули въ жартъ й самі сльози щирі, которі пролились зь очей у старого и въ малого надъ Марусею. Глузували журналісти незгірше й надъ Шевченкомъ, и вирвали въ его зь серця не одинъ вірш гарячий, болячий, кровью закипілий. А не погнувся, якъ твердий дубъ, Тарасъ Шевченко; встоявъ на своїхъ ногахъ до конца – щиримъ, нехибкимъ Українцемъ. Теперъ сміється вінъ изъ своєї щербатої долі и величається її щербиною більшъ, ніжъ який інший поетъ памятникомъ нерукотворнимъ. „Я”, каже, „памятникъ воздвигъ собі нерукотворний...” А нашъ поетъ, насміявшись изъ свого безталання, привітавъ свою щербату долю такимъ словомъ, на которе не всякий має право:

Ми не лукавили с тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою

Отъ такъ видержи пробу, коли справді твое рідне слово – святиня непорочна и доржче воно тобі одъ усякої мамони! Позираючи на свого кобзаря, и всякий правдивий Український писатель повинень видержувати пробу, на свою щербату долю не нарікаючи. Видержуйте, небожата, й йдіть до самого кінця, не лукавичи ріднимъ словомъ... Вмовчана правда краща одъ голосної брехні, хоть би нехай хто вигрававъ брехню на золотихъ гусяхъ. Це дарма, панове братья, що ми врядигоди появимо невеличку, книжку, якъ ся Хата, аби була въ ній щира правда народна. Аби ми свое діло щиримъ серцемъ зробили, а вже наше слово „дасть плодъ свій во время свое”.

Хата. – 1860. – С. VII–XXII.

---

⁷ Пан Тургеневъ показав, що тільки поетичному таланту дано розуміти тайни чуже народної поезії, ще не прославленої по всьому світу. Перевів він Вовчкові Народні Оповідання по-своєму і тим заявив на всю Славянщину, що люд наш Український має свої словесні скарби, ні в кого не позичені.

СЛОВО ОДЪ ИЗДАТЕЛЯ

Радіючи серцемъ рідній словесності нашій, огласивъ я друкомъ не одне вже свое и чуже komponування. Вбачають земляки мої, що не *суетна славиця*, а праведна користь духовна въ мене передь очима, и частенько шлють мені на проглядъ свої словесні труди. Добре вони те роблять, – одне слово; бо почують відъ мене щиру, хоть, може, часомъ и крутеньку, правду. Деякі изъ земляківъ віддають мені на волю, що хочишь зъ їхъ рукописами чинити и, не радячись зъ авторомъ, друкувати, по своїй уподобі, все, чи яку частину. Добре сі панове роблять, бо часомъ, надрукувавши необачно все, що написалось, можна половою й самому зерну ціни збавити. Теперъ бо вже не ті часи, що були за Котляревського: теперъ и веселе сміхотворство въ словесності стало вже інше; тимъ паче – річъ поважна, котора зъ глибшого джерела рине. Поставлені вже на взіръ письменному товариству поетичні утвори нового тону, и всяка розумна душа, овладевши нимъ, чує нестатечность такихъ курзу-верзу, якъ отъ недавно появились – у Києві *Театръ* пана Ващенко-Захарченка, а въ Москві – поперевертані якомсь кумедно псалми Давидови, пана Михайла Максимовича, в его Московськѣм Українці. Багато лежить у мене писання Українського до друку; багато я перечитавъ его, да ось тільки кришечку до огласу вибравъ. Що жъ бо съ того за користь буде, що жъ Українськихъ книжокъ наплодимо, въ которихъ не виявиться правдива поезія Українська? Тимъ-то все мляве, або недоспіле я геть одкидаю, и не то свого кошту на ту словесну покидь не трачу, та й охочихъ зупиняю. Краще бо старцеві въ селі милостиню відъ свого достатку сотворити, а ніжъ ні се, ні те коштовнимъ друкомъ оглашати.

Отожъ упала мені въ руки поезія якогось пана Щоголева. Зрадівъ я, її прочитавши. Прочитавъ землякамъ-приятелямъ у столиці – и вони слухали її смакуючи. И звеселились ми всі, що таки хоть одна струна по-людські на рідній бандурі бринькнула. Не багато тихъ пісень, да чистий же медъ, а не перга словесна. То правда, що не до Шевченковихъ їхъ прирівняти, а все жъ и то – щира рідна поезія. Се такъ, якъ іноді весною соловей у саду голосно да любо виспівує, а тутъ коло тебе золота бджілка надъ квіткою веться. Слухаєшь соловя зъ великою вподобою, а не скажешъ же й бжільці: „Лети собі геть, не гуди коло мене! ” Складъ у того пана Щоголева правдиво рідний. Не Шевченківъ голосъ вінъ переймає; переймає вінъ голосъ народної

пісні, и зь пісні бере основу свого komponування. Тимъ часомъ, якъ поетъ правдивий, а не підспівать, має вінъ у своєму голосі щось праведно своє, – якусь власну повагу й красу, которі ні въ пісні народній не покажешъ, ні в Шевченковихъ віршахъ не догледисся; не чуже бо добро вінъ собі присвоївъ, а своїмъ власнимъ даромъ насъ чарує. Се такъ, якъ отъ іноді співають дівчата над водою, и веться по воді їхъ чистий голосъ, и оддається въ гаю, мовъ чарівничі співи самої музи народної, – оддається вірша, неясно, не такъ голосно, а любо слухати, и слухаешъ его дивуючись!

Впали жь мені въ руки й вірши иншого поета, пана Кузьменка, Цей не такъ сподобався намъ, якъ нашъ Щоголевъ, а прочитавши его вірші, не змогли ми їхъ забути. Есть у его віршахъ щось таке, що до души доходить и въ душу проситься. Такъ іноді стрінешъ хлопя середъ села; мізерне воно собі буде и не прибране, босе й простоволосе, а згляне на тебе такимъ любимъ поглядомъ, такъ обізвется до тебе приятненько, що захопивъ би на руки да й понісъ на рукахъ, якъ свое рідне. Вірші пана Кузьменка не мають тої сили, що Щоголеви, а проте якась есть у нихъ тихость приятна, якась душевна задумливість, и пливуть его слова одно за другимъ не прудко, а такъ якъ маленькі утенята, вперве на воду пущені. Можна бь де за що й зганити їхъ, що не такъ-то вони голосні и часомъ наче въ прозу впадають; да й ганити не хочеться: так вони стиха тихесенько до души твоєї про якісь дитські літа, чи про якесь молоде щастя промовляють.

Отъ же, зложивши докупки сей невеличкий вибір изъ великої папуши писаного папіру, подаємо гостинца на Україну, и вповземо, що вона прийме его зь любою вподобою. Первоцвітомъ зь одинадцять стихотворнихъ штукочъ ми назвали, вважаючи поезію пана Щоголева и пана Кузьменка за пробу пера, которе, може, колись появить щось голосне на всю Україну.

Хата. – 1860. – С. 1–4.

Куліш П.О.

ПЕРЕДМОВА ДО ГРАМАТКИ (1857)

Скільки не есть у насъ по Україні граматоць и букварівъ, то всі вони не годятця намъ для першої науки письменства, бо печатанні не нашою мовою, а через те всяка дитина довго нудиця надъ книжкою,

поки навчиться іноязичні слова розбирати, через те надовго діти зь дому для науки одлучаюцца, одь роботи одвикають, псуються безь отцовського й материнського догляду, ще жь за довгу й трудну науку треба не мало й платити. Тимь и письменство не дуже шириться вь нась поміжь людьми; а тимь часомь ледачі писарі и всякі нечестиві законники темного чоловіка морочать и тіснять, бо неписьменний чоловікь – все одно, що темний на очі: куди поведе поводитарь, туди и йде – хочь би и вь яму. Треба учить дітей письменства такь, щобь, дурно часу не гаявши, швидко зрозуміла дитина науку читання, а до цього найперша помічь – щобь граматка зложена була рідною Українською мовою. Навчившись читати по-своєму, усяке зрозуміє и Церковну, и Московську печать; тоді й нехай берецця за які хоче книги. Отсе жь напечатана така Граматка. Учачись читати, не буде туть спотикатись дитина на слова іноязичні; а витвердивши її добре, здобуде на увесь вікь собі користь. Туть бо для першого читання підібрані наставительні піснословія про нашихь предківь и Божественні псалми; туть напечатані споминки про давнії давна, що діялось на землі до приходу Христа на землю, – про Его святу Церкву и про війну зь Татарами й Ляхами за віру православну и волю людську. Туть же, для щоденної потреби, приложена й наука арифметика, котра показує всяку лічбу грошамь, хлібу и всякому ділу. Щобь же ся книжка ще більше принесла людямь користь, напечатані найпотрібніші чоловікові молитви Церковною печаттю, котору вже всяке розбере, навчившись по-своєму читати.

Граматка. – Спб, 1857. – С. 1–3.

Куліш П.О.

СЛОВО ДО ПИСЬМЕННИХЪ

Земля Українська йде далеко по обидва боки Дніпра; сягає вона поти, поки народь говорить по-нашому, а говорить народь по-нашому и вь Австрійському царстві ажь по самі Карпати. Перейдешь границу и не догадаєшся, що це вже інше царство: здасться тобі, що се все йде рідна наша Волинь, або Поділля. Люди ділять землю на царства, а Божа премудрість на племена. Проходять сотні літь, кладуться інші границі міжь царствами, а Божі границі міжь племенами стоять нерушимо; вимре одно, друге коліно, настануть інші власті – інші

даються городамъ и селамъ закони, а закони языка и звичаївъ остаються нерушимими, поки само племя не прийме самохить іншої мови, іншихъ звичаївъ. Отже уся земля поділена на народи, наче на великі сімі, и всяка сімя говорить своїмъ языкомъ, співає свої пісні, має свої звичаї. Ні гори, ні моря не розділять такихъ сімей міжъ собою. Стріне Німець Німця за океаномъ, въ Американськихъ земляхъ, – и рідніші вони здадуться одинъ одному, а ніжъ Англічани, чи Іспанці, зъ котрими поручъ стоїть Німецька оселя на чужині. Опиниться нашъ братъ Южно-Руський Українець середъ Австрійськихъ Русняківъ – и вітають его за границею такъ, наче коло Лубень, або підъ Полтавою. Такъ було и за сто, и за двісті, и за тисячу літъ назадъ зо всіма племенами. Языкъ и звичаї народні найкрепше, найлюбіше еднають міжъ собою народи. Коли жъ така воля Божа, щобъ жили люди на світі великими сімями; то треба всякому розумному чоловікові свою велику сімю, свое племя знати, де воно живе, по якихъ земляхъ, якими городами й селами розкинулось, треба прислухатись добре до своєї рідної мови, чи вона зъ розумнихъ устъ йде, чи вона въ пісні голосить, чи вона зъ книжки читається. Оглянься назад у велику старовину – онъ, за короля Польского Степана Батория співали те жъ саме кобзарі, що теперъ одъ кобзарівъ розумні люди на вічну память записали й напечатали. Пройшло більшъ двохъ сотъ літъ – и чого не перевернулось на Україні! Були гетьмани були воєводи и намісники; вигорали до тла села и городи одъ Припяті до Синюхи, на тиждень верхові їзди; переверталась на німу, безлюдну пустиню и знов заселялась Україна; а мова осталась та жъ сама, що й за короля Степана, та жъ сама пісня голосить по всій Україні, одъ Карпатъ до Есмані, одъ Польщі до Дону. Да й король Степанъ заставъ Україну зъ тою жъ самою уже й тоді стародавньою мовою. Не було ще й Польщі въ споминку, а вже нашъ народъ пахарствувавъ такъ якъ теперъ, живучи въ своїхъ звичаяхъ понадъ Дніпромъ-славутомъ. Шануй же всякъ свое рідне слово, котре не одъ кого иншого якъ одъ самого Бога намъ надане, и, не для того надане, щобъ ми дар Божий зневажили й забули. Хто его зневажає й забуває, той самохить виганяє себе зъ рідної сімі Української, и до такого не обернеться серце, якъ до родича, на чужині, такого не привітає наше племя по братерські підъ Карпатами, чужа тому наша пісня, котрій немає рівні по всему світу, німа для того буде щира душа наша, и нема ему частини въ тій славі, котрої добули собі наші предки полемъ и моремъ у всего світу, воюючи за віру Християнську и волю людську.

ЛИСТИ З ХУТОРА

Лист I

Не дивуйтесь, добродію, що десь на хуторі довідались уже, що ви тамь собі у столицяхъ думаете гадаете. Чутка про вашу *Основу* пройшла въ насъ по хуторахъ уже давненько. Спасибі вамъ за те, що ви нашого мановця українського не кидаєте; а вже намъ битий верстовий шляхъ очортівъ за сто роківъ. Прямуйте жъ, добродію, куди задумали, не хиблючи, та й про насъ, хуторянь, дбайте не по-городянській. Всі бо письменні люде, опрічь двохъ, або трьохъ, котрихъ голосъ до насъ доходить, рають намъ свое хуторянське життя на міщанське міняти, бо, отъ, кажуть, ви въ простихъ свитахъ та сорочкахъ ходите, а той битий и вимятий людъ въ городахъ – одягнений, наче панство, и горниці въ его на помості, и вікна въ его великі, и ласо вінъ ість, и солодко вінъ пье, и забавки въ его благородні, и до книжокъ вінъ беретя охочо, и незабаромъ зрівняетя освітою зъ панами и зъ Жидами; а ви остаєтесь у всіхъ позаду....

Коли бъ мали волю сі добродіі, то вже бъ давно наши хуторі посписували, росцінили всякий ступінь землі, позаводили бъ на всякий хутіръ по трахтирю зъ катеринкою, и було бъ у насъ такъ гарно та любо, якъ у нихъ отамъ де-небудь на Крестовському, або въ Сокольникахъ, чи що. Родившись у городахъ, зріши въ високихъ палатахъ, вони нічого кращого й не видумають надъ свою панську, чи, якъ тамъ кажуть, комфортабельну жизнь. А нашъ братъ, хуторянинъ, попавшись у ту камяну Москву, або въ той безодний *бурхъ*, дивитця, ей же Богу, зъ великим жалемъ на той одягний та ласий людъ, дивитця та й думає собі: „Боже мій, Боже мій! якъ тутъ отсі пани, у сій тісноті, бідують! Золотомъ сєє, у кареті іде, а якимъ воздухомъ дише!.. Так ото вони, ті роскоши?... Або, може, ота гуркотня, сей гомінь, галась, гукъ, свистъ, – для насъ не се перевага, котрою насъ манять изъ тихихъ хуторівъ співучихъ до тої мизерної цивілізації?... Або, може, оця дорожнеча, що чоловікъ не прохарчитця и гнилятиною за ті гроши, що гіркою працею загорює, – може, се вона, та краща доля одъ нашої убогої, та не голодної долі?”

Промантачились городяне на свої щотижня нові моди; проілись на свої ласощі, проциндрили батьківщину на дорогі забавки; пійшла половина въ старці черезъ той дурний натовпъ, черезъ ту навісну дорожнечу; то вже теперъ нашого брата, хуторянина, до себе, до гурту,

до громади, до спільності закликають. Змилосердились, бачте, як тамь кажуть, гуманні люди, комфортабельні чоловіколюбці, що скільки-то народу по хуторах не знає великихъ благъ цивілізації, якь оть на Крестовському острові мужики знають, що мати, мужичка въ панській шляпці черезъ нужду, або черезъ ледачу свою воспитанность, рідну дочку продає; змилосердились надь нашою темнотою, що ми, опрічь ріллі своєї та пасіки, та чумацтва, або простого шевства, кравецтва, римарства, кушнірства, ткацтва, ковальства, то що таке, нічого въ світі не знаємо, що по чому купується и продається: скільки одступного взяти грішми, або чимь іншимь, за рідного батька, матірь, брата, сестру або й дитину, якь часто (ого, якь часто!) буває по тихъ цивілізованихъ сторонахъ. Болить у нихъ серце, у тихъ письменнихъ и друкованихъ городянъ, що ми наукъ їхъ и словесности писаної не знаємо; а про те сі добродії й забули, що на одну сотню роківъ по пять разъ вони одь старої науки й словесности одцурувались, и сами ще не знають, якої віри и якого смаку будуть передь смертю. Ми жь, люди прості, якь навчились на варязькій чи на литовській, або польській панщині за плугомь добре ходити и недолюдків годувати, то й досі себе самихъ и білорукихъ городянъ хлібомь годуємо. Це, здається, не лукава наука; а въ васъ, городянъ, е и східні науки: єсть въ вас такі науки, щобъ до віку вічного тільки самими у золоті купатись; єсть въ вас и такі науки, що хто кого проведе та зненацька насяде, того великимъ чоловікомъ величають. А въ насъ такихъ добродіївъ зовуть попросту п'явками та людоїдами; ми одь такихъ, поли одрізавши, мусимо втікати, аніж свій розумъ и душу їхъ лукавою дорогою пускати. Може, скаже хто, що не втечемо, ховаючись по своїхъ закапелкахъ, що доберутця вони до насъ колись, якь уже виссуть усяку свіжу силу округи себе, и що, заставши насъ невмілими своєї всемирної науки, якь разъ підгорнуть підь свою кормигу, и буде зь нами те, що зь лондонською и ірландською бідотою: тимъ би то лучче тої долі лихої запобігаючи, самими намъ заворушитись у своїхъ хуторахъ по-городянські и заздальгідь уже городянського духу и розуму набратись, бо, кажуть: *воронь ворону очей не виклює!* Такъ насъ лякають и такъ намъ рають ті вожаки городянъ, що видумали премудрость іще мудрішу одь Христової. А ми спроста, якь намъ Богъ положивъ на душу, відповідаємо: „То ще надвое баба ворожила, чи будемо ми въ городянъ підь кормигу, чи ні, а жидовіти нам... ні, се не по нашій натурі! Коли жь уже справді така наша доля, щобъ намъ до-віку не було просвітку, то лучче намъ усімъ одно на одному повмирати, аніжъ изъ своєї праведної віри та въ жидівську,

городянськимъ робомъ, поперевертатись?”

Ото жъ нічого намъ, панове городяне, симъ дорікати, що ми, мужикуючи по хуторахъ й селахъ, не такъ-то квапимось до всякої нової всемирної науки, остаючись у панів и въ жидівъ позаду. Думаєте, може, що ми цураємось освіти? що въ обскурантизмі, якъ мовляете, ми закохалися? що розумъ нашъ лежнемъ звикъ изъ давніхъ давень лежати?... Ой, ой, ой! якъ-то воно здалеку химерно вамъ усе здається! Хто жъ винен тому обскурантизмові, коли ви тільки городи знали освітою забезпечувати, а намъ не дали волі, безъ свого городянського порядку, хоть найменшу школку, по громадському розуму, у себе на селі завести? Розумъ нашъ лежнемъ звикъ лежати? Якъ же бь воно інше сталося, коли дитину для науки треба изъ семі вирвати и міжъ такі люде заслати, котрихъ не знаєшъ и не відаєшъ, якимъ вони духомъ дишуть и що зь твоєї дитини зроблять? Знов же й кошть на его положи такий, за ту городянську науку, що, може, тільки зь тисячі въ одного господаря знайдеться на те и достатокъ. Уже жъ воно, учившись тамъ міжъ городянськими дітьми, и відъ простої свитини, и одъ постихъ звичаївъ та й відъ рідної мови своєї, одвикне. Який же зь его буде сімянинъ у простій хаті, міжъ простими селянами? Лучче жъ ему въ батька та въ матері простого господарства навчитись, аніжъ чужимъ у рідну сімю зь тими науками вернутись. Отъ воно, якъ у насъ розумъ нашъ лежнемъ лежить. Про се ви, городяне, не турбуйтеся. Може, колись наша громада впорається зь діломъ та полагодить де що, що ви жъ намъ, набігаючи до насъ, для порядку попсували, та тоді вже своєю волею и своїмъ розумомъ розбере, до якої науки треба дітокъ змалку вправляти, – тільки такъ, щоб и въ науку дитина вбивалась, и відъ ледачого товариства городянського не псовалась. Бо, по нашому простому розуму, то ще не велике діло, якъ одно знайти, а друге втратити. Спасибі вамъ за тихъ високовоспитаннихъ козачихъ, або мужичихъ, дітей, що зь нашимъ братомъ не вміє вже й заговорити! Спасибі вамъ и за тихъ розумнихъ людей, що якъ понаїзджають зь городівъ до насъ у гості, то въ матері серце не на місті за своїхъ простоватихъ, неполоханихъ ще, щирихъ душею дочокъ, поки панича сь хутора, або зь господи не збуде! Спасибі вамъ за тихъ женихівъ, що своїми грішми ваблять до себе найдорожчий цвітъ хуторянокъ и селянокъ! Не хочемо ми ніякихъ благъ цивілізації, коли, за сі блага, діти наши не вмітуть изъ нами, підъ нашу старість, розмовляти, коли вони насъ, а ми їхъ, черезъ їхъ велику освіту, не розумітимемъ! Беріть собі навікъ й не пускайте до насъ вашихъ малеванихъ паничівъ, що вміють дівочимъ розумомъ и серцемъ, якъ пахущою квіточкою,

щодня міняючи, забавлятися! Нехай догнивають у вась по городахь ті поскрібки цивілізації, що, мовь зь домовини упирі, на свіжу кровь кидаютьця! и нехай лучче ми будемо до віку вічного вь латаній сіромязі ходити, ані жь людські слези квартами міряти!

Се вам, городянамь, цивілізованимь людямь, одповідь наша на ваши зазивие до спільності зь вами, до науки, до практичної мудрости, одь котрої половина зь вась у золоті купается, а половина вь вонючій грязі тоне, одь пекельної роботи чучверіе и зь голоду гине. А що ми словесности вашої книжної не знаємо, то скажіте самі: що жь би сь того за добро було, коли бь ми, сто літє назадь, те жь саме, що й ви, читали, и того самого смаку, що й ви, набирались, та начитавшись и набравшись тога лиха, якь жаба грязі, почали вашимь робомь у своїхь хуторахь и селахь ходити? Чи скажете, може, що то була накоена, позичена словесность, котрої ви вже тепер одцурались и вже намь теперь хороші книжки друкуете? Згадайте жь, будьте ласкаві, у котрий се вже разь ви намь такь говорите, ви, письменні, городянські люде, почавши сь того стародавнього віку, якь ваши прапращури *смердомь* нашого брата записали? Адже жь ви знаєте по старосвітських книжкахь, що Иезуїти и інші католицькі попи, ще краще одь вась говорили про душевну освіту, и по селахь босоногі миссії розсилали, мовь би новихь апостолівь постановивши, и багато зь нась до тої омани поквапилось и одь простої віри мужичої одщепилось.... Що жь вийшло? Брехня, та й годі!... Та чи одні жь католики по городахь людей и віршами, и всякою іншою словесности обдурювали? История обману довша, якь би й списати, одь історії щирої правди, – що, якь би перетрусити всі книгарні, якь би хто взявь у руки такого ціпа, щобь увесь той давній и недавній мотлохь перемолотити, то чистого, праведного зерна чи набралось би й сь ківшъ. Самі ви се добре знаєте, а намь изь своїми книжками набиваетесь... О, бодай вась, цивілізаторівь! вась усе тільки, *сбыть о потребленіе* на умі! и якь би ввесь світь закипівь торгомь, то вамь би й раю Божого не треба.

Оть же вь хуторах не дуже городянам віри діймають. Може, ви й справді поробились уже святими, надивившись на свої старі гріхи, та хто жь намь за вась у поруки стане? *Здавень Циганъ та на свої діти...* чи не така буде порука? Ваша правда – вь Бога на суді, а передь очима вь нась – тільки ваша кривда, починаючи сь того давнього віку, якь ваши письменні, вельможні, и богаті предки прозвали и записали нашого брата смердомь. Тимь то й не ймемо ми вамь віри, хочь, може, ви вже й присвятилися. Не дурно бо говорять: *Брехнею світ прійдеши, та назад не вернешся!..* Що жь намь ваша словесность друкована,

коли самі ви намъ зневірились?... Що ви її собі вподобали, се намъ байдуже, бо ви й про Вольтера (або ваші діди, все одно) на путь кричали, що притьомомъ світъ після тьми осіявъ миръ; а Вольтеръ самъ написавъ, що слугамъ и черні нічого йому сказати: се бъ то его публика – самі наші, самі просвіщеній. Ви такъ не говорите, якъ говоривъ и надрукувавъ великий учитель вашихъ предківъ-городянъ. Ви вже не нахабою, якъ тоді водилося, а лагіднимъ словомъ, силкуетесь прилучити насъ до гуманної (лучче бъ гуменної) громади. Ласкавенько насъ величаєте мужичками, її вже солодкимъ панськимъ голоскомъ гукаете: *Паслушай! паслушаи! эй ты! как тебя, любезный, завуть? тебе сидеть за чаркою по воскресным дням с соседом: лучше на вот почитай книжку просвятись маленько, друг ти наш сердечный!* И думаете, що въ васъ *есть* що сказати и слугамъ, и потомкамъ тихъ смердівъ старосвітськихъ, що Варягамъ панщину робили. Эге, мабуть, що *есть*, коли мужичокъ и *другъ сердечный махає тільки* рукою одвертаючись! Коли жъ візьметься до книжки, то въ тій книжці не буде вашихъ химеръ солодкихъ: ту книжку написали люде, которі сами знали нужду й напасть усяку, которі не мчались вихремъ зъ дзвонками черезъ убогі села, а своїми ногами заходили до людей у хату и на ниву та, приголубивши до себе дітей мужичихъ, робомъ свого Учителя благого, – говорили праведнимъ словомъ до людей, навчаючи їхъ души спасати, а не кишені грішми начиняти. От ту книжку читали наші предки за тисячу роківъ до нас, та и казали: *правда!* Ту книжку й ми читаємо, та й говоримо: *правда, на віки правда!*... А ви про свої книжки сто літъ назадъ кричали: *правда! ще праще од самої правди!* а теперъ про ті жъ самі книжки на весь миръ репетуете; *брехня! а отсе що ми сами написали, отсе еже правда!* Такі, кого жъ ви думаете морочити? малу дитину, чи що? Мала дитина нійме вамъ віри, а ми, слава Богу, тисячу роківъ, якъ себе зазнаємо и, почавши одъ Олегівъ, які до насъ на готове прийшли, надивились доволі на всякихъ ошуканцівъ.

Були видющі и сліпі,
Були іи штатські и военні,
Були и панські и казенні,
Були миряне и попи.

Оттакъ ми, добродію, одказуємо тимъ економистамъ, вашимъ столичнимъ, або й тимъ практикамъ-поетамъ, которі надъ міщанина, та надъ прасола, та надъ цивілізованого куцака нічого й кращого въ світі не знають. А ви, добродію, певно не пораете нашому брату, хуторянину, свій тихий холодокъ на ту грукотняву та спеку міняти, або сь простої свити въ ті дорогі одежи вбратися. На вашу *Основу* ми зъ

доброю надією споглядаємо. Ми й сами вже такь міркуємо! що нема вь світі кращій одежній, якь наша проста свита. Якь подумаешь, черезь які вчинки люди собі ті оксамити добувають, то, далєбі, вона вь нашій думці сяє краще всякого дорогого каменю на тихь жупанахь, або широкихь панськихь сукняхь, що ні одна жь то гірка слезна на те шорстке ткання не покотилася!... Далєбі, здається вона намь якоюсь ніби святою ризою; и вь одного Бога тільки краща одежа, якь розкине вінь й відь краю до краю небєсь, усью вь зоряхь блискучихь.

Нехай собі гуркотять и свищуть чугунки, кому їхь треба. Коли бь намь було треба того дива, то й ми бь собі зробили, бо громада – великий чоловікь и якь схоче, то на все добре спроможеться. Що жь, коли не пройшовь ище нашь чась про чугунки дбати? Ще, може, треба перше двори и хати повимітувати та тойді й до більшого діла братись. А то – туть нась сміттямь и всякимь гноемь закидано, а намь, забувши про свою бідолашну господу; слідомь за чужеземцемь бігти!... Ні, ми такь собі діло розбираємо, що, коли треба ті щось, щобь одні люде, якь оть Ангеляне, попереду всіхь йшли, то, мабуть, и те треба, щобь інші, якь оть ми, українські хуторяне, позаду зоставалися. Коли треба, щобь одні по городахь чучверіли, якь оть наши, бурховці, то, мабуть, й те треба, щобь другі по хуторахь и селахь міцнимь, неліченимь здоровямь, наче дуби зелені, твердо на своїй рідній землі стояли. Зновь же; коли треба на світі такихь, щобь усяку премудрость книжню розуміли, то, певно, треба й те, щобь чоловікь читавь тільки одну книжку, великий Завіть великого всемирного Учителя, а Божий мирь розумівь більшь серцемь, ніжь головою. Бо й самі оть ті цивілізатори нехай би розумомь своїмь збагнули: що бь то було, якь би нашь брать оддався всею душею ще іезуїтській науці (а Іезуїти пробували вчити нась и зь голою шаблею)!... Цивілізація, кажуть, веде чоловіка до всякого щастя... А якь же ні?... Що тоді, панове? де тоді візьмете людей свіжихь душею и міцнихь здоровямь, щобь іншимь робомь зопсовану по всій землі жизнь правити?... Такь покиньте жь хочь нась, будьте ласкаві, по хуторахь про запась: може, ми вашимь правнукамь згодимося. Пишіть собі тамь и друкуйте що хотя. Може, воно й добре кому слухати вась, тільки не намь. У нась, панове, наука своя, тисячолітня: вона навчила нась більшє слухати праведного Слова Божого, аніжь лукавої папської мови. Коли бь ви такь учили, якь учивь Христось, то ми бь вась послушали одразу, а то ви учите не Богові, а мамоні служити; золотому ідолу розумною своєю головою кланяєтесь, думаючи, що пішли що дальше самої Евангелії... „Просвітились”, якь той мовлявь,

.... та ще й других
Хочуть просвітити;
Сонце правди показати
Сліпим, бачиш, дітям....

Покиньте, кажете, свої прості хуторянські звичаї – будете багаті. А на що жь намь, панове, багатшими бути? Хиба вь нась істи й пити нічого, або нема сорочки, свитини й кожушини, або не тепло намь у нашій хаті, або нема простору кругомь хати, або ні за що намь справити по своєму закону весілля, чи родинь, чи хрестинь, чи чого? На що жь намь те нависне багатство? Хиба на те, щобь ожидовіти? щобь не така душа була вь нась проста и милосердна? Або на те, щобь, покидавши свою дешеву, тисячолітню одежу, рватись усіма силами, щобь на городянську пиху спромогтись, на ту ледащицю моду, що на рікь по пять разь перекроює сукню, наче мала дитина, гуляючи вь ляльки? Або, може, на те, щобь занедбавши свої прості звичаї, вкинутись у той дурний комфорть, у ту ідолську розкіш, що нема їй ні міри, ні впину, ні наситу ?... Добре намь раете, спасибі вам! А по-нашому, такь чоловікові за свою просту, домоткану свиту треба обома руками держатися. Се его воля! Се его затула одь диявольської спокуси – моди, котора вась, городянь, до тяжкої роботи або до лукавихь вигадокь и видумокь день и ніч поганяє. Тимь-то борони Боже, якь би всяке вь нась до книжокь городянськихь хапалося, покинувши свою єдину книжку, та й поняло вашимь книжкамь віри більші, ніжь тій спасенній, праведній книзці! Було бь, може, те, що всі зжидовіли бь и за гроши ріднихь батьківь попродали. Що тамь десь, за моремь, шматокь Америки цивілізацію трошки на добрий ладь буцімь-то справивь, идучи попередь усього світу, то се ми знаємо и радуємось. Нехай тимь людянь хоршимь та богобоязливимь и до конца служить фортуна у великому ділі. Тільки жь намь рано ще слідомь за ними бігти, не впоравшись перше сь тимь, зь чимь вони добре вибралися. Якь же намь, удавшись не по своєму розуму и не по своїй розумній волі, у цивілізацію, та тимь тільки зробити зь себе ні Богу свічку, ні чорту кочережку, то лучче намь у своїй шорсткій корі ще роківь зь сотню пережити та тойді вже її зь себе злушити, якь не стане вь нась на Україні де-якої погані, котора у всяке добре діло мішається и всяке добре діло псує и нівечить.

Такь ми, добродію, про городянські науки и городянську словесность собі міркуємо. Прошу вашої ласки, надрукуйте сей листь мій у своїй *Оснoві*. Нехай ті комфортабельні чоловіколюбці не дужо надь нашою долею вболівають. Не погана доля наша, хліборобська й

чумацька, хвалити Бога! Не промінємо ми її на городянську, нібито кращу, й свити своєї чесноі и неповинної не оддамо ні за які оксамити. Коли жь мое слово припаде й геть-то вамь до смаку, то я не зарікаюсь до кожної вашої книжки свій листокъ доложити и про все, що ми, тутъ сидя, чуємо, або читаємо, и якъ про що собі потиху гуторимо, вислебизувати. Ви свою *Основу* видаєте про насъ, Українцівъ, то треба її знати вамь, якъ ми про що думаємо. Може, добродію, и въ васъ у *Основі* буде що не по-нашому, то вже – вибачайте – не вмовчимо, а такъ-таки, якъ воно здастця намь, такъ вамь гарненько й виспіваємо. Хвали жь одь насъ ніякої не ждiте, бо съ того вамь користі було бь не багато.

Основа – 1861. – № 1. – С. 310–318.

Куліш П.О.

ЛИСТИ СЪ ХУТОРА

Лист II

Пославъ я, добродію, до васъ перший свій листъ, та й схаменувся: що жь, якъ ви за городи уступитеся, що й безъ нихъ на світі не можна, – що тоді я вамь одвітуватиму? Справді, якби городи не захистили сіль и хуторівъ, то якъ би хутори и села стояли? Спасибі имь за се, що вони селянамъ и хуторянамъ захистъ давали, якъ ище всюди було пусто й дико. Шкода тільки, що дуже дорого зь насъ за сю послугу брали; бо одбиваючи одь насъ ворогівъ нашихъ, не съ кого, якъ изь насъ же, вони оружний людъ набирали, не съ кого, якъ изь насъ же, его харчували, не на кого, як на насъ же, постоемь его напускали.

Розберіть лишъ добродію, початок городівъ у давню давнину німецьку и славянську. Що воно таке було? Хто въ нихъ засівъ и яке лихо ми одь нихъ терпіли! Лучче бь воно й не снилось намъ – таке въ насъ коілось, оть хоть би и за Варягівъ. Не десять, не двадцять роківъ городи насъ руйнували и мовъ те полохане стадо, съ кутка въ кутокъ по Вкраїні ганяли. Тільки що ми, селяне та хуторяне, нічого не записували, тимъ воно й пішло все те въ непамять, якого ми лиха, якбі наруги одь городянъ дознавали; а вони-то, бачъ, куди якъ пишно на папері слєбізували, що ось бо сякий та такий князь изь дружиною и своїми на чужі землі хождаше, городи й села воюваше ось бо мури коштовні созидаше, ліпотою obleкаше и хвалу Богові воздавайте. А то

що уставами своїми зачнуть на папері величатися та судними грамотами та номоканонами, що безъ нихъ не зуміли бь ні розміжуватися, ні розсудитися, ні зійтися, ні розійтися, та що и зовсімь би дурнями безъ городянь zostалися. У городахъ и купецтво, у городахъ и ремество, у городахъ и наука собі зь давніхъ давень сідало мають. А яка всему тому ціна наложена, то вже нехай одинь Господь рахуе.

Якъ вамъ, добродію, здається: чи однаково въ мачухи, якъ и въ матері? Оце жь насъ, селянь та хutoryань, викохавъ названий батько – городь, въ тяжкій неволі, та ще й дяки одъ насъ вимагае: мовлявъ, безъ мене дикимъ би звірякою селяне скитались; а то бачте, якъ гарно Богу їхъ молитися понаучувавъ, и який гарний порядокъ судній повводивъ, и яку любу освіту пародію скрізь розпростер!... О, бодай тебе, старий каверзнику! Все вже ти собі загарбавъ; не думай же и въ мисляхъ собі того не покладай, що во віки вічні ми въ тебе підъ опікою зоставатимемось. Ти, старигане, свое діло зробивъ до кінця, и самъ починаешъ свого анахронізму доглядатися. Тільки, що голосно признатись передъ исторією соромисся. Онъ уже въ Брюсселі, зь Базелі, въ Москві та й по другихъ старосвітськихъ твердиняхъ, де були вали и рови оборонні, тамъ сади понасажувані. Де сотні й тисячі людей падали, тамъ весела теперъ дівтора бігае. Хиба жь це не ознака, що старий дідь-городь свій вікъ звікувавъ? Нічого більшъ йому робити.

А що прогресомъ, городяне, величаєтесь, то ми тому прогресу ціну знаємо. Тисячу років ви въ насъ торги заводите, а на чому вони вертятця? Куди якъ далеко людськість ви своїми торгами двигнули... Тисячу роківъ суди ви въ насъ на Україні судите, а въ кого більше правди: чи въ першого Варяга, що на полюддя зь города вийшовъ, чи въ посліднего вашого справника, що на слідствие виїхавъ?... Тисячу років проповідуете ви у своїхъ мурахъ коштовнихъ любовъ и миръ, – чи більше жь у васъ любви и миру, а ніжъ було у тихъ простихъ Славянь, що славили въ гаяхъ и на житахъ невідомого ім ласкавого и щедрого Бога?...

Ми не говоримо, що добримъ людямъ гріхъ великою громадою збіраться, на великі ярмарки зьїзджатися, великі будинки будувати и всяку механіку гуртомъ видумувати, фортеці по узграниччяхъ строїти, флоти споружати, академії заводити, книги, папери у добрихъ схованкахъ про дальші роди ховати. Ми тільки противъ тихъ городівъ листи пишемо, которі, якъ отъ и въ насъ на Україні, не знать по-якому постали, та й до добра нічого не подводили, а тільки людямъ розумъ звязали и по своїй уподобі жити заборонили. Голосно ми на свою

браттю хуторянъ покликуемо: „Гей хуторяне, панове браття! люде свіжі, незатуманені, и відъ праведного Бога не одведені не кидайтесь ви на ту оману городянську, котора вже тисячу років кози въ золоті вамъ показуе. Побудьте ще хочъ ізъ сотню років такимъ людомъ, якимъ сохранивъ васъ Господь до сего дня святого. Подождіте кращого ладу, небожата. Може, ви й самі городи собі побудуете и нові звичаї въ нихъ позаводите, тільки не такі, якъ теперъ скрізь по городахъ, мовъ та зіновать степова, коронятця. А ці вже городи нехай собі стоять, безъ вашого гріха, своє діло роблять, и до свого кінця доходять”. Оть наша заповідь и вся наша наука.

Багато людей письменнихъ зъ неі кепкуватите, и прогресомъ, и тимъ, и симъ намъ дорікатиме, та дарма. Може, ви земляки мої любі, того й не почувте, бо ті прогресисти по-нашому не втнуть: вони собі якусь неподобну мову въ городахъ повисижували, та й ламають під неі людський розумъ зъ малого мальства. Коли жъ дочуетесь, що сі добродіі обскурантизмомъ лаютця, що ніби-то, по моїй науці, въ обскурантизмі чоловікові спасіння, то и тутъ ви імъ віри не діймайте. Одну книжку я вамъ порадивъ – правда, що одну; так у тій же кнізці ввесь древній миръ умістився. Нехай вони се розберуть по субитам, та й на те вважать, що та книжка дала вікамъ грядущимъ великий завітъ святої волі, которого ще ні одна городянська громада не виповнила.

Виповнимо жъ хочъ ми його, селяне та хуторяне! Тамъ и нагорода показана тому, хто зрозуміе истину, – найкраща, найбільша нагорода на землі: більшої ніхто не пожадае и не видумае. Такъ який же це обскурантизмъ, коли я раджу вамъ науку, за котору великий Учитель проливъ свою кровъ непорочную, та и заповідавъ жизнь свою за слово істини отдавати? Зрозумійте тільки, що таке истина. Городи вамъ її не виявлять, бо вже до двохъ тисячъ років береться, якъ вони її затуманюють. Величаютця своїми архитектурами, та живописями, та театрами, та музиками и поезією, а того й не збагнуть, що все те іскуство велике служить найбільшъ людській гордині та роскоші, и що вже не народъ править художниками, а блискуча купа людей легкодухихъ, которі знають тільки восторги ніги нікчемнеі и не розуміють восторгівъ велекої праці кривавого поту за людське благо. Не завидуемо ми ні городянськимъ дивамъ великимъ, ні городянському комфорту; бо що намъ по тому всему, коли въ городахъ тільки сота доля Божого люду живе въ достаткахъ и всіми тими дивами користується, а тисячі голівъ людськихъ, якъ риба обь лідъ побиваютьця, и розумъ їхъ, якъ та дитина въ чужбі матери, чучверіе, и противъ простого, свіжого розуму сільского чи хуторянського не

встоїть. Ми ще й так скажемо, що нехай би ваші художества великі й не процвітали; нехай би не було ні Парфеону, ні Петрової церкви; нехай би вся земля селомъ стояла, то що жъ за біда така? аби людянь не важко було на світі жити. Не про що й дбати годилось би, – такъ намъ здається. А про науку правди всемирнеї, котрою городи пишнятця, ми скажемо, що вона й безъ городівъ би обійшлася. Хиба жъ не ради городянськихъ вашихъ порядківъ замовкли въ вашихъ Римяхъ и Візантіяхъ Сократи й Платони? Коли вони ваші діти, такъ на що жъ ви своїхъ дітей душеите? А великого Учителя всемирного за що замучено? Ви люде письменні й друковані, то нічого вамъ широко речи про те розводити. Ви добре знаєте, якимъ нікчемнимъ мотлохомъ закидали ваші прапращури святу науку істини, котору великі, духомъ люде передавали одинъ другому, и якъ ви одучили око людське одъ того світу, которий ишовъ въ історії всемирній попередъ народівъ, ховаючись одъ недолюдків – то въ міфи, то въ притчи, то въ веселі ігрища, то въ понурі ночні тайни, то въ віковічні пергамени, – такъ одучили, що якъ одкидаешъ той мотлохъ и покажешъ праведне слово такъ, якъ воно вийшло зъ праведнихъ устъ, самі ви дивуетесь, якъ-то воно въ таку далеку старовину такъ ясно та сміливо змишлено, такъ далеко засягнуто! Эге, то-то бо!... Чомъ же ви не згодитесь на мою думку, що безъ городівъ и їхъ порядківъ ті великі дива, которими ви величаєтесь, явили бь у собі ще більшу силу духу людського? Ну, та дарма; оставайтесь собі при своїй городянській філософії, а намъ дозвольте нову селянську філософію проповідати, взявши її прямісінько съ тої книжки, котору сотнями роківъ великі городи затуманюють, та й досі не затуманили. Робіть ви своє діло, панове, а ми своє робитимемо; а тамъ уже колись, у вікахъ грядущихъ, люде побачить, кому зъ насъ за науку й працю дякувати.

Отже жъ ми вклоняємось вамъ низенько за все те добро, которого ми одъ васъ дознали; забираємо до себе въ прості хати великі мислі, которі ви въ своїхъ мурахъ зъ давніхъ віківъ переховали. Чи въ високихъ співахъ ті мислі спасенні, праведно людські, до насъ одъ людей древніхъ подоходили, чи прозою малевничою намъ їхъ переказано; чи въ філософській наготі їхъ світові явлено, ми все те собі до купи зобрали и въ хатахъ своїхъ, на науку молодшимъ, переховуємо. А вашу пиху та розкішъ та неспокойну моду покидаємо въ городахъ и на-віки того добра зрікаємось. Поки васъ буде поганяти ця тройчата халепа, не ждіте насъ до гурту. Й архитектурні дива собі будуйте, и малюваннямъ обставляйтесь, и операми втішайтесь, и просвіщайтесь городянською квітчастою поезією, и науки нові до

старихъ видумуйте, и гроші зъ всего світу у свої скарби горніте, й въ ласощахъ купайтеся, – нічого того вамъ не боронимо, а би ви намъ не боронили свою науку по міжъ себе ширити и до погібелі свій свіжий людъ не допускати. Якъ же настане таке время, що съ хать, а не съ палат, зачнуть великі судді художества, науки та й самої правди мирської виходити, – оттоді ми до гуртової роботи кинемось и, може, въ одинъ вікъ більше діла великою громадою зробимо, а ніжъ ви въ десять віківъ малою уробили.

Вони-то не яка біда и вашу словесность перечитувати, и до васъ у городи навідуватись, Тільки не треба вамъ повної віри давати, а свого хуторського смаку й розуму треба придержуватись. У насъ по хуторахъ багато есть людей, которі бували всюди по світахъ, и про Шекспира, такъ якъ про рідного дядька зъ вами розмовлятимуть, а про-те беззаконної роскоши й пихи въ хуторі свої не пускають й людей неписьменнихъ до неї не ваблять. Тим-то й я се, взявшись до писання листівъ на всю Україну, раю землякамъ своїмъ коханимъ відъ тої халепи остерегатися. Коли до вподоби кому чужоземна книжка, читай її и знай, якъ що на світі діється. Коли чоловікъ чужоземній въ хаті трапитця, розмовляй зъ нимъ и про всячину распитуй. Коли и самому случитця заїхати въ далекі сторони, – обома ушима слухай й очима дивись, що воно й якъ тамъ діється; а ледащиці моди въ хутори не привозь, волю свою шануй и въ городянську нужду черезъ роскошъ не вскакуй. Хочъ же бь и всі ви поробились письменними и, якъ тамъ кажуть, просвіщеними; хоч би книжки німецькі такъ якъ спражні Німці почитували, а про-те своєї мови рідної и свого рідного звичаю вірним серцем держіться. Тоді зъ васъ будуть люде якъ слідъ, – тоді зъ васъ буде громада шановна, и вже на таку громаду ніхто своєї лапи не наложитъ.

Основа – 1861. – № 2. – С. 227–232.

Куліш П.О.

ЛИСТИ СЪ ХУТОРА

Листъ III

ЧОГО СТОІТЬ ШЕВЧЕНКО, ЯКЪ ПОЕТЪ НАРОДНІЙ

Чуемо й ми по хутора, що вмеръ Тарасъ Шевченко. Тяжке горе, що немає вже на світі великого поета, й свята передъ Богомъ усяка

слезина, що пала на его домовину: слізми своїми зложили ми ціну подвижникові рідного слова, которе одно становить нашу народню силу, нашу народню славу, – одно дає намъ право на ділницю міжъ иншими народами. Поки міжъ нами живе Шевченко, оддавали ми йому шанобу, якъ високому поетові, й очі одвертали одъ усякої хиби його й упадку на тяжкій, одинокій дорозі; яке жъ велике було его діло, що вінъ зробивъ для насъ Українцівъ и що були бъ ми безъ Шевченка, – се вже теперъ тільки уповні намъ одкрилося.

Занедбали здавна вже письменні городяне наші сільський непесменний людъ зъ его недрукованою мовою; до чужихъ людей розумомі пригорнулися, до тихъ людей, що середъ великої громади темного люду невеликою купою держатця й самі тільки одинъ одного, мовъ у кагалі, розуміють, и байдуже імъ, що покинули далеко позаді себе нечисленні тисяча неписьменнихъ. Слідомъ за ними и наші письменники поплентались и вкупі зъ ними узялись до роботи – книжки академічнімъ якимся складомъ писати, й вже своєю славою величалися, що одну книжню академічну мову одъ моря до моря, мовъ який невідъ, на людські души закинули. Великимъ симъ писателямъ и строїтелямъ речи книжнеї було байдуже, що ввесь нашъ простий людъ, скрізь той невідъ, здавався недорікою, байдуже й на те, що не було сему людові нашого ходу въ письменство, тільки мусивъ рідного простого и виразного свого слова зректися. Оддаючи тоді вь ніколи дітей, наші хуторяне все одно, що вь москалі оддавали, бо через те письменство химерне меншало вь насъ людей, которі понашому розмовляли и по-нашому на Божий миръ дивилися, и по-нашому міжъ селянами оберталися.

Тутъ же намъ городяне здоровий розумъ и чистий смакъ своїми книжками каламутять, а тутъ – сусіль! увійшовъ до нашої простої хати чоловічокъ, по-нашому прибраний, нашихъ ніби й звичаївъ, нашої й мови, та й почавъ якісь вірші про якогось Енея слезувати. То-то бъ, здаеця, треба намъ зрадіти! по-нашому чоловікъ віршує! Та ба! бодай такъ и не віршувати! Заразъ декотрі постерегли, що воно за проява. „Придивітєсь лишень”, кажуть, „до сего чоловічка зблизька: се городянський панокъ по-нашому прибрався. Гляньте: у его й панська хода и вся удача панська, а мовою своєю вінъ тільки насъ передражнює и на сміхъ підіймає. Се вінъ глузує зъ нашихъ звичаївъ, зъ нашої батьківщини, зъ нашої простоти, що ми, бачь, панськихъ присмаківъ не знаємо, та панськихъ Фухівъ не заводимо, та панськихъ річей солодкихъ цураємось. Гляньте: вь его Еней про рідну матірь передъ громадою такі речи говорить, що хочъ втікай зъ хати; слухайте,

якъ вінъ нашими звичаями ганьбуе, якъ вінъ українське слово перековерзуе. Се намъ пани таке дзеркало подарували, що якъ погляне въ его простий чоловікъ, то й самъ себе не пізнає”.

Оттакий дали тому віршованню судъ наші розумні люди, й одвернулась усяка ясна душа одъ перекуевдженого не знать по-якому Енея. Ажъ тутъ *Маруся* Квітчина до насъ у хату завітала. Серденько кохане! яке жъ ти любе намъ та поважне після того цигана троянського здалося! Се наша душа на Божому лоні по-нашому заговорила. Се перва була книжка, котра тимъ же духомъ що й слово Учителя благого, дихала. Тимъ самимъ поглядомъ Квітка на насъ, простихъ людей подивився, що й той великий чоловіколюбець. Здивувалася ми, якъ ясно засіявъ нашъ народній образъ, дарма що на ему пахарської піль густимъ пиломъ припавъ. Глибоко глянули ми зъ Квіткою въ душу свого простого люду и сами загадалися, звідкіля въ его та глибина несканна....

Загадалися, ажъ тутъ Шевченко голосно на всю Україну озвався, мовъ усі співи народні и всі людські слези разомъ заговорили. Піднявъ вінъ зъ домовинъ німу нашу память, визвавъ на судъ нашу мовчазну старосвіщину и поставивъ передъ нею Українця, який вінъ есть теперъ якимъ черезъ свою історію стався. Хто жъ би тут не домисливъ, або душею не почувъ, що викупавшись у своїй крові, перебувши нечисленні пожежі и руїни, мусили наші предки багато у свою душу одъ давніхъ часівъ зачерпнути. Намалювавши самъ себе у своїхъ думахъ, намалювавши старого Перебендю, батька й матіръ Катерини, та й саму Катерину зъ її щиримъ коханнямъ и великими муками, Шевченко заразъ явивъ високий історичний спосібъ словесної живописі: бо й его власний образъ духовний и вся та сімья ріднихъ ему душъ – всі вони були історичні чада нашої старосвіщини. Узявъ вінъ голосъ и складъ своєї речі високої одъ тихъ пісень и думъ, що вже стільки ми, хуторяне слухали, и серцемъ розуміли; душа поезії нашої народної неписьменної стала душею его музи. Широко вінъ обнявъ Україну зъ її могилами кривавими, зъ її страшною славою, и співану народну річ обернувъ на живопись того, що було и що есть на Вкраїні. Его устами весь нашъ народъ заспівавъ про свою долю: тимъ його слово голосною луною розляглось усюди, де лилась наша кровь, де лежать наші кості, – усяке серце одъ его співу стрепенулося.

Квітка первий зрозумівъ поезію нашихъ народнихъ звичаївъ, якъ семі благої, праведно людської. Шевченко намъ явивъ поезію нашої житні народної. Квітка здивувавъ насъ всіхъ, показавши велику героїчну душу въ тихому, смиренному образі пахарському, въ

сільському житті простому. Шевченко дав нам збагнути її глибину таємничу: визвав він передь наші очі забуту давнину українську, и побачили ми, що ся душа смиренна не днями, не годами, а цілими віками, вь бідахъ и напастяхъ пробувала, та й не знікчемніла, не знітилася, нечистивій волі слугою не вчинилася, а глибоко сама и себе входила и, понуро середь лукавихъ людей стоячи, своєї пори, своєї долі мовчки вглядала. Отъ же, якъ осіяла Квітку, зь его простодушними творами, огненная поезія Шевченкова, тоді розумно стало намъ, що Наумъ Дротъ – той же Кішка Самійло народний, бо видержавъ вінъ пробу не меншу одъ Самійлової, живучи дома на чужині, й, вікъ за вікомъ бідуючи, не погнувся, не знизився духомъ твердимъ и високимъ.

Шевченко – нашъ поетъ и первий историкъ. Шевченко перше всіхъ запитавъ наші німі могили, що вони таке, и одному тільки ему дали вони ясну, якъ Боже слово, відповідь. Шевченко перше всіхъ додумався, чимъ наша старосвіщина славна и за що проклянуть її грядущі роди. Такъ, якъ ему самому пісня народна дала тонъ до високої речі, такъ и вінъ давъ намъ усімъ праведний тонъ, якъ намъ свое слово стропи. Високо надъ нами піднявъ Шевченко поетичне світло свое – й стало видно по всій Україні, куди зь насъ коженъ мусить простувати. При сему світлі всякому стало розумно, який справді славетний та величний у своїй простоті той сільській миръ, зь которого Квітка вибравъ свою Марусю з її сім'єю поетичною. При сему світлі всяке побачило, що наши звичаї народні – та жь сама история народного духу нашого, що й народна пісня, що й народна дума, тільки не всякому, а висчому, поетичному погляду одкривається їхъ краса и повага. Всяке розумне зрозуміло, що намъ у своїй словесності нізакимъ слідомъ йти, якъ тільки за своїмъ геніємъ народнімъ, котрий мовчить у нашихъ панськихъ та чернечихъ літописахъ, нишкомъ живе вь звичаяхъ и голосно говорить тільки вь народній думі та пісні.

Бувъ на світі Коніський – и своєю *Историєю Руссовъ*, мовъ якою завісою малеваною, закривъ одъ насъ старосвіщину, ажъ поки Шевченко не розідравъ, не распанахавъ тої завіси. Прийшовъ слідомъ за нимъ Котляревський – и своєю *Енеїдою* ізробівъ зь нашої простої жизні зь її звичаями розумними мовъ би якийся смітникъ за панськимъ задвіркомъ. Одвернулись одъ того смітника обидва наші поети и появили іншихъ Українцівъ за Українками вь *Марусі*, вь *Сердешній Оксані*, вь *Козир-Дівці*, вь *Катерині*, *Наймиці* и вь іншихъ праведнихъ утворахъ поетичнихъ.

Квітка первий довівъ Українцівъ до слізъ мовою українською, и тимъ намъ показавъ, що ми ще не звелися ні на що: есть бо въ насъ що розказати по-своєму, есть надъ чимъ заплакати. И великого мабуть, стоїть народъ нашъ простий у своїхъ домотканихъ свитинахъ, коли ввійшовъ въ его сімью найрозумніший, найученіший зъ насъ має собі ту сімью за свою рідну, – самий могутий и прославлений середъ насъ, самий високий и чистий духомъ не одцурався би Марусю рідною сестрою звати, її матіръ – рідною матірью, и її батька – ріднимъ батькомъ. Отъ такимъ то людомъ убогимъ и смиреннымъ Квітка нашъ предъ усімъ світомъ похвалився: чи есть мовъ такий другий на всьому світі великому?

Скупились ми коло Квітки, скільки насъ було тоді одні віри, одного розуму. Мало було насъ, бо іншихъ невірна городянська наука знівечила, а тихъ нужда до землі прихилила: а все жъ почули ми глибоко въ серці, що ми – ми, и справивъ се велике діло Квітка. Шевченко заставъ насъ уже готовими слухами его думи смутні, й до невеличкої громади нашої почавъ земляківъ зо всего світу скликати.

Озвались до кобзаря зъ ріднимъ витаннямъ на Кавказі, на Сибірі, за Бендерами, за Случю и за Дунаєм. Що живе було зъ українською роду по всему світові, все стрепенулося, нашорошило уши и въ серце прийняло благовіствування своєї народности. Шевченко ставъ мовъ би високимъ корограмъ середъ распорошеного на тисячахъ миль нашого люду, и съ того часу всі въ насъ поділились на живихъ и на мертвихъ, та и довго ще ділитимуться. Слово его животворяще сталось ядромъ нової сили, про котору не думали й не гадали за Котляревскаго найрозумніші зъ нашихъ земляківъ, а та нова сила – народність. Вона насъ родичами поміжъ собою поробила, у братню сімью зєднала и наше українське суть на віки вічні утвердила. Шевченко чистимъ подвигомъ словеснимъ докінчавъ діло, за яке гетьмани наши нечистимъ серцемъ бралися. Шевченко, воздвигши из упадку голосну мову українську, назнаменає широкі границі нашому духу народному. Теперъ уже не мечемъ наше народне право на вражихъ твердиняхъ зарубане, не шпаргалами и печатями супрогивъ лукавства людського отвержено: у тисячахъ вірнихъ душъ українських воно на самомъ дні заховане и тисячолітніми споминками запечатане.

Слово, не що інше, якъ рідне слово, вернуло намъ повагу міжъ народами й нову підвалину підъ нашу жизнь історичну підкинуло. Взявъ бо Шевченко свою чудотворню річъ не зъ городівъ великихъ, не зъ академий самопрославленихъ, не зміжъ товариства блискучого и всевладного: все те минувъ вінъ, занедбавъ и покинувъ, тільки

хуторська й сільська мова ему до его великого діла здалася; тільки по селахъ, по простихъ хатахъ шукавъ вінъ для своїхъ поемъ людей духомъ великихъ, серцемъ чистихъ, поважнихъ, високихъ. Черезъ сих-то людей, черезъ їхъ души поетичні праведні, вся тайна въ старосвіщині нашій ему відкрилася; сі-то люде, забуті історією панською, надали ему сили древні могили розкивати и по скривавленій землі, якъ по пергаментяхъ, правду святу зачитувати. Ихъ самостайнімъ духомъ вирісъ вінъ до тихъ творівъ високихъ, що безъ друкарні по всему світу ширятця, що на всіхъ щирихъ серцяхъ українськихъ огненними словами надруковані. Вони й дали ему крила піднятись надъ землею якимся образомъ несегосвітнімъ, величнимъ и зъ вишини всі людські души оглядіти и оплакати. Вони – наша історія живая, наши голосні літописи – поставили передъ его очима й Прометея, въ которого криваве серце щогодини вмирає и що-години оживає. Ихъ нескінченно живі души навчили его говорити и до мертвихъ, й до ненарожденихъ.

Провівши нашу історію через простий, здоровий розумъ народній, вінъ давъ їй новий образъ, – не той, що въ Коніського; а провівши нашъ народъ по его історії, не тимъ вінъ намъ его явивъ, що въ Котляревського. Очистивъ вінъ історію одъ усякої омани правдивимъ и високимъ духомъ народнимъ, и споминками старосвітськими передъ розумними людьми вповажнивъ. Съ того часу новую жизнь почала Україна, и хто брався до роботи громадської не сліпуючи, той добре знавъ, зъ якого боку захопитись и куди простувати. Широкиимъ ходомъ пішло наше народно діло – не казавъ онъ то во имя всіхъ земляківъ, во імя всіхъ вірнихъ душъ українськихъ. Підъ корогвомъ Шевченковимъ ми ніби вернулись до домівки святої съ чужої чужоземщини, и рідна словесність сталась для насъ службою Господу правди. Після его величней, святої речі. Котляревщина зневагою святині нашої здалася, и блаженські вірші нашихъ пустоцвітівъ тільки той лепетавъ, мовъ дитина, кому не страшно дрібний свій гомінь піднімати середъ народней молитви. Замовкла було наша словесність на якийся часъ, прислухаючись до поважного благовісткування поезії Тарасової, и благодатна була тиша, середъ которой поетъ дававъ намъ нові закони слова українського. Не мале творивъ вінъ діло тимъ благовісткуваннямъ: вінъ изживавъ забутихъ у рідну сімью, міжъ ті люде, которихъ ми праведно людьми величаємо. Слово було пробою забутихъ, чи достойні вони такого товариства, чи воскреснуть зъ свого сну, которимъ вони мусили спати десятки и сотні роківъ. Слово було їхъ правомъ віковичнимъ на володіння тимъ, чого,

мовляв, ніхто не додбає и не розруйнує. Словомъ скріплявсь новий союзъ братерський, нова сімья українська....

Ото жь Шевченкове діло! ото місто Тарасове въ нашій народності. Поставивши собі за найвисчий взірть творчества велику душу народню, назнаменавъ вінъ нашимъ письменнимъ людянь дорогу просту, ні въ кого не питану. Теперъ уже тільки той у насъ буде робітникъ не нікчемний, хто йтиме впередь великої народнеї громади, знаючи її нужду духовну, маючи її смакъ чистий, дивлячись її поглядомъ праведнимъ. Тимъ-то не хто, якъ хуторяне та селяне, знають и чують душею, чого стоявъ Шевченко. Вінъ їх вивівъ, наче Израеля, изъ книжнеї неволі, въ котору були городяне взяли всякий розумъ письменний; вінъ скинувъ зъ нихъ ганьбу всесвітню, що вони люде – ні до чого; вінъ возвеличивъ їх образъ духовний и виставивъ его на взірть передь цивілізованимъ миромъ: дивітесь, землі и панства просвіщенні: тисячу років сей людъ убогий себе памятає, и тисячу роківъ, у своїй темноті и недостаткахъ, тільки мужу громадському вінъ корився; хто зъ его вгору вибивався и панською пихою одь людей одрізвився, вінъ ему не кланявся; вінъ его, мовъ порчену кровъ, извергавъ изъ себе: вінъ тільки громаду величавъ „великимъ чоловікомъ”. Се возвістивъ я людянь простимъ и вбогимъ слово велике, праведне, во віки и віки непохибне, и вони его зрозуміли, гарячими слізмами своїми его скропили-освятили, и слово мое станеться въ нихъ силою неборимою. Не збавить ему сила ніяка сила земная, и поки світу сонця, поти воно не забудеться. Пійдуть колись въ непамять славні діла и тріумфи великихъ городянь, що зъ високої високості на васъ, мої сиротята, позирають, а вашъ образъ духовний черезъ мое слово ніколи не забудеться. Сотворивъ я вамъ словомъ своїмъ вічну память, а самихъ васъ учинивъ собі самому вічною памяттю міждо живими.

Такъ промовляє сумній душі нашій душа Тарасова. Его смерть якусь нову, свіжую силу надала, его поезиі, и въ насъ по хуторахъ и селахъ почали її заново читати. Усяке слово его теперъ якимось новимъ світомъ сяє, и дивомъ намъ здається, що такий поет недавнечко ще живъ міжъ нами. Невелика книжка зъ его писання вийде, а про ту книжку можна в-десятеро більшу написати. Нехай же сю працю візьмуть на себе люде дотепніші, а зъ насъ буде й того, що ми, якъ думами, якъ серцемъ чули, такъ про Тараса попросту й написали. Слава тобі, Тарасе, поки на Україні хочъ одно дівча рідну пісню співатиме, поки хочъ одна

мати по-своєму дитину голубитиме, поки хочь одинь батько не чужимь словомь про давні могили сину говоритиме!

Основа – 1861. – № 3. – С. 25–32.

Куліш П.О.

ЛИСТИ СЪ ХУТОРА
Листь V
ХТО ТАКИЙ „ХУТОРЯНИН”

Не здивуйте, добродію, що я замовчавь изь своїми листами. Мовчять люди и довше. Інший такь змовкне, що пишешь до нього, пишешь, а потімь и покинешь. Бачте, літомь нашому брату хуторянину не до писання, а теперь – навідається до молотника, та й за книжку чи за перо.

Та що це? якь ми звами кумедно зійшлися, що й досі ви не знаєте хто я такий и де мене по Україні шукати, якь би часомь вамь трапилося завітати вь нашу сторону! Та й добрі люди, Оснівці, нехай таки знають, що мені зь моимь прізвищемь критися нічого, якь хто бь до мене звернувся зь битого шляху то, слава Богу, знайдеться, чимь пошанувати. Такь оть мавь я вамь розказувати про всякі случаи и про наші прості звичаї, та перше розкажу про самого себе.

Живу, я, коли хочете знати, на річці Говтві. Гарна була вь старовину річка; воювали на ній козаки зь ляхами й татарами не згіршь якь и на Сулі, та случилась якось така причина. (Се то люди, бачь, такь говорять). Мати втікала черезь Говтву одь Орди зь дитиною, тай впустила дитину у воду, та якь почала плакати та вбиватись понадь річкою та проклинати річку, то – сказано материні слези – почала річка всихати. Та ще розказують знайшла мати джерело Говтине, та й заткнула те джерело, от и зовсімь почала зь того часу пересихати Говтва. Тільки й поживляється вона, що боковими кричинами. Зь тихь пірь то кричинить вода вь Говтві де-не-де по степахь леліє, а туди ближче кь Сулі, то й геть-таки вилискується й піски рие, наче й путяща яка річка. Та не про це моя мова. На верхівьяхь тиі-то Говтви есть хутірь Белебень. Ото жь мій хутірь. Тамь я собі живу, и всі далеко навкруги мене знають, бо я и самь прозиваюсь Белебнемь-таки. Спитайте кого хочете понадь Говтою: „А де туть живе козак Павло Белебень?” то й покажуть изь степового

горба, – кряжъ у насъ на степу есть височенний такий – то й покажуть, такъ у долині наче, величезна купа дубинъ, липи, верби, есть и тополі гостроверхі, якъ дзвіниця: „Ото хутіръ Белебень”.

Про батька, діда й прадіда свого розкажу коли инколи, бо то що слово, то й історія. Сказано – старовина, все тоді було не такъ, якъ тепер настало: и люди инші и звичаї инші. На цей разъ, коли хочете, знайте тільки, що ні панотець мій – перомъ надъ нимъ земля – ні дідъ не подались у ту службу, що видумали въ насъ німці якъ засівали дворянъ на Україні. А були заможні, то вже не кому бъ и панувати по-німецькій, якъ не імъ. Отъ же ні: zostалися простими хуторянами и чесної свити зъ себе не скинули. А що вже про прадіда, одне слово – що вінъ зъ-малку бувъ чурою въ кошового Сірка, и въ Сибіръ его проводжавъ, и на Запорожжя зъ нимъ вернувся. Отъ, може, ви й не знаєте, що славний лицаръ Иванъ Сірко одвідавъ Сибіру, такъ само, якъ и Палій Семен. Колись про се розкажу вамъ, якъ не докучу своїми покладливими хуторськими писаннями. Такъ бачте, якого гарту було наше кодро! Дома ми не росли мазунчиками, маміями, то послі й на панство не квапились. А були підступи й підъ нашъ рідъ. Знаходились такі добродії зъ нашихъ таки родичівъ, що повискакували якось у старшину чиновню, повдягалися у німецькі галанці и повростали въ те купья, що *бурхомъ* прозвано. То, було, й кажуть нашимъ, настоящимъ уже Белебнямъ: „Оддай міні сюди свого сина, я его щасливимъ зроблю: чоловікомъ”, каже, „его зроблю”. – „А, бодай васъ хіндя щасливими тамъ робила!” було наші міжъ себе говорять. „Бачъ де въ нихъ люди зъ дітей виходять!” Та було й задасть хлопця у низові степи: „Отъ де тобі наука, якъ у світі шукати щастя, якъ чоловікомъ бути міжъ людьми!” Бо й тамъ у насъ були родичі, а коли не родичі, то приятелі, товариство давне, – ще лучче родичівъ.

Тимъ-то порядкомъ, добродію, и мене туди заслано на якийсь часъ. Бувъ я зъ панотцемъ на ярмарку въ Полтаві. Гулявъ мій панотець зъ Чорноморськими чумаками. Міні й байдуже було, що вінъ зъ ними такъ братається, ажъ тутъ уже й до мене у нихъ діло доходить. Треба жъ вамъ попередю ще знати, що старосвітські люде ніколи в світі не бували п'яними. Веселими вони бували на підпитку и всякі чудесії витворяли, а щобъ звалитись, нічого не пам'ятаючи, – зъ роду я сего на своєму родові не бачивъ. Бо що то бувъ підпитокъ у сторосвіщину? Не горілка, не запіканка, не варенуха була тутъ найголовніша річъ, а гарне слово за чаркою. Словомъ упивались наші діди й батьки, а не трунками. Се вже теперъ такъ повелось, що всі німують и серцемъ и словомъ, та тільки знають, що горілкою собі очі заливати.

Такъ отъ, середь самого бенкету, говорили-говорили гості, співали-співали – я слухаю; ажъ ось панотець кивнувъ на мене, підізвавъ та й каже: „Синку мій Павлику, дитино моя люба! пора тобі міжъ людьми почати жити. Иди лишень ти зъ оціми чумаками та подивись Божого світу”.

Почувши таку річъ, я – ніде правди діти – у слези. А панотець-покійничокъ: „Не плачъ”, каже, „дурно, Павлику, а слухай що я тобі скажу. Ти вь мене любий хлопець дома, та сего зъ мене мало. Покажи себе міжъ чужими людьми, далеко одъ домівки, що ти дійсно хорошого роду дитина. Тоді вертайсь до мене, будешъ ще дорожчий, ще любійший”.

Святі слова! Теперъ-то я знаю, що вони значили, а тоді я плакавъ, слухаючи. „Не прощавшись ні зъ матусею, ні зъ сестрами...” почавъ бувъ я хлипаючи казати.

„Матуся вже съ тобою попрощалась, мій голубе!” каже панотець, показавши на новий хрестикъ, що паніматка наділа на мене, проводжаючи до Полтави.

Я-таки й постерігъ, що вона чогось дуже була смутна, ажъ онъ чого вь неї вь очахъ слези ближчали! А чумаки вже валку риштують. Коли вони й воли поприганяли? Панотець мене обнявъ, поцілувавъ, до серця пригорнувъ. „Отъ”, каже, „тобі й мати, оцей дядько, Кирило Порохня”, та й передавъ мене Кирилові Порохні изъ рукъ вь руки.

Чумаць Порохня бувъ високий, огрядний собі козарлюга, веселого погляду, не старий ще чоловікъ, гарний – хочъ картину зъ нього малюй. Я любивъ его, що хорошихъ пісень співає, та чи думавъ же то, щобъ оце міні зъ нимъ довелось чумакувати?

Рушили ми зъ Полтави надъ-вечіръ. Недалеко відъїхавши, стали, отаборились, воли повипрягали. Заходилися кашу варити. Люди все такі ласкаві те чумацтво Кирилове. Той у сопілку мене почавъ учити, той пісню тихесенько підъ сопілку підводить. А самъ Кирило, – що бувъ таки й геть-то підъ чаркою, – сівъ оддалік усіхъ, на важниці, и гукнувъ на все поле, мовъ у великого дзвона вдаривъ:

Ой у полі криниченька,
Вода протіке,
Ой тамъ чумаць молоденький
Сірі воли напуває...

Хлопець я бувъ тоді малий и не вчений; не знавъ ище, що то за поезія, що то за чарі живописі и гармонії. Отъ же чумаки перві мене всего того почали вчити. На душі вь мене зробилось такъ, якъ буває вь поета підъ часъ того душевного прозору, що все ніби розмовляє на Божому світі зъ его душею. Гарні вь насъ на хуторі Белебень стави и

дiброви понадъ ставами, та нiколи я ними не втiшався, якъ у степу гаємъ зеленимъ понадъ рiчкою Ворскломъ. Сонце зайшло за степову рiвняву и вдарило по високихъ верхiвьяхъ дубовихъ червонимъ свiтломъ, а по степу пiшла здорова, люба прохолода. Волики бованiють по стернi, а вь гаю гуна одкликаеця на Кирилову пiсню. Тутъ запалавъ вогонь пiдъ таганкомъ. Кругъ огня – наче картинами обставився чумацький таборъ: сияють на темному полi веселi, говiрki люде, пораютьця кругъ казанка, шуткують, регочутьця. „И я вже чумаць, не домонтаръ. Мамiємъ нiхто вже мене не зватиме”. Думка ся веселить мене. Поглядаю на рожевi хмари по синему небовi. Далеко-далеко за тимъ рiвнимъ полемъ пiде наша дорога!.. „Побачу багато Божого свiту; вернусь додому вже не хлопцемъ-погоничемъ. Буде що розказати й самому панотцевi”. Диво якесь изо мною зробилось. Самъ не знаю чого мiнi весело мiжъ чумаками. Годi по домiвцi сумувати, – мовъ рукою одняло всi жалощi.

Не буду вамъ докучати всiмъ тимъ дрiбязкомъ, зь якого складаеця життя чумацьке, та й чи єсть вь кого таке слово, щобъ чоловика взявъ и перенiсь у степъ – щобъ вiнъ наче своїми очима на все те дивився, що чумаковi передъ очима перейде? Роскажу хиба про свою хлопячу пригороду чумацьку, бо вона вь мене одна була; а якъ-би не ся пригода, то хвалився своїмъ чумацтвомъ, якъ весiллямъ безпечнимъ. Ишли ми степомъ. Я вже звикъ до чумацькихъ звичаiвъ, и мене вже на задньому возi посаджено за вартового. День бувъ тихий, погожий. Почало вечорiти. Се найкраща пора вь степу. Дививсь я, дививсь на ясне небо, лежачи на своїмъ васазi, та й заснувъ. И добре жъ мiнi заснулось, коли не чувъ якъ и зь воза скотився! Упавъ, – сплю собі на шляху. Коли жъ прокинувсь: де це я? Небо надо мною зоряне; збоку свiтить молодикъ; трава росяна надъ шляхомъ поблискуе... Кругомъ темно и тихо. Дивуюсь я, що се зо мною! ажъ ось – чую: гомонять двое; идуть шляхомъ, пiдходять до мене, а я лежу, дивлюся, що вони за люди! Бачу, що чумаки зъ батогами! А се, бачте, наші, отаборюючись, постерегли, що мене немає, та й пiшли шляхомъ шукати. „Ось де вiнъ, вража дитина!” гукне надi мною Кирило Порохня, та якъ ушкварить мене батогомъ, такъ я й зареготав, пiдскочивши. Зь-роду я дома битий не бувъ (ми панотця боялись безъ бiйки, а панiматки слухали безъ лайки), такъ мене, наче гадюка, чумацька пуга вкусила. А вiнъ удруге, а я навтеки, а вiнъ ще лясь, лясь на весь степъ! „Такъ оттакий сь тебе вартовий!”. Та я вже не чувъ, що вiнъ тамъ казавъ: покопотiвъ, якъ лошаць, до табору.

Ну, по правдi скажу: болiла мiнi та пуга, та нехай би ще вдвое,

второе мене Кирило попоцвигавъ, тільки щобъ не глузувало зъ мене товариство. Надійшовъ до табору отаманъ, а въ мене на очахъ слези. Вінъ, спасибі ему, й зупинивъ заразъ реготню. И досі ему за се дякую. Гарний чоловікъ бувъ, добрящий. Вже-жъ не дурно панотець оддавъ мене ему на ціле літо... Еге, тільки на одне літо; а я й не знавъ сего. Чувавъ я не разъ, якъ нашъ рідъ виховувався на Запоріжжі, то думавъ, що й моя оце черга прийшла у Великому Лузі добувати; ажъ Кирило Порожня розказавъ міні, що вже минулись ті розкоші Низові Запорозькі; Німота вже тамъ кублиться; Запорожці повтікали давно вже за Дунай, а котрі осягли собі землю понадъ Кубанню, и вже тутъ не те, що було въ Січі; тільки й слави, що чумацтво та скотарство.

Походили ми чумакуючи по всіхъ ярмаркахъ одъ Полтави до Катеринодара. Передъ Покровою зновъ опинились на Україні. Завітали въ Кременчукъ, переїздили черезъ Дніпро по плавному тому мосту, коли зиркъ! назустрічъ панотець. „Годі, синку, чумакувати. Буде зъ тебе!” Зновъ я дома, и – що то, якъ ширше глянешъ по світу! ті жъ самі левади и стави и горби степові навкруги хутора Белебня здались міні раемъ. Не знавъ я що се за добро, поки не бачивъ степу и моря. Тамъ свої дива, а тутъ свої, а не знавши світу широкого Божого, не визнаешъ чого що стоїть.

Оттака-то, добродію, була моя заправка зъ-малку. Тимъ я, може, й зоставсь простимъ хуторяниномъ, дарма, що довелось міні зъїздити земель багато и зъ усякимъ людомъ наговориться, и всякихъ книжокъ начитатися. Того бъ я бажавъ и иншимъ письменнимъ землякамъ. Нехай би й вони рідного побиту простого не кидали и въ німецькі звичаї не вдавалися; нехай би черезъ науку, черезъ освіту, простого нашого люду не меншало. Ато, хто вихопитця въ письменні, въ тямущі книжкові люде, – уже й не нашъ. Німець зъ его Німцемъ, – півень, а не чоловікъ, хочъ візьми та й посади на сідало. Мій Боже! чи то жъ нашъ простий людь не вартъ, щобъ ми его образу подобилися? Тажъ ніяка наука такого правдивого серця не дасть, якъ у нашого доброго селянина, або хуторянина. Наукою ми тільки розуму собі прибільшуємо. То хиба жъ оце розумне діло, щобъ уже й рідну свитину зъ себе скинути, що прочитавъ пару книжокъ німецькихъ? Ні, въ насъ на хуторі Белебні, слава Богу, не такъ. У мене й сини й дочки шуплять усякі мови чужоземні и одно одного навчає, а про-те – одежа на ихъ проста, недорога, и вони въ мене зовсімъ-таки люди, а не паненятка.

Отъ же, коли хочете знати, то величають мене люде паномъ и въ свиті, бо я, собі на лихо, ухопивъ маленького чинка. Пораяли, бачъ,

люде. Я ще тоді був молодикомъ, а панотця вже на світі не було; то приятелі столичні мене якось и вкоськали. То за це міні люди – звісно, не умисно – и дорекають. Такъ уже зъучено бідолахъ. Що жъ? за се й гніваться на їхъ нема чого. Колибъ-то вони всі знали, у чому сила!.. ге, що й казати!.. Такъ оце я, бачте, паную. Отъ, разъ, надъ вечіръ, – недавніми вже оце годами, – пораюсь я въ себе на дворі, коли се – чумацький старий у двіръ увійшов.

- Здорові були, пане!
- Здорові бувайте й ви, дідусю!
- Чи пізнали?

Я дивлюся: образъ гарний, благий такий. Голова наче срібломъ повита, а білий усъ ажъ сьє. Здаєця, й не знаю сего чоловіка, та ні!

- Кирило Порохня, пане! озвався дідъ. – А я жъ васъ, добродію, пугою по степу цвигавъ!.. А теперъ прошу вашої ласки: нехай мої волики по вашому степу походять.

Ну, що вже казати! Зрадівъ я, мовъ рідного батька побачивъ. А Порохні, бачъ, сталася у дорозі пригода: причепилося до его товариша якесь пикате начальство съ тиі дрібноти, що тільки на маленькихъ мухъ снує павутину. Отъ Прохорня, чуючи, що я, черезъ свое письменство, де-сь-кимъ знаюсь, и вдався ото до мене, звернувши зъ великого шляху, чи не обороню я его товариша одъ напасти, та що-то запорозька людина!.. не знавъ, чимъ себе нагадати панові, та нагадавъ тимъ цвиганнямъ. Боже жъ мій, Боже! які жъ то веселі літа вінъ міні нагадавъ!...

Степи-поля, Степи-поля,
Розкішъ моя!
Годі міні по вас гуляти!...
Семий десятокъ зачинаю, –

не до літання вже по світахъ. Мушу сидіти вдома.

Основа – 1861. – № 11–12. – С. 122–128.

Куліш П.О.

ОБЪ ИЗДАНИИ УКРАИНСКОГО СЛОВАРЯ

Давно я началъ собирать матеріалы для украинского словаря, но безперестанно попадающіяся въ печати и въ народномъ говоре новыя слова убеждаютъ меня, что языкъ украинскій далеко еще не исчерпанъ моимъ собраніемъ. Между темъ, съ каждымъ годомъ, надобность въ украинскомъ словаре делается настоятельнее. Откладывать его

изданіе до техъ поръ, пока онъ не вбереть въ себя всю наличность живой украинской речи – значило бы останавливать, въ некоторой степени, изученіе нашего языка въ читающемъ обществе, которога вниманіе возбуждено въ последнее время нашею изустною и письменною словестностью. Сознаніе недостаточности моего собранія удерживаетъ меня отъ изданія далеко неполнаго лексикографическаго труда, но желаніе содействовать уясненію украинской народности побуждаетъ меня зделать общедоступнымъ многое, что до сихъ поръ было известно только спеціалистамъ. Решаюсь напечатать свой украинскій словарь въ томъ виде, въ какомъ онъ у меня находится. Но, какъ составленіемъ подобнаго словаря, безъ сомненія, занимаются многіе неизвесные мне любители нашего роднаго слова, то я прошу ихъ прислать мне свои зборники. Печатаніе словаря не можетъ идти быстро, по необходимости – держать корректуру несколькимиъ лицамъ, а потому всякая присылка поспеть во-время. Кроме того, я нарочно откладываю печатаніе до февраля, настоящаго года, чтобы дать время прислать ко мне вспомогаельные матеріалы. Считаю нужнымъ прибавить, что словарь мой будетъ заключать въ себе, во первыхъ, слова, употребляемые народомъ въ разговорахъ; во вторыхъ, слова, выбранныя изъ народныхъ пословицъ, песенъ, преданій, сказокъ и т.п.; въ третьихъ, слова, содержащіеся въ сочиненіяхъ лучшихъ нашихъ писателей. При каждомъ слове будетъ одинъ или несколько примеровъ его употребленія. Для того, чтобы представить слово не въ изолированомъ, сухомъ, лексиконномъ виде, а въ его живой обстановке, я выбиралъ лучшія, характеристическія места изъ народной поэзіи и литературы. Такимъ образомъ, словарь мой будетъ вместе и хрестоматія небольшихъ отрывковъ, которыхъ чтеніе познакомитъ каждого съ нашей речью, въ разнообразныхъ ея примъненіяхъ. Въ предисловіи къ словарю будетъ помещена краткая грамматика украинскаго языка.

Какъ ни мало удавлетворяетъ самого меня этотъ лексикографическій трудъ, но появленіе-то его въ его несовершенномъ виде и вызоветъ скорее замъчанія и дополненія, которыхъ теперь мне не достаетъ, для окончательной его полноты и совершенства, при всемъ содействіи, которое мне оказываетъ несколько моихъ соотечественниковъ, работающихъ, здесь въ Петербурге, вместе со мной на литературномъ поприще, именно: В.М. Белозерскій; Н.И. Костомаровъ, А.В. Марковичъ, Н.Д. Мизко, М.Т. Номись, Л. Пестрежецкій, Т.Г. Шевченко, М.Г. Щербакъ и другіе.

Основа – 1861. – № 1. – С. 333–334.

Куліш П.О.

ПЕРЕДМОВА ДО ГРАМАТКИ (1861)

Слава Богу, дождали ми доброї години, що скрізь по Україні за письменство прийнялися. Теперъ тільки про те вже треба дбати, щобъ хлопчики и дівчатка ледачихъ книжечокъ у руки не брали, що то не повидну компонуються, і замість світу, туману въ голову напускають. Найперше діло въ отця-матері повинне бути, щоб дитину своєю рідною мовою до розуму доводити, щобъ дитина, вчившись письменства, отъ своїхъ людей не одвікала и на добро своїй громаді до розуму доходила: зъ тихъ-бо письменнихъ мало добра буває, що чужоземцями черезъ науку роблятця, и до свого рідного люду слова промовити по-своєму не вміють.

Грамматка. – Спб, 1861. – С. 3.

Куліш П.О.

ПРОСТОНАРОДНОСТЬ ВЪ УКРАИНСКОЙ СЛОВЕСНОСТИ

Der Weg zum Recht führt durch die Sitte, der Weg zur Freiheit durch die Selbsterkenntniss, der Weg zur Macht durch das liebevolle Umfassen unserer nationalen Eigenart. Solch ein Weg ist langsam, aber sicher, und eine gute Krümmung führt nicht um.

Riehl.

Украинскихъ писателей прежняго времени упрекають, бывало, въ простонародномъ тонѣ, и складѣ ихъ произведеній. Напримѣръ, Бѣлинскаго въ этихъ произведеніяхъ поражала очень непріятно „мужицкая наивность и наивная прелесть мужицкаго разговора”. – „Хороша литература (воскликаетъ онъ), которая только и дышетъ, что простоватостію крестьянскаго языка и дубоватостію крестьянскаго ума!”⁸.

Это – сужденіе знаменитого рускаго моралиста-критика недавняго времени, – сужденіе ума, проникавшаго въ тайны общественной жизни глубже всѣхъ своихъ сверстниковъ. Какъ было не покориться его могущественному вліянню на современниковъ и не

---

⁸ Сочиненія Бѣлинскаго, V, 306.

пойти слѣдомъ за Квиткою, который, внявъ добродушнымъ совѣтамъ столичныхъ пріятелей своихъ, низошелъ до подражанія великорусскимъ журнальнымъ повѣстямъ своего времени! Но украинскіе писатели пережили благополучно періодъ критическихъ авторитетовъ. Ихъ спасло уваженіе къ человѣческой личности, какъ бы низко ни была она поставлена въ гражданскомъ обществѣ, а это уваженіе проявляется во всей устной словесности нашего народа, въ его пѣсняхъ, легендахъ, притчахъ, пословицахъ, вѣрованіяхъ и понятіяхъ о человѣкѣ вообще.

Становясь на уровнѣ своей народной философіи, наши писатели этимъ самымъ засвидѣтельствовали свое средство въ духѣ и истинѣ съ великою собирательною личностію простолюдина. Будучи, по своему образованію и положенію въ свѣтѣ, людьми иного, не простонародного круга, они какъ-будто не довѣряли сами себѣ, что возьмутъ вѣрный тонъ въ повѣстяхъ и поэмахъ, рассматривая явленія народной жизни съ точки зрѣнія людей, цивилизованныхъ по-иноземному. Они не ограничились небольшимъ кругомъ людей, усвоившихъ себе рѣчь не-народную; напротивъ, сойдясь братски съ милліонами нецивилизованныхъ по-иноземному земляковъ, въ общихъ всему народу чувствахъ; занялись прилежнымъ изученіемъ и разработкой осмѣиваемаго Бѣлинскимъ простоватого простонародного языка и, выражая на немъ высокія поэтическія идеи, старались придать этому языку достоинство всенародной рѣчи въ чем болѣе или менѣе успѣвали. Въ то же время пища на языкѣ, общедоступномъ для всѣхъ Украинцевъ, они этимъ самымъ внушали многолюдному обществу „живыхъ и ненарожденныхъ” соотечественниковъ своихъ убежденіе, что говорятъ они правду, открытую для всеобщей повѣрки. Они не поддѣльвались подъ простоватую рѣчь человѣка неграмотнаго: они въ счастливейшихъ выраженіяхъ этой простоватой рѣчи, принадлежавшихъ людямъ по природѣ своей талантливымъ и, можетъ быть, при своей неграмотности, геніальнымъ, искали образцовъ и законовъ, какъ должно выражать душевныя движенія такимъ образомъ, чтобы литературному произведенію сочувствовало возможно большее количество читателей и слушателей. Эта рѣчь никогда не была имъ чужою: она была рѣчью ихъ матери въ то время, когда душа набиралась первыхъ понятій о достойномъ и недостойномъ, о прекрасномъ и отвратительномъ, о правомъ и неправомъ. Поднимая этой рѣчью повѣсть о старомъ и новомъ времени до общечеловѣческаго достоинства слова, они избѣжали со стороны своихъ настоящихъ и будущихъ читателей недовѣрчиваго вопроса: да

знали ли они близко жизнь, которую изображали? Что они не сочиняли того, чего не могло быть в украинской жизни, - доказательством этому служить именно призвание всего грамотного народа украинского к чтению их произведений, - призвание посредством языка, общедоступного в Украинѣ. Не в замкнутом обществѣ любителей словесности провѣряли они жизненный смысл своих произведений: они пускали их прямо в народъ, - в тѣ слои общества, которые не станут попусту тратить на чтение времени, нужного для самых насущных трудов и заботъ. Быстрая распродажа дешевых изданій в провинціальных захолустьяхъ украинскихъ всего лучше доказала воспитательное значеніе нашихъ, покамѣсть всё еще немногихъ, литературныхъ произведений.

Но в то время, когда люди, поднявшіеся, посредством образованія, выше уровня массы простонародья, отъ времени до времени подкладываютъ ему удобнопинимаемую имъ умственную пищу, - простонародье, съ своей стороны, раскрываетъ передъ ними богатства своей рѣчи, своего самобытнаго ума, своей по природѣ эстетической фантазіи. Единственный покамѣсть литературный органъ украинскій, Основа, представилъ уже довольно образовъ переведенной на бумагу устной народной словесности и обладаетъ, по этому отдѣлу своему, сравнительно самымъ богатымъ запасомъ матеріаловъ. По нашему личному мнѣнію, украинскій журналъ долженъ давать еще больше мѣста этого рода статьямъ, сравнительно съ собственно-беллетрическими пьесами в стихахъ и прозѣ. Эти рассказы, записанные со словъ старожилловъ или людей, одаренныхъ природною красотой и силою слова, составятъ насущную пищу талантовъ, еще необнаружившихся, находящихся нынѣ еще в дѣтствѣ и младенчествѣ своего возраста. По нимъ и писатели, выступавшіе уже на свое поприще, будутъ провѣрять свой языкъ, тонъ, вкуси, самый строй мыслей. Эта полная свѣжихъ жизненныхъ соковъ почва дастъ в свое время богатѣйшіе плоды.

Мы ужъ не говоримъ о томъ, что для этнографа этотъ отдѣлъ журнала - настоящая золотая розсыпь, на которой, съ помощью самой малой промывки, онъ добудетъ свѣдѣнія объ Украинскомъ народѣ безцѣнные. Вотъ почему, обращая на этотъ отдѣлъ *Основы* вниманіе ея читателей, мы в то же время советуемъ каждому, кто обстоятельствами жизни поставленъ в близкія отношенія съ лучшими представителями простонародья и вообще такъ-называемыхъ в Украинѣ *людей тямущихъ*, - слушать ихъ съ полнымъ вниманіемъ и класть на бумагу слышанное в возможно безыскусственномъ видѣ.

Нельзя впрочем сказать, чтобы в этом родѣ дѣятельности не было своего, особеннаго искусства. Оно состоитъ въ умѣнни выбрать между говорунами лучшаго и изъ его рѣчей замѣтить истинно занимательное. Намъ случалось быть свидѣтелями, что одинъ и тотъ же разскащикъ доставлялъ одному слушателю самыя драгоцѣнныя вещи, тогда какъ другой ловилъ въ его рѣчахъ несвязныя мелочи, изъ которыхъ могъ бы выбрать для себя кае-что только опытный писатель, но которыя для слушателя обыкновеннаго были скучны и только. Стоитъ подумать надъ этимъ каждому: почему иной разскащикъ увлекаетъ изустнымъ словомъ кружокъ слушателей, нечуждыхъ эстетической образованности, и тотъ же самый разскащикъ, будучи грамотень, не въ состоянни положить своего разсказа на бумагу такъ, чтобъ это не было скучно для тѣхъ же самыхъ слушателей. Еще поразительнѣе фактъ, что двое записывающихъ слышанное, повторивъ очень близко чей-нибудь очень занимательный разсказъ, производятъ на насъ до такой степени различное впечатленіе, какое мы испытываемъ, читая хорошую и плохую повѣсти. Бывали случаи, что записанное изъ устъ разскащика, безъ примѣси фантазіи, принималось читателями за произведеніе самага эстетическаго литературнаго таланта, тогда какъ то же самое перо вслѣдъ за тѣмъ производило, на основаніи вымысла, вялый и скучный разсказъ, въ которомъ только предубѣжденный читатель искалъ слѣдовъ таланта.

Все это мы говоримъ для того, чтобы каждый, кому дорога идея роднаго слова нашего, идея глубоко жизненная, взялъ на себя трудъ подумать объ этнографическихъ очеркахъ и потомъ, при всякомъ удобномъ случаѣ, провѣрять свои умозаключенія на самомъ дѣлѣ. Есть въ жизни много такого, чему никакъ другого не научишь. Воспроизведеніе слышаннаго въ такой силѣ и истинности, чтобы тѣ, кто не слышалъ, испытывали, читая написанное, то самое, что ощущалъ писавшій, принадлежить, можетъ быть, къ тому же роду искусство, что и воспроизведеніе въ словѣ видимого глазами. Хотя здѣсь механизмъ дѣйствія ощутительнѣе для нашего наблюденія. Поэтому мы никакъ не скажемъ, чтобы это было дѣло легкое, все равно какъ не скажемъ, что оно – маловажное дѣло.

Указывая выше на плоды подобныхъ трудовъ, мы исчислили еще не все. Послѣднимъ и важнѣйшимъ ихъ результатомъ можетъ быть появленіе цѣлой области литературныхъ произведеній во вкусѣ и въ духѣ Украинскаго народа. Какъ ни высоко стоитъ Итальянецъ Боккаччіо на судѣ потомства, но онъ, собственно говоря, былъ не болѣе, какъ искусный перескащикъ слышаннаго и испытаннаго лично.

Между тѣмъ, смотрите – какую важную роль играла его знаменитая книга *Il Decamerone*, этотъ сборникъ небольшихъ, очень просто – хотя и очень увлекательно – написанныхъ рассказовъ: поэмы, драмы, комедіи, романы пестрымъ роемъ вылетѣли изъ этой книги и распространились по всей Европѣ такъ широко, что и въ русской литературѣ можно указать отголоски неподражаемой болтовни Флорентійца XIV вѣка. Никто изъ поэтовъ не произносилъ имени Боккаччіо безъ уваженія, а Байронъ, въ энтузіазмѣ благодарности, которую онъ питалъ ко всѣмъ своимъ предшественникамъ, выразился о немъ такъ, что этотъ, какъ онъ его называлъ, *Bard of Prose*, авторъ сотни романическихъ рассказовъ, развѣ немного ниже Данта и Петрарки⁹. Такимъ образомъ и для талантливаго собирателя народныхъ рассказовъ уркаискихъ (здѣсь въ самомъ дѣлѣ необходимъ особеннаго рода талантъ) можетъ представляться въ будущемъ сладкая, неотравленная сознаниемъ мелкаго самолюбія или корыстныхъ видовъ, надежда, что за его трудъ поблагодарить его нѣкогда еще не рожденный Байронъ.

Вообще, важность нашихъ дѣлъ, каковы бы они не были, не должна быть измѣряема успѣхомъ ихъ во время самого совершенія; въ-отношеніи же украинской словесности, всего вреднѣе было бы для общаго нашего дѣла, еслибы мы управлялись желаніемъ скорого торжества. Довольно съ насъ глубокаго сознанія, что мы всѣ, какъ бы ни были различны наши силы, дѣлаемъ дѣло народное и въ настоящемъ строимъ будущность не собственную, не личную, а будущность нашего народа въ неопредѣленно-далекомъ времени. Сильное проникновеніе наше духомъ собирательной личности простолюдина и заявленный множествомъ случаевъ отвѣтъ этой личности на наши человѣчныя понятія о ней и братскія чувства къ ней – служатъ намъ достаточнымъ ручательствомъ. Что при всей малости нашей, какъ отдѣльно взятыхъ единицъ, мы всѣ вмѣстѣ дѣлаемъ дѣло не малое. Забудутся ли наши имена, или возсіяютъ въ самыхъ прочныхъ памятникахъ народной жизни, т.е. въ произведеніяхъ великихъ писателей, – все равно, предчувствіе грядущаго оживленія Украинскаго пламени должно сладко согрѣвать каждую душу въ ея стремленіи къ безконечному.

Возвращаясь къ началу нашей рѣчи, скажемъ, что Бѣлинскій, при

(⁹) Dante, and Petrarch, and scarce less than they,

The Bard of Prose, creative spirit!

He of the Hundred Tales of love...

Childe Harold's Pilgrimage, IV, 56.

всей самостоятельности своего критического таланта, не въ силахъ былъ стать выше понятий современнаго ему русскаго общества и, если бы даже возымѣлъ, какимъ-нибудь чудомъ, идею о простонародности литературы, осуществляемую въ настоящее время Украинцами, то его бы никто не поддержалъ, – всѣ остались бы глухи къ его убѣжденіямъ. У насъ эта идея возникла въ слѣдствіе историческаго хода общественной жизни.

Грамотная часть украинскаго общества, еще до соединенія Украины съ государствомъ Московскимъ, въ своихъ бесѣдахъ отклонялась отъ общей всѣмъ украинской рѣчи въ церковно-славянщину, въ польщизну и въ этотъ средній между тремя элементами языкъ, котормъ писались тогдашніе юридическіе акты. По присоединеніи Украины къ государству Московскому, грамотные люди отклонились еще больше отъ простонародной рѣчи въ тотъ языкъ, который наши академики и семинаристы, вмѣстѣ съ московскими грамотѣями, выковали для официальнаго и литературнаго употребленія во всемъ государствѣ; а когда въ Россіи появились стихотворцы, повѣствователи и историки, когда устроенныя російскимъ правительствомъ такъ-называемыя народныя училища и умноженныя російскимъ синодомъ семинарія охватили всю Украину пропагандою искусственнаго языка, составленнаго общими трудами украинскыхъ и великорусскыхъ грамотныхъ людей, – простонародный украинскій языкъ слышался только въ пѣсняхъ да въ бесѣдѣ людей, неумѣвшихъ, по недостатку книжной образованности, объясняться иначе.

Какъ ни много вошло украинскихъ словъ и оборотовъ въ книжную великорусскую рѣчь, но въ ней естественно преобладали элементы великорусскіе. То, что не было внесено въ нее изъ простонароднаго языка, оставалось въ пренебреженіи у литераторовъ и равнодушно было обречено ими на забвеніе, чему доказательствомъ служатъ и приведенныя нами слова Бѣлинскаго. Между тѣмъ. Посмотрите, кто вносилъ словесный матеріаль украинскій въ великорусскую рѣчь во время ея литературной обработки? Люди предубѣжденные противъ простонародности уже по одному тому, что захватили отъ польскаго образованнаго, шляхетскаго общества извѣстное всѣмъ пренебреженіе къ простому народу. За неимѣніемъ въ языкѣ московской писменности и въ рѣчи великорусскаго простонародья такихъ словъ и оборотовъ, которые бы соотвѣтствовали новымъ государственно-общественнымъ потребностямъ, они брали изъ украинскаго языка только то, что могло быть терпимо въ новой

средѣ, въ которой они очутились необходимыми дѣятелями; все же, на чемъ лежалъ отпечатокъ „простоватости крестьянскаго языка и дубоватости крестьянскаго ума”, какъ выразился Бѣлинскій, – все это они считали недостойнымъ появляться въ проповѣдяхъ, законахъ, учебникахъ и чисто-литературныхъ произведеніяхъ. Естественно, что браку осталось слишкомъ много и что въ этомъ браку погребены были сокровища украинскаго слова, незримыя глазами, притупленными чтеніемъ составленныхъ опричь народа писаний.

Если бы, въ самомъ дѣлѣ, это былъ не на что негодный соръ, то онъ бы такъ и погибъ въ забвеніи; украинскіе простолюдины *поокали* бы, *погакали* еще съ полвѣка, да и усвоили бы себѣ великорусскую книжно-народную или народно-книжную рѣчь, подобно какимъ-нибудь Зырянамъ; ато нѣтъ! Языкъ, не вошедшій въ великорусскую письменность, выражалъ жизнь, богатую своими особенностями, и засвидѣтельствовалъ свою гармонію и силу во множествѣ изящныхъ произведеній простонародной словесности. Народъ неграмотный дорожилъ своимъ языкомъ и не захотѣлъ съ нимъ разстаться. Передать забвенію памятники народнаго слова оказалось невозможнымъ для людей образованныхъ, да и сама наука книжная занялась ихъ спасеніемъ.

Не стану распространяться здѣсь о весьма важномъ обстоятельствѣ: что въ то время, когда дворянскія дѣти поступали въ низшія учебныя заведенія, гдѣ приходилось имъ усваивать знанія и выражать ихъ посредствомъ искусственнаго общерусскаго языка, они оставляли дома мать и нянекъ своихъ, которыя до тѣхъ поръ говорили съ ними на простонародномъ языкѣ. Заблужденіе нашихъ отцовъ и дѣдовъ, что дѣвицамъ не должно давать такого умственного образованія, какъ мальчикамъ, было причиною, что женская часть средней руки дворянства оставалась вообще мало знакомою съ языкомъ великорусскимъ. О дворянахъ мелкопомѣстныхъ и говорить нечего. Тѣ просто говорили: „Зачѣмъ учить дѣвчатъ грамотности? Для того развѣ, чтобъ къ паничамъ письма писали?” это-то обстоятельство было причиною, что многія матери людей образованныхъ были у насъ вовсе не грамотны или полуграмотны, а неграмотность и полуграмотность дѣлала то, что онѣ съ своими сыновьями, будущими учеными и писателями, объяснялись на томъ самомъ языкѣ, что и какая-нибудь нянька-бабуся. Образованный изученіемъ иностранныхъ литературъ умъ не могъ оставить безъ вниманія красоту материнскихъ рѣчей, непохожую ни на что имъ усвоенное въ школѣ. Онъ естественно давал ей цѣну высокую, хотя и не имѣлъ еще средствъ

доказать ее литературнымъ способомъ.

Народныя пѣсни украинскія, на которыя обращено вниманіе съ 1819 года, помогли этой оцѣнкѣ. Тутъ мы увидѣли, посредствомъ печати, яснѣе прежняго, какъ прекрасенъ языкъ, о которомъ ни слова не говорится въ учебникахъ и надъ которымъ наши наставники глумятся съ кафедры¹⁰. Сочиненія украинскихъ писателей, воспроизведшихъ оставленную нами въ селахъ и хуторахъ жизнь языкомъ нашихъ матерей, довершили наше перерожденіе относительно украинскаго слова. Нашей душѣ любо было въ той стихіи, которою продолжали жить непередѣланные школою спутники нашего дѣтства; мы радостно нисходили съ училищныхъ высотъ въ простонародную толпу, и одна мысль, что мы говоримъ и чувствуемъ то, что говорятъ и чувствуютъ миллионы незахваченныхъ учебниками людей, давала нашимъ умственнымъ силамъ молодую свѣжесть.

Сближаясь съ простонародною жизнію такъ-сказать изъ благодарности за то, что въ ней протекло наше дѣтство, мы увидѣли въ этой жизни вооруженнымъ наукою зрѣніемъ много невѣдомаго нашимъ наставникамъ и, между прочимъ, пришли къ убѣжденію, что простонародная украинская жизнь есть цѣлый міръ самостоятельныхъ понятій челоука о томъ какъ ему быть на свѣтѣ. Жизнь эта, какъ мы увидѣли не такъ мелкодонна и узка, чтобы ее исчерпать наблюдательнымъ умомъ въ теченіе короткаго времени. Жизнь эта посвоему сохранила слѣды глубокой старины славянской и потомъ удержала въ высшей степени любопытные остатки историческаго бытія народовъ отъ которыхъ болѣе или менѣе зависѣло ея теченіе. Въ ней до сихъ поръ встрѣчаешь характеры, по которымъ не только поэтъ, но и историкъ можетъ возсоздавать личности, затуманенныя лѣтописями и историческими системами. Она, однимъ словомъ, заняла насъ, какъ новая наука, которой до сихъ поръ не было дано принадлежащего ей мѣста въ ряду предметовъ, подлежащихъ вѣдѣнію свободнаго ума челоуческаго. Отсюда-то, изъ этой тайственной глубины, в которую начали мы погружаться съ недавняго времени, сила вещей начала, такъ сказать, выбрасывать на берегъ сокровища, показанныя намъ въ обработанномъ видѣ нашими писателями.

Но все, что до сихъ поръ сдѣлано украинскою словесностію, есть не больше, какъ доказательство, что не напрасно образованные Украинцы обратились къ изученію своего простонародья и всего, что

---

¹⁰ Подобное глумленіе можно было слышать еще недавно въ классныхъ залахъ Кіевского института благородныхъ дѣвиць отъ одного ученаго мужа, котораго отецъ, не смотря на продолжительную службу, до сихъ поръ иначе не объясняется, какъ по-украински.

составляет сложившейся вѣками міръ простонародной жизни.

Человечество не пускаетъ въ ходъ всѣхъ своихъ запасовъ разомъ. Многое у него остветъ до поры до времени въ спряту; многое оно разрушаетъ, передѣлываетъ посредствомъ новыхъ явлений жизни въ иной видъ и потомъ опять обновляетъ забытое вѣками. Пренебреженное народами бытіе. Къ такимъ дивамъ, которыхъ смысла всё еще не разгадала наука, принадлежитъ воскресеніе Славянскаго міра, а въ Слвянскомъ мірѣ – воскресеніе украинской словесности. Дѣятели этой словесности, захватывая въ кругъ разнообразныхъ своихъ трудовъ всю массу говорящихъ по-украински и любящихъ украинскій языкъ, этимъ самымъ заявляютъ человѣчность своихъ стремленій. Самая многочисленность личностей, на которая распространены братскія заботы украинскихъ мыслящихъ людей, служить нѣкоторымъ образомъ, порукою въ томъ, что, если бы это дѣло было не нужно для жизни, если бы оно было утопическою фантазіею только немногихъ людей, то собирательный разумъ заинтересованной въ немъ массы самъ собою рѣшилъ бы его несостоятельность. Для нѣсколькихъ вліятельныхъ умовъ возможно убѣдить въ чем-нибудь эфемерномъ аудиторію или замкнутое общество любителей словесности, возможно даже – какъ это мы видимъ – создать цѣлый кругъ московскихъ славянофиловъ, измечтавшихъ себѣ какую-то Россію, небывалую для историка и несуществующую для простонародья; но относиться съ кабинетною мечтою къ тридцати-милліонному обществу не возможно безнаказанно. Сговорится между собою, подобно московскимъ славянофиламъ, украинскій народъ не имѣлъ никакой возможности. Слѣдовательно было бы весьма естественно противодѣйствіе съ его стороны усиліямъ нашихъ писателей, если бы они были признаны вредными или ненужными. Это противодействіе необразованный народъ всего скорѣе могъ бы выразить совершеннымъ равнодушіемъ къ украинскимъ произведеніямъ, а людъ грамотный – печатнымъ отреченіемъ отъ нашей словесности.

Вмѣсто того мы видимъ явления противоположныя. Никогда не слыхавшій объ украинской словесности выходець изъ Украины въ Саратовской губерніи и сельскій житель между Львовомъ и Черновицемъ одинаково сочувствуютъ душевному стиху Шевченка. Случайно попавшая въ руки какого-нибудь загнаннаго семинариста повѣсть Квитки производитъ въ немъ переворотъ и присоединяетъ его къ народу, отъ котораго его отрознило училище. Уроженецъ Воронежской губерніи и воспитанникъ московскаго пансіона, а потомъ

Харковского университета, чтеніемъ украинскихъ пѣсенъ наводится на прямой путь и является нашимъ роднымъ дѣятелемъ. Рано еще обнародывать подобные факты, но ихъ у насъ множество. Что же касается до отреченія, то, при всемъ разномысліи съ нами многихъ изъ цивилизованныхъ по-иноземному Украинцевъ, никто изъ нихъ до сихъ поръ не отрекся печатно отъ Шевченка, составляющаго лучшее украшеніе нашей словесности. Скажемъ болѣе. Съ того времени, какъ украинская словесность, съ изданіемъ *Основы*, пошла болѣе твердыми шагами и всѣ лучшіе великорусскіе журналы заявили свое сочувствіе къ честной, въ политическомъ мірѣ, украинской народности, – трудно встрѣтить образованнаго Украинца, который бы не признавалъ себя Украинцемъ. Но, если бы появилось даже и много такихъ лицъ изъ Украинцевъ, которые, подобно профессору Срезневскому (природному Ярославцу), объявили бы съ кафедры, что украинская литература – мечта, а украинская народность – выдумка; то участіе множества грамотныхъ людей и повсемѣстное сочувствіе простонародья къ произведеніямъ нашей словесности сами по себѣ служатъ прочною основою дѣлу и обезпечиваютъ его, какъ отъ упадка, такъ и отъ уклоненія въ сторону, противорѣчащую насущными, требованіямъ жизни.

Такимъ образомъ простонародность въ украинской словесности не есть свидетельство безсилій нашихъ авторовъ писать для выделившейся изъ народа сравнительно малочисленной части Украинцевъ, а напротивъ – залогъ общенароднаго развитія нашей словесности въ будущемъ, на широкомъ основаніи. Европейская цивилизація не представлялась для насъ чего-то ненавистнаго, какъ для московскихъ славянофиловъ, которые объявили Западъ гнилымъ и изобрѣли какое-то *русское воззрѣніе* на науки и искусства. Мы изучаемъ дружески все, что выработано другими обществами и народностями, но благъ для нашего народа ожидаемъ только отъ своеобразнаго развитія его собственныхъ нравственныхъ силъ и отъ увеличенія средствъ къ жизни на его родной почвѣ. Мы не говоримъ, подобно прежнимъ русскимъ патріотамъ, что мы „идемъ быстрыми шагами по пути просвѣщенія”. Ходъ нашъ не можетъ быть очень быстръ, потому что насъ, желающихъ действовать при свѣтѣ науки, очень много, и для насъ – для людей *громадскихъ* по своему міросозерцанію – не мыслимъ истинный прогрессъ не только для цѣлаго народа, но даже для малочисленнаго общества, пока оно окружено со всѣхъ сторонъ непонимающими его толпами. Медленна должна быть наша работа, но вѣрна. Чѣмъ больше челоуѣчности

видимъ мы въ Украинскомъ народѣ, тѣмъ больше должны мы приложить попеченія о томъ, чтобы каждая сколько-нибудь мыслящая голова понимала ясно другую. Тогда только слово, эта великая сила человеческой природы, вступитъ во всѣ свои права.

Основа. – 1862. – № 1. – С. 1–10.

Куліш П.О.

ПЕРЕГЛЯДЪ УКРАЇНСЬКИХЪ КНИЖОКЪ

Казки и байки зъ сусидовою хатки, перелиціовани и скомпоновани Придирпрянцемъ. Київъ (Два випуски). 1850, 1860. (Въ 24 долю листа, стр. 50 і 45).

Київъ нашъ – чудний якийся городъ. Стоїть вінъ посередь України; дивитця въ Дніпро-Славуць; славитця дивами своїми по всіхъ нашихъ селахъ і хуторахъ; чуємо про ті дива зъ малого малечку; рине до его Божий людъ літо въ літо зо всіі України. Здавалось би: оттуть-то мусить словесність наша народня процвісти пишнимъ цвітомъ! а виходить воно не такъ. Що жъ сему за причина? Багато причин, та піч у хаті. Нехай усяке домислятця, якъ знае, а ми скажемо тільки про самі книжки, котрі коли-не коли виходять зъ киевськихъ друкарень.

Годилось би положити їхъ передь собою рядочкомъ, та й давати всякій книзці и книжечці ціну, – нехай би товариство знало, що на киевськихъ горахъ преславнихъ виростае, и якъ воно приходитця до смаку нашому брату на чужині; та не такъ-то легко все те зібрати и въ свою добу про всяку книжечку сказати слово. Иноді й рікъ мине, поки довідаеся тутечки, що въ Києві випущено таку и таку книжечку. Підешь по книгарняхъ столічнихъ, питаешь: чи нема чого зъ України?... Нічого нема! Отъ, перечуешь черезъ люде, що надруковано щось новеньке, виписуешь, читаешь, „а часъ – мовъ віль зъ гори чухра”. Тимъ-то мусимо вже порядокъ занедбати, а котра книжечка навернетця якимъ случаємъ намъ на очі, про ту й писатимемъ у *Основи*.

Не скажемо, щобъ у Києві – скільки вінъ себе досі виявивъ ріднимъ словомъ – панувавъ чистий український смакъ. Первимъ друкованимъ писателемъ киевськимъ бувъ п. Карпенко. Не памятаемо, щобъ хто ще ранше его надрукувавъ що въ Києві рідною мовою. Васильківські повісти якісь вінъ оповідавъ. Давно ми їхъ читали та й

досі кривимось, споминаючи те читання. Якъ погано орати, то лучче випрягти! Отъ що ми пораяли бь п. Карпенкові. Такъ де жь?... У насъ такъ довелось у товаристві, що якъ уродитця яка недотепа, чоловікъ ні до чого и ліниве на просту яку роботу, и сонливе тамъ, де треба обома вухами слухати, дивись – у письменники воно беретця. Тимь-то люде, въ громадѣ поважні, довідавшись, що оце мовлявъ авторъ, махають рукою и одвертаютця: нічого съ такимъ чоловікомъ и говорити. Бо й справді міжъ писателями українськими – хочъ їхъ и мало – найбільшь такихъ, що надятця, якъ то кажуть – не говівши, не болівши, пасочки ззісти. Міжъ такими недотепами, що не звикли вчитись не то зь книжокъ та и въ сільського, розумного люду, перше всіхъ можна вказати на автора оттихъ васильківськихъ повістей. Коли хто хоче знати, що то за безписьменьщина друкована, що то за ледачий смакъ оповідання, нехай загляне въ ті книжечки. Показались вони и зникли зь очей, и споминати про нихъ не годилось би тут; такъ отъ же лихо: що скільки намъ не впадало въ руки киевськихъ книжечокъ, рідною мовою писанихъ, усі вони наче лежали вкупі съ Карпенковими гниляками, оттими Васильківськими теревенями: такъ одъ їхъ Карпенківськимъ смакомъ несе! Може, въ Києві що й гарне надруковано, та ми не знаємо, а що вже ті книжечки, котрі до насъ по сей часъ навернулися, то найбільшь вони бьють у вічі ледачимъ якимся смакомъ самої мови: наче Ляхи ту мову землякамъ нашимъ попсували, або бурсацтво понівечило. Слово жь словомъ, ато й само нутро тихъ книжечокъ мовъ тобі клоччямъ напхане. Читаешъ и заразъ бачишъ, що сей чоловікъ не то зь великими чужоземніми поетами, та й съ Пушкиним (що вже жь и по школахъ его товкмачать) не обізнався; такъ и бачишъ, що ані исторія, ані критика, ані етнографія и вві сні ему не снилися. Пише зь ничевья та й друкуе, и думае, що, не бувши розумнимъ чоловікомъ у речахъ простихъ, всегосвітніхъ, можна щось путне написати про запасъ нашому товариству українському. Справді, хочъ слідомъ нехай хто ходить за тими людяма, що отті книжечки нікчемні друкують: ніколи вінъ їхъ не побачить за діломъ путнімъ, товариству дуже потрібнимъ діломъ. Нема зь нихъ ні учителя доброго въ школахъ, ні судді розумного и працевитого, ні господаря славного, и не виявили вони себе ані однимъ такимъ друкованимъ листочкомъ, щобъ згодився людяма стороннімъ одъ нашої української справи. Отъ же, коли хочете знати, то сі, якъ мовлявъ Котляревський, „писарчуки поганихъ віршъ”, ці автори книжечокъ, негіднихъ и лакейству на забавку, сі дзвонарі, що дзвонять у соломяні дзвони, – шпетять, та и не помалу шпетять, українську словесність. Живуть вони не на хмарахъ,

хочь и літають поза хмарами; на землі вони живуть, и всяке їх бачить и знає, а бачивши и знавши, рівняє до тихь людей, що, бувши дуже письменними и головатими на яке инше діло, до української словесності ані доторкаютьця. Оть, и мізкують собі, що воно якась дурниця, бо гляньте: оть и Шульга, чи тамь Бугай якийсь, оть и Хилько, чи Костурь, чи тамь який Іванець, Новакь, або-що – люде книжкові зь малъства, по всякій старовині окомь займають широко и у всякій розумній речі дадуть раду хочь куди, а чомь же вони не пишуть по-нашому? Пишуть вони иншими мовами и видно зь їх писання, що вони люде головаті, а по-своєму не пишуть... Виходить, що українська словесність справді така дурниця, якь оть про неї мовлявъ московський *День*. „Живуть люде у одному городі, учатця у однихь школахь. Хто розумніший, той пішовь на високі дзиглики и товариство ввірило ему найтрудніші справи по наукахь и по судахь, або добримь господаремь у селі вчинився, що всі его розумь на ділі вбачають; а хто науки в школі не понявъ и такь собі ні письменнимь, ні темнимь изь школи вийшовь, той – дивись – книжечки українські друкує. Який же въ тихь книжкахь буде розумь, коли сего чоловіка ніхто ніколи ні въ якому ділі не вважавь за розумного?” Такь мусять рахувати, такь и рахують люде, що на словесність дивлятьця не якь на писані теревені, а якь на частину спільного діла громадського, діла життя людського, – що ся частина повинна служити на користь и всему товариству такь само, якь и всі инші, тільки своїмь особливимь способомь. Коли бь лучилось намь зь тими розсудливими людьми у розмову раховиту ввійти, то ми бь, може, знайшли, що мовити й про високоповажнихь Иванцівь и Новаківь и тихь Бугаївь и Шульгь. Не зовсімь би ми їх праведними на їх ученому шляху огласили. Ми бь, може, вернулась у ті часи, якь формувались їх голови розумні и зуміли бь, може, дорікати їх наставникамь, котрі їх у глибоку, давню колію навіки вправили, або въ таку глибоку ковбаню завели, що вже й довіку тамь, якь раки, мусять сидіти. Зняли бь, може, ми ганьбу й зь тихь, що, за їх молодого віку, недотепами славлено, чи то каміннямь, его же небрегоша зиждушиі. Та не всяке має чась до самої глибині усяку яву збагнути. Мізкують люде працевиті, за своїмь негайнимь діломь, такь, якь імь на очі навертаетця. Оть и підпирають своїмь живимь словомь нерозсудливе слово московського *Дня*, а черезь те волонимь поступомь йде наша українська справа. Тимь-то *Основа*, прочитуючи всякі книжечки, що съ Києва до неї доходять, хочь и радіє, що єсть на світі люде, котрі зь усієї ніби-то сили коло свого рідного слова працюють, та що жь, коли все, що виробивь рідь людський

літературою по інших землях, все те мов не при їх писано? Сумуємо ми тут не помалу, як це здається чудно сим нашим письменникам, що мов Українцеві не треба того й знати, як інші народи коло свого побиту и коло свого слова порались. Не те, щоб їх собі за взір ставити: се інша річ. Наш брат, поживши поміж Німцями, Німцем не зробітця, та якось у его свое діло твердійше и рівнійше йде, що він на сусідські справи надивився. А найбільше у словесности. Погляньте на тих, що починали будувати інші літератури; та ж вони були найрозумніші люде свого часу, – от хочь-би Данте, Петрарка, Гете, Шиллер, от хочь би й Пушкін, от хочь би й воскреситель польського слова – Мицкевич. Се такі були люде, що візьми в его з рук піро та поставь его середь народней ради, то его мова найчутнійша буде по всему краю. А наші оці писателі, що про них знали ми річ?... Коли б зібрати в якому невеличкому сельці сивоусу громаду, та й вивести его речником передь неі, – наврядь, чи слухали б его діди и півгодини. Згадай, хто знає, 1854 рік у Корсунщині. Проявивсь там був речник з письменників. Що ж? Скепкували его неписьменні люде, дарма, що розпинавсь за їх справи. З жалощів тільки, мов божевільного, одь себе его не одганяли. Оттак же само й книжечки оці, що друкують нібито для громадської користи. Кому вони и на що потрібні? Треба свое товариство, свій народ добре знати, коли хочеш для его писати, а свого товариства не знатимеш до-віку, не знавши, як жили, як добивались и працювали інші народи и товариства. На Шевченка – часто чуеш – посилають: що ось, мовляв, мужик, сь кріпаків вийшов и в школах не бував та які розумні речі проглаголав!... Ой, ой! колиб-то всі знали, що то за головатий був чоловік той Шевченко, и яку він школу пройшов, попомірявши того шляху, що бодай, каже більше не міряти и поживши в столиці з усякими людьми! Ми знали Шевченка тоді, як він написав що-найвищі свої недруковані думи. Не було книжки живої и животворящої, щоб ему в руки попала, та й лежала в его непрочитана. Пушкіна він знав напамять, дарма, що писав не его мовою, не его складом, а Шекспира возив із собою, куди б ні їхав. Ще ж не забудемо, що Шевченко добре працював надь малярством и роскидав розумом по всіх малярських школах: то мало хіба там було корму для его голови? Обіздив Шевченко всю Україну, переговорив з тисячами всякого люду, то се хіба не наука, не бібліотека життя людського? Чували ми его критичні розправи з его уст и дивом не разь дивували, як він глибоко входив у саму суть літературного діла. А

про-те не скажемо, щобъ Шевченко докінчавъ такъ, якъ ми сподівались, свій подвигъ словесний. Захопила его хуртовина середъ великого шляху; не дала ему лиха доля всего того вчинити, для чого вінъ на світъ народився. Написавъ вінъ дуже мало, и одно це показує, що не гараздъ широко освітивъ вінъ собі розумомъ ту жизнь, котру мусивъ малювати въ своїхъ поемахъ и думахъ. Нехай би Шевченко мавъ усе те въ голові, що мавъ Пушкінъ, або Мицкевичъ, – не такий би ще зъ его вийшовъ поетъ, дарма, що довелось ему цілину орати.

Оце усе зважаючи, вертаємось зновъ до книжечокъ киевських. Тимъ въ нихъ мало й жизни, що сами їхъ автори, певно, живуть на світі мляво и не всі свої розумові сили въ ходъ пускають. Про те вже мовчимо, що инший, може, вродився недотепою, и що, може бъ, ему випадало пасти телята, а не книжки компонувати. Ні, міжъ молодіжжю траплялось намъ чувати таке: що поети, мовлявъ, nascuntur, то не треба дотепному чоловікові голову свою надъ книжками сушити, та й життя свое треба по волі на всі заводи пускати. Чи горілка, то й горілка, чи вечірниця, то й вечірниця; пий, зъ дівчатами крутись безпечно, а вже твій талантъ прокинетця въ свій часъ, и такої заспіваєшь, що по всему світі буде чути.

А ми скажемо, що nascuntur и малярі великі, и великі строїтелі, великі мужі громадські и всякі генії тамъ само, якъ поети, тільки не навчившись труднихъ усякихъ річей, до їхъ діла потрібнихъ, застаютця міжъ людьми ні при чому. Не школа робить поета – се такъ, та поетъ самъ собі робить школу, и в тій школі працює більшь, аніжъ працювали учені книжники по гимназіяхъ и академияхъ. Добре жъ, коли життя такъ ему складетця, що вінъ собі самъ раду дасть и до своєї мети, назнаменованої ему одъ Бога, дійде; а буває й такъ, що знеможетця силами, та й половини дороги не подужає скінчити. (Показали бъ ми на Гоголя, та багато про его треба писати.) Тимъ-то добре тому, хто въ школі натрапить на розумного наставника и той ему поможе на ноги знятись. Тимъ-то добре робили бъ ті молоді писателі, що книжечки нікчемні друкують, колибъ не вганяли думкою за *суєтною славицею* та найближчого свого діла пильнували. Коли въ їхъ єсть кебета до словесности, то вона черезъ трудову науку не загине. Не всяка наука сушить розумъ: сушить его тільки навісний примусъ до науки, якъ отъ буває по бурсахъ. Чие жъ серце колотитця, читаючи Маколея, Бикля, або Шиллера, чи Мицкевича, въ кого духъ займаєтця одъ живого слова наставника, тому первійша дорога до исторії и поззіі, аніжъ тому, хто съ порожнімъ товариствомъ править теревені и носитця легкими думками поза хмарами. Съ тихъ людей, що дишуть

по-нашому, єсть такі, що почали рано писати; єсть й такі, що почали писати, ставши вже, якъ-то мовляють, *людьми*. Нема закону неодмінного для творчества, тільки доводилося намъ чувати, якъ люде дуже дотепні жалкують: на що вони такъ рано почали писати! чомъ їх не вплинув ніхто розумний і, якъ-то написано, *власть иміяй!* чомъ їх не направлено на добре читання, котре поглинуло бь їх охоту до розумової роботи! чомъ їх не наставлено, якъ треба пильно прислухатись до розмови людей тямущихъ и добромовнихъ! чомъ імъ заповіді не дано: що *хто хоче бути добримъ оповідачемъ, той мусить перше бути добримъ слухачемъ!*...Завидують такі люде тимъ, що починають писати, багато вже де-чого въ голові мавши: якъ усякий їх листокъ, про що бь вони не здумали писати, потрібень кому-небудь на діло живе, а не на набавку нікчемну, и рине зь їх мізкування користь товариству, такъ, що й своїми очима бачить: сьогодні чоловікь посадить зернятко, завтра воно прийнялось, тамъ уже живі ростки пускає, наглянешь его ще-пізніше – вже зь его люде, мовь зь готового хліба, користуютьця! Не будемъ такихъ спасенихъ душъ тутъ перелічувати; звернемо увагу громадську на одного тільки писателя Ревякіна, – затимъ, що вінъ оце недавнечко зь своєю працею озвався и его ще мало хто знає, а писання его таке спірне, наче въ доброго женця, що ниву свою зоравъ, нелінуючись, посіявъ добре зерно густенько й рівненько, ніде порожнього місця не покинувши. Радіючи серцем, поглядаємо ми на его працю: „Поможи тобі, Боже, добрий чоловіче!”, вітаємо такъ сего ділателя чесного по самому его початку словесному. Твердо йде вінъ своїмъ шляхомъ и, може, его шляхъ буде й геть-то далекий и славний.

Оглянемось же теперъ на *Казки и Байки зь сусідової хатки*, що перелицювавъ и скомпонувавъ Придріпрянець. Отъ що вшъ самъ говорить у своїй *Приказці або передній мові* (ми й надрукуємо его правописомъ):

„Не знаю якъ кому, а мени нема нічого на свити милійшого, якъ забравшись литомъ у леваду, чи въ садокъ, чи хочъ у лісь, та простягнувшись у холодку пидь грушею, чи пидь липою, або пидь дубом, а зимою якъ затопитця грубка, то передь нею гарненько усадовившись, розогривать свої кисточки, а якъ витопитьця – то на лежанци, розиславши повстинку, та пидместившы у голови подушку, – нічого не робить и ни чимъ не думаты, або – жь пиддавшись думци, литать на ней як на крыллахъ и далеко по-за горами и по давнимъ часамъ, а найбільшъ забравшись ажъ у дитцьки годи, припоминуть коли, де, що и якъ робилось: тутъ заразъ побачишь стару хату, у хати

людей, давно, давно вже повмиравшихъ, (та й хати тієї вже немає на свити) – на пичи сидить стара бабуся, нянька ще матусына, биля ней на днищи зъ гребнемъ и мичкою куховарка, а тутъ моя нянька, кучеръ и ще двое чи трое дівчатъ зъ гребнями, та насъ дитей, двое, ти прядуть або друге що роблять, и хто небудь каже казки – та яки й казки! Довги та хороши, або страшений, що ажъ морозъ пробыра и волосся дибомъ встає! Та тулитьця одне до другого мовъ у хати нема ныкого.

„Ото-жъ якъ вирись я та навчивсь грамоти, почавъ шукать по усимъ книжкамъ тихъ казокъ, такъ що жъ? Руськихъ й багацько й мижъ ными ниби то й наши – та не такъ, не по нашому, попадались инколы й наши – такъ позапахувані у таки книжки, що не всякому можна й добратися до нихъ, а де якихъ вже й на свити нема; ото-жъ шукаючи такъ, пробравсь я ажъ до сусида у Польщу, и тутъ найбільшъ надібавъ тихъ казокъ, та й почавъ ихъ зписувать та на свою мову перекладати, а де яки й видъ себе запоминати й злагодивши такъ, чи мало ихъ – здумавъ соби: може й опричь мене єсть ще таки, що побиваютьця за тими казками. А ну-жъ я поможу имъ и почну друкувати чи по одній чи тамъ по скільки прийдеться, а якъ що придутця до смаку, то може и вси передрукую, а якъ пиде наше не въ ладъ, то ми зъ своимъ й назадъ” – нехай зостається на дали.

„Що-жъ господа громада на те скаже?”

Поки що скаже громада, а ми зъ самої сії переднеї мови вбачаємо, що чоловікъ пише по-нашому гараздъ. Трохи въ его одзивається старої моди словесної, що ніби-то нашому братові все тільки лежня на думці, та дарма: ми любимо зъ себе трошки покепкувати; се вже така въ насъ запорозька вдача. Оть Ляхи – то вже ні: ті все себе величають та хвалять, що й Господи якими людьми здадутця, хто пійме імъ віри! Що до самихъ казокъ, то се добре надумавсь Придріпрянець, щобъ кинутись сюди-туди по сусідахъ та де-що свое повизволяти. Багато нашого по чужихъ хатахъ позалежувалось, що не всяке вже й пізнає, чие воно спершу було. Багато, позабірали въ насъ усякого добра сусіде, багато и самі наші предки по чужихъ людяхъ порозносили. Теперъ тільки й чуешъ: „се вінъ изъ польської мови, зъ московської мови взявъ”, а воно, Богъ зна коли, було наше „непрошене й не дане”, тільки що не було въ насъ на Україні захисту все те ховати. Тимъ-то ми дуже похваляємо Придріпрянцев думку, тільки просимо любого земляка нашого, щобъ вінъ яко мога обчищавъ, що до нашого добра по чужихъ хатахъ поналипало. Ще тільки дві казочки вінъ появивъ, то намъ нема охоти нишпорити по его манісінькихъ книжечкахъ, чи нема въ нихъ якої помилки; нехай уже за однимъ заходомъ колись про нихъ

поговоримо, а тимь часомь раемо товариству купувати сі казочки и читати, въ кого есть дїтвора, до казокъ охоча. Тільки шкода, що правопись на польщизну въ нихъ збивається. Якъ дали ми одному хлопчику, що вивчись читати по Шевченковому Кобзареві, то вінь і звомпивъ, чи се по-нашому чи по якому иншому? Чоловік учений не зупинитця, хочъ трохи й скривится оть тихъ *чы (czu), uibi(szu), щыфсргу)*, а въ дітей мова ніжна, бо ще тільки мати рідного слова їх учила и не чували вони, якъ той люд розмовляє, що захопивъ у свою річь твердої польщизни. Нашъ полтавський українець, або хочъ и братъ Шевченків зъ Канева, съ Корсуня, не вимовить такъ воли якъ ляхъ вимовляє, и не скаже ми, якъ Москаль притисне тобі свое московське мы. Наша вимова займає середину міжъ *ы (поляцкій у)* и другимъ *и*, то на що жъ намъ свої книжки тими болгарськими еры съ церковнихъ книжокъ засівати? Ну, та се річь не велика; отто добре, що Придніпрянець по-нашому пише, тільки де-не-де скривить, якъ оть и въ передній мові: *людей, давно вже повмиравшикъ*, або хочъ в ціхъ словахъ; *перелщєванихъ и скомпонованихъ Придніпрянцемъ*. Овва! Чи въ насъ вже до ладу такий творитель якъ оцей *Придніпрянцемъ*? Остерігаючи товариша нашого оть такихъ помилокъ, ми его просимо нашого слова въ гнівъ не приймати, та й праці своєї не занедбувати, аж поки доведе її до самісінького кінця. Тоді може ще ми про неї яке слово скажемо.

Основа. – 1862. – № 1. – С. 57–64.

Куліш П.О.

УСТНЯ МОВА ЗЪ НАУКИ

Слово зъ боку.

Живучи въ столиці, далеко одъ України рідної, розважаємо ми серце тимъ, що збираємось громадами, ніби на вечорниці, то въ одного то въ другого земляка. Тутъ про всячину гуторимо и, скільки нашої моги, дбаємо про добро нашого рідного краю и его убогого люду. Вбачає товариство, які ми гостинці подаємо на Вкраїну. Хочъ не багато, а все жъ краще, ніжъ нічого: все жъ таки добрі люде бачать и сердцемъ радіють, що ми їхъ не забуваємо, – не спаніли тутъ живучи. Поміжъ иншими бесідами нашими, знавъ я слово про те, що нема въ насъ жодної науки, рідною мовою зложеної. „Не гарне діло, панове

громадо”, мовляв я, „що ми свое рідне слово любимо, а ніде не почуємь, щобъ учено дітей по-нашому! Шкода жалкуватись намъ на того да на сего... Коли бъ оце заразъ передъ нами була така школа, въ котрій про що хочъ говори ріднимъ словомъ, то не багато зъ насъ обібралась би такихъ учителівъ, що змогли бъ висловитись по-своєму про всяку річъ научню. Не тоді, панове-браття, хорти годувати, якъ на полювання іхати. Треба намъ задалегіть хочъ помалу готуватись. Нехай одинъ візьметця за одну науку, а другий за другу, та й помізкує самъ собі, якъ би її рідною мовою зложити, та, прийшовши въ громаду, и проговорить частину яку, такъ, ніби громада – его учні, а вінъ учитель, Ми жъ, слухаючи, будемо записувати, противъ чого можна змагатись, коли не такъ висловився, або не туди розумомъ кинувъ. Отъ и иншимъ громадянамъ буде наука и сама практика”.

Спасибі їмъ, знайшлись такі люде, що мене послушали: змовились, кому про які речі научні мову въ громаді мати, и оце високоповажний Володько Нечуя спробовавъ свого слова – розказавъ намъ „про дощъ” такимъ складомъ, якъ ніби ми були невчені селяни. Залюбки ми його слухали и просили, щобъ вінъ положивъ свою мову на паперъ, та й подали до друку у *Основу*. Нехай ся мова иде по добрихъ людяхъ навзірь, якъ треба великає діло рідної освіти розпочинати.

Основа – 1862. – № 3. – С. 29–30.

Куліш П.О.

ОТВЕТЪ НА ПИСЬМО СЪ ЮГА

Безъимянныя письма, какъ видно, нынче въ моде. Какая-то, судя по письму, очень почтенная дама, не-украинка, но „горячо-любящая и уважающая украинский народъ”, удостоивъ меня заочной беседой объ украинской литературе, желаетъ получить мой ответъ черезъ *Основу*. Она относится строго къ украинской словесности и находитъ ее далеко несоответствующей потребностямъ народа. Прежде всего, я долженъ сказать, что речь моя объ этомъ предмете не можетъ быть широка, какъ, напримеръ, речь московского *Дня*, или *Русского Вестника*. Достоянная моя корреспондентка должна была иметь это въ виду, вызывая меня на печатный ответъ.

Деля патриотовъ на несколько разрядовъ, она причисляетъ меня,

отчасти, къ разряду патриотовъ-немножко-эгоистовъ, на томъ основании, что будтобы я, „желая быть самобытнымъ, избрелъ свое правописание”.

Оправдываюсь. До появления моего въ печати, было изобретено несколько правописаний: значить – все изобретатели были *немножко-эгоисты*. Не отвергая истины, что всякий человекъ немножко эгоистъ, скажу однако, что еслибы меня удовлетворило которое-нибудь изъ украинскихъ правописаний, то я не погнался бы за самобытностью, которой, притомъ, и невозможно основать на особомъ правописании.

„Мои наймички (говорить далее моя противница) смеются, когда я имъ читаю *какъ написано*”.

Они смеются надъ неправильнымъ чтениемъ, – но вовсе не надъ правописаниемъ, въ которомъ стоило бы вамъ только заметить два-три правила, и вы не смешили бы вашихъ наймичокъ. Ведь не читаете же вы по-французски, какъ написано, да и по-русски не говорите *добраго, дурнаго!* и не произносите буквы *о* везде, где она написана, а вероятно, *акаете* отлично!

Вы говорите что направление украинской литературы – *цветочное* и что оно не даетъ „истинного знания”.

Не распространяясь о многихъ причинахъ трудности для украинской литературы приложение реальное, скажу, что всего только года два прошло съ того времени, какъ убеждение въ необходимости развития украинского языка, въ смысле элемента жизненного, перестали (конечно, далеко не все) считать нелепостью. Погодите упрекать насъ; взгляните на историю другихъ литературъ и сравните наше положение съ положениемъ другихъ обществъ. Да и что вы такъ гневаетесь на „цветочность” нашей литературы? Ни одинъ плодъ не является прежде цвету. Между цветомъ бываетъ много пустоцвету, но пустоцветъ окажется только впоследствии. Еще рано заподозреть нашу цветочность въ ее жизненной несостоятельности; вы присваиваете себе права еще несуществующаго поколения. Притомъ же, мы не ограничиваемъ нашей деятельности однимъ литературнымъ цветоводствомъ. По мере возможности, мы даемъ нашему народу и то, что, по-вашему, для него нужнее. Вы забываете о Галиции, где школьное преподавание и судопроизводство идутъ на общедоступномъ южнорусскомъ языке. У насъ въ украинской литературе преобладаетъ (отчасти и по-необходимости) направление беллетристическое, у нихъ – реальное. Ни то, ни другое не останется безъ плодотворныхъ последствий. Обменяться не долго лишь бы открылась материальная возможность. Чего недостаетъ въ ихъ языке,

то есть у нас; чего у нас недостает, есть у них. Работая каждый в одиночку, обе части южнорусского народа созидают свое слово, как главного двигателя жизни. Скучно со стороны смотреть, как медленно идет это дело; множество неблагоприятствующих обстоятельств наводят на мысль о его безнадежности. Но мы, которые смотрим на дело не изчужа, которые отдаем на него жизнь, не видя и не понимая, как употребить ее достойнее, – мы не считаем его безнадежным уже по одному тому, что оно основано на желании себе и другим праведного добра.

Из этих слов вы видите, что я не ношу розовых очков, которые вы советуете мне сбросить. Я слишком хорошо вижу, в каком незавидном положении находится вопрос, ради которого потратил я лучшие годы жизни. Если хотите знать правду, то я даже и не надеюсь дожить до нового, лучшего его положения; но я глубоко убежден, что в нем заключено будущее благо многих честных людей, и для достижения этого блага рассчитываю на силу вещей, на общественную нравственность, на дух и потребности времени, а вовсе не на какие-либо „энергические и талантливые личности”. Вообще мы, как единицы, можем сделать мало. Успех наших действий зависит от степени уразумения силы вещей. Полагаясь на эту силу, мы смотрим на себя, как на служебные органы, посредством которых более или менее оправдывается инстинкт общественной жизни. Не вам производить суд над тем, что сделает и чего не сделает украинская литература. Ваше дело только знать, что она сделала и как сделала. Сделала она – по количеству – мало и развитие ее далеко неразностороннее; но какая же литература в самом начале своем не была малою, слабою и неудовлетворяющею всем требованиям жизни? Порадуемся тому, что сделанное ею сделано разумно и честно.

Вы говорите, что „малороссийская литература *слишком* изящна...слишком эстетична... слишком мягка для могучих рук селянина... Она неспособна к возбуждению молодых умов к правильной самодеятельности, к правильному развитию”.

Кто же вам сказал, что наша литература существует только для поселян? Мы к поселянам не принадлежим, но находим удовольствие в чтении Квитки, Шевченка и лучших, первых рассказов Марка Вовчка, все равно как находим удовольствие в художественных картинах природы украинской. Надеюсь, вы не найдете ничего предосудительного и бесполезного в эстетических наслаждениях, и конечно позволите богатым поселянам достигать

такого благосостояния, чтобы, наравне с нами, находить время для изящных удовольствий и быть для того довольно образованными.

Но, независимо от эстетического достоинства, наша, *слишком* изящная, по вашему выражению, литература имеет и практическое значение: она знакомит образованных, достаточных, людей с нашим простым народом, от которого они отстали, вводит их в его внутренний мир, уясняет им материальные и моральные его потребности, возбуждает любовь и уважение к нему, – ту любовь и уважение, без которых неосуществимы надежды на лучшее будущее. Если бы наши пань заблаговременно поняли значение украинской литературы, если бы они приняли к сердцу ее честные внушения и согласовали бы с ними свои действия, то – без сомнения – многие затруднения, возникшие ныне в гражданских и хозяйственных отношениях между помещиками и поселянами, были бы давно устранены или улажены.

Съ этой стороны, украинская литература несомненно оказала действительную услугу обществу, оцененную всеми честными людьми; а для многих из насъ, – для людей, непонимающихъ отечества безъ народа, пользующегося правомъ свободно устраивать свое благосостояние, – она была единственнымъ душевнымъ приютомъ: разочарованные в нравственной состоятельности образованной части общества, мы радостно встречались съ *простыми*, честными людьми, мы отдыхали сердцемъ в ихъ обществе, которое носить в себе несомненные залогов возржждения, и больше и больше убеждались, что ему стоитъ посветить все наше время, все наши труды. Въ этомъ простомъ обществе, ежечасно занятомъ думой о насущномъ хлебе и самозащитѣ, – но разнымъ неблагоприятнымъ обстоятельствамъ, еще слабо осознана потребность образования; – между поселянами мало грамотныхъ, а следовательно и читателей и покупателей: подумайте же, откуда намъ было взять средства на издание *учебныхъ* книжекъ для народа, безъ надежды, что издание окупится? Средства есть у *господъ*, а господа пока слишкомъ собой заняты, и о народномъ образовании огромное большинство ихъ даже не думаетъ. Общества грамотности возникли въ Одессе, въ Харькове, Полтаве; отъ нихъ можно было ожидать помощи, но они еще не получили утверждения. Наши собственные средства – средства пишущей и сочувствующей общенародному делу братии – слишкомъ и слишкомъ ограничены. Вотъ причина, отчего многие начинания и даже оконченные труды на пользу народа не увидели и долго еще не увидятъ света, (разве, можетъ быть, вы, узнавъ обо всемъ этомъ,

убедите кого-нибудь из людей богатых поделиться частицей своего достатка с тем народом, который так долго содействовал и будет содействовать их благосостоянию). Все это и многое другое (о чем я должен умолчать) следовало бы вам принять в соображение: тогда вы не только не упрекнули бы нас, за малополезность наших трудов, но и можете быть, даже подивились бы и тому, что до сих пор сделано.

О возбуждении „молодых умов к *правильной* самодеятельности”, скажу, что можете быть, не все то в ваших глазах правильно, т.е. разумно, что мы находим разумным. Например, из статей гг. Рыльского и Антоновича вы можете убедиться, что эти молодые умы развиваются и действуют в направлении указываемом украинскою словесностью. Многие очень не глупые и даже ученые люди находят, что они пошли по ложной дороге. О мы напротив, думаем, что оставленная ими дорога была ложною. А вы что скажете? Но ведь гг. Рыльский и Антонович не одни. Вы сами указываете на целый кружок подобных им людей, существующий у вас перед глазами. Откуда взялся этот кружок? Его прежде не было. Вы же называете его кружком *развитых людей*. Ведь не одни вы сетуете, что развитые люди увлекаются идеей украинской литературы. Некоторые заявляют свои жалобы печатно, оградив себя от опровержений весьма искусно-придуманной формами; а другие идут еще далее, да как далеко – если бы вы знали! Если бы вы знали, как далеко заходят другие в своем благородном энтузиазме, вы бы, можете быть, посовестились кое-чего в вашем письме. Но письмо ваше написано – по всему видно – с добродушным намерением обратить меня на путь истины, на тот путь, который вы видите, – с того пути, которого вы *не видите*. Благодарю вас за это, и в доказательство отвечаю вам по мере возможности.

Основа – 1862. – № 3. – С. 41–45.

Куліш П.О.

ОТВЕТЪ МОСКОВСКОМУ „ДНЮ”
на помещенную имъ статейку Г. Соковенка:
О степени самостоятельности Малорусской литературы

Московский *День* не перестает беспокоиться о существовании литературы, возникшей не из тех начал и побуждений, что его родная российская совесность. Въ 23 № своемъ онъ определяетъ „степень самостоятельности” этой литературы. Правда, редакторъ устраняется, въ выноске, отъ участія въ сужденіяхъ своего сотрудника, но ведь выборъ сотрудника зависитъ отъ него, и если *День* выгородилъ себя выноскою отъ ответственности за недобросовесность своего помощника, то все-таки подлежитъ обвиненію въ невежестве относительно предмета, о которомъ идетъ дело въ его статейке. До сихъ поръ невежество въ *хохлацкомъ* языке и въ томъ, что *хохлы* печатаютъ, считалось деломъ естественнымъ, и российскіе литераторы, касаясь этого предмета, какъ-будто съ умысломъ коверкали наши выраженія; если же хотели прослыть всеведущими, какъ напримеръ Белинскій, то объясняли своей публике, что *жінка* или *жінца* значить жена. Теперъ *народность*, сделавшись моднымъ словомъ даже и для московскаго *Дня*, готового накинуть свою сеть на всю Славянщину, не дозволяетъ проходить съ пренебреженіемъ мимо явленія, которое съ каждымъ годомъ дѣлается более и более выразительнымъ, – и вотъ, къ услугамъ Москвичей, являются люди съ украинскими фаміліями, печатаютъ статейки въ московскихъ изданіяхъ и даютъ право редактору *Дня* говорить: „это ихъ *домашний* споръ; мы устраняемся отъ участія въ немъ; это споръ между *своими*”; т.е. иными словами: „ужь если Малоруссы сами признаютъ или отвергаютъ что-нибудь въ своей литератре, такъ дело решено”. Такъ поступалъ и князь Велико-Гагинъ во время Черной Рады. Такъ поступалъ и князь Галицынъ при избрании на гетьманство Мазепы. Можно бы указать множество примеровъ такой истинно-московской политики; но оставимъ въ стороне Москву и попробуемъ на судъ того, кто сослужилъ ей службу.

Господинъ этотъ называется Григоріемъ Соковенкомъ. Фамілія оканчивается на *ко*, – значить несомнѣнный Малоруссъ. Ему и книги въ руки! но беда въ томъ, что книги-то эти онъ едва по складамъ разбираетъ. Мы могли бы указать природныхъ Великорусовъ, которые основательнѣе г. Соковенка знаютъ языкъ нашъ и яснее (или, пожалуй, честнее) понимаютъ основания нашей словесности. Для этого не нужно родиться непременно въ какомъ-нибудь Гадяче, или Чигирине: для этого надобно иметь только любовь къ предмету и здравый смыслъ въ голове. У г. Соковенка, очевидно, нетъ ни того, ни другого. У него есть только смелость – выдавать себя за знатока украинскаго языка и украинской словесности, а московскому *Дню*, по-видимому, ничего другого и не нужно отъ дешевого представителя Украины.

Г. Соковенко опирается на авторитетъ Белинскаго и подкрепляетъ его авторитетомъ г. Афанасьева-Чужбинскаго, а рядомъ съ нимъ ставитъ О. Б...аго. Намъ извѣстно, кто пишетъ иногда подъ етимъ именемъ: это – авторъ *Украинскихъ Казокъ*; но мы не знаемъ за нимъ никакого отступничества. Лучше бь г. Соковенко сослался на г. Профессора и академика Срезневскаго: онъ же, кстати, въ качестве члена академии наукъ, направлялъ полезную дѣятельность г. Афанасьева-Чужбинскаго по украинской лексикографіи.

Прежде всего г. Соковенко доказываетъ, въ своей статейке, тождество украинскаго языка съ великорусскимъ посредствомъ сходства многихъ словъ въ томъ и другомъ. (Казалось бы, достаточно одного такого филологическаго приѣма, чтобы уничтожить, въ глазахъ редактора всяку веру въ выводы г. Соковенка). Какъ знатокъ дела, онъ называетъ намъ слѣдующія слова: *стритыть, брыться, возъ, грамотный, болный, гриасно, гришно, стыдно, смотрившы!* и т.п. Имя г. Максимовича упомянуто при этомъ авторомъ статейки какъ нельзя больше кстати. Жаль намъ имени Ос. Макс. Бодянскаго, который пойманъ въ ту же московскую сеть. Г. Соковенко выдалъ имъ слѣдующій печатный аттестатъ: „Они, какъ знатоки дела и въ особенности Малороссійскаго языка, будучи при томъ сами Малороссами, постоянно отзывались и отзываются о Малоросскомъ языке какъ о самостоятельномъ или отдельномъ, а какъ о наречіи или части Великорусскаго языка; вследствие чего находятъ нераціональнымъ и вреднымъ делу общаго интереса принимать участие въ детской – бесполезной игрѣ обособления Малороссійскаго языка”. Изъ этого слѣдуетъ заключить, что г. Максимовичъ, переложивъ псалмы Давидовы и *Песнь о Полку Игореве* на украинскомъ наречіи, убедился собственнымъ опытомъ, что это съ его стороны детская игра; – но чѣмъ Ос. Макс. Бодянский заслужилъ одинакій почетъ съ г. Максимовичемъ, объ этомъ знаетъ только московскій *День*, усвоившій наследственное искусство устраняться отъ такъ-называемаго *домашнего* спора между *своими*.

Служа усердно Москвѣ, въ качестве знатока украинскаго языка и украинской словесности, г. Соковенко объявляетъ, что Шевченко, въ первыхъ своихъ произведеніяхъ, началъ-было замѣтно отдаляться отъ господствующаго города во всей Малоросіи, и только въ послѣдствіи обратился къ настоящему и верному народному языку, особенно въ своихъ послѣднихъ думахъ. (Поэтому-то, вероятно, такъ и полюбила вся Украина, отъ профессора университета до неграмотнаго пахаря, первые звуки Шевченковской кобзы). Но послѣдняя дума Шевченка,

напечатанья въ *Основе*, по нашему, далеко слабее первыхъ его произведений, и ужь не встретишь въ Украинѣ неграмотныхъ людей, которые бы, услышавъ ихъ въ чтении, затвердили такъ, какъ напримеръ стихи:

Кохайтеся, чорноброві,
Та не зъ Москалями,
Бо Москалі чужі люде, -
Роблять лихо зъ вами.

По смыслу статейки г. Соколенка, это должно быть оттого, что Шевченко обратился наконецъ къ настоящему и верному народному языку. Да, – именно оттого!.. Г. Соколенко утверждаетъ, что значительнѣйшая часть произведений Шевченка только въ немногихъ случаяхъ отличается языкомъ и оборотами, несколько оригинальными, а потому и неудибопонятными для каждого, незнакомаго съ местными идиомами (Шевченко, видите ли, уклонился тутъ отъ настоящего украинскаго языка, тождественнаго съ великорусскимъ); все же остальные места слово въ слово могутъ быть переложены на великорусскій языкъ.... Да, г. Соколенко! Вы справедливо ссылаетесь на г. Гербея, которому не стоило никакого труда переложить *Кобзаря* на языкъ собственныхъ *Отголосковъ* и превратить Шевченкову Кобзу въ великорусскую балалайку. Публика, для которой вы пишете, находя такъ-много осязательно-общаго между языкомъ Шевченка и г. Гербея, теперь ужь окончательно уверуетъ, что украинскій языкъ тождественъ съ великорусскимъ, а судя о достоинстве поэзии Шевченка по звукамъ Гербелевой балалайки, можетъ отвести ему какое заблагорозсудится место въ ряду своихъ стихотворцевъ: не посмотреть она на филологовъ, которые давно уже перестали считать украинскій языкъ частью великорусскаго. Что для нее значить, можетъ быть, вовсе неведомый ей Миклошичъ, когда вы ей рекомендуете г. Афанасьева-Чужбинскаго и Максимовича? Одинъ составилъ превосходный словарь Малорусскаго *наречія* (который академия наукъ совестится оканчивать печатаниемъ); другой отлично понялъ непонятую *Песнь о Полку Игореве* и воспроизвелъ ее въ стихахъ, свидетельствующихъ о глубокомъ знании того же наречія. Оба оказали российской словесности услугу незабвенную, показавъ деломъ рукъ своихъ скудость языка украинскаго, разжаловавъ его въ наречье и самимъ правописаниемъ уподобивъ его языку Богдановича, Хераскова и другихъ своихъ учителей.

Съ одинаковымъ знаниемъ дела переходить г. Соколенко отъ писателя къ писателю въ украинской литературе. „Главнейшая заслуга г. Марка Вовчка (говорить онъ) состоитъ въ томъ, что по его стяжамъ

пустились многие повествователи жизни народной: Ганна-Барвынокъ-Номысь, Нись, Глебовъ, Мордовцевъ и друг.” Почему же? Какъ бы вы думали?... Потому, что „доставляя намъ живые материалы, добытые изъ усть народа, они фактически свидетельствуютъ намъ о тождестве Малорусского нарѣчія съ языкомъ Великорусскимъ”!!

Наконецъ, г. Соковенко коснулся и моихъ незначительныхъ писаний, отзываясь о нихъ съ похвалами; но похвалы эти такого рода, что я считаю долгомъ оправдываться отъ нихъ передъ обществомъ, которому служу, и протестовать противъ московскаго *Дня*, который тискаетъ уже другую статейку, подъ видомъ похвалы извращающую характере моей деятельности и дающую читателямъ ложное понятие о ея направленіи. Ужъ лучше грубая брань, чемъ етакіе похвалы! Какъ бы низко не думали читатели *Дня* о достоинстве моихъ писаний, – беда невелика, но редакторъ *Дня* долженъ понимать, что, при настоящемъ значении слова, перетолковать, подъ благоднымъ предлогомъ, характеръ и направление писателя-Украинца значитъ отнимать у него то, чего онъ защищать не можетъ. Неужели примеръ *Русскаго Вестника* такъ заразителенъ въ Москве? Молчание мое на известную выходку данного журнала для человека честного должно быть красноречивее полу-ответа. Московскому *Дню* мы еще отвечаемъ, и какъ онъ ни странно до-сихъ-поръ вель себя относительно насъ, Украинцевъ, но мы не хотимъ допускать мысли, чтобъ онъ желалъ нашего молчания и не боялся напоминать намъ стихъ Пушкина:

Ты осужденъ последнимъ приговоромъ!.

Основа – 1862. – № 3. – С. 36–40.

Куліш П.О.

ДВІ МОВІ, КНИЖНЯ І НАРОДНЯ

История, нашего слова южного Руського, чи (як навпослі его названо) Українського сягає въ старовину глибше нашої памяти літописної. Не записавъ чернець Несторъ Печерський, якъ жили, якъ розмовляли й співали по своїхъ хатахъ найдавніші предки наші, бо вважавъ вінъ, по своему вікові, найголовнішимъ діломъ військові чвари да походи варяго-Руські, да й самі походи, для поваги, вінъ оповідавъ словомъ церковнимъ, занедбавши языкъ народній, яко мову люду темного, що вирісь у болвохвальстві чи язичестві, як ту мову,

котоною чарівники – жерці народні вселяли вь темний людь свої болвохвальські забубони. Письменство Болгарське прийшло вь нашъ край съ попами-Християнами, которі силковались вигнати зь простого миру старосвітські химери про славянських богівъ: тимъ и не сквернили своїхъ писаній споминками про їхъ чарівничі звичаї и про їхъ пісні, которі вважали вони, по своєму вікові, скверною предь Господомъ. Не багато жь ми й довідались изъ їхъ писаній про те, що зовемо теперъ жизнью народною. Довідались ми тільки про Печенігівъ, Половцівъ и інші орди, которі на Русь набігали и на которі князьки підь своїми корогвами Русь водили; довідались про торги и війни зь Греками, про способъ, якимъ Греки свою віру по Україні розпростерли, якъ про діла церковні, которі, якъ теперъ вбачаемо, чинились людьми духовними да великими панами, без поради народнеї.

Отожъ, уже и вь ті давні часи було на Україні дві мови: одна виковалась на штатъ церковної чи Болгарської и велась, міжъ попами й вельможними мирянами; друга держалась нерушимо вь темній простоті. Коли бь же було не такъ, коли бь увесь, людь принявъ єдину мову, ту, которою писавъ Несторъ Печерський, то хутко позабувавъ би вінъ своїхъ богівъ славянськихъ и всі пісні про їхъ. А то ні: не покинувъ вінъ тихъ пісень, ходячи до церковъ Християнськихъ – перше съ примусу, а далі батьківськимъ звичаємъ; не всі вінъ їхъ поперезабувавъ ище й за нашого часу. Не за батьківъ же бо, не за дідівъ и прадідівъ нашихъ схаменувавъ вінъ и згадавъ, що вь єго, колись були боги славянські, не недавно поскладавъ вінъ про нихъ свої чаровничі пісні. Повно діло, що ведуться вони вь єго ще съ тихъ давніхъ давень, якъ споминавъ сільський людь богівъ славянськихъ не по-самимъ тільки прізвищамъ. Тимъ то й кажу, що история нашого слова сягає вь старовину глибше нашої літописної памяти.

Ище не було й чутки, про тихъ Варягівъ, про тихъ Оскольдівъ и Дирівъ, а вже наші дівчата скакали чарівничими скоками кругомъ Купалової голлі и співали, може, такъ само, якъ и теперъ співають:

Місяць світить гілка ссяє,
А Купало скрізь вітає...

Ище не знавъ нашъ край, чи єсть на світі Византия, а вже купались дівчата у зачарованій Славянськимъ богомъ воді (sic), ніби змиваючи зь себе нечисть щоденну, ніби черезъ ту таємничу чистоту сподіваючись проглянути у свою долю, або сподобитись одъ Купала якоїсь прикмети веселої, чи й смутної, якъ ота и вь пісні показано:

Ой вечіром на Купала
Пішли дівчата до стана

Купатися, плескатися
Та з долею змовлятися...

Коли жь и въ давню старовину слово наше було вже голосно и доладне, то чому бь же йому, здається, не ширшати, не рости вгору, не вибратись изь мови устної в мову письменну? Тому, що письменні люди прийшли зь землі чужої и принесли инший языкъ укупі зь Божимъ словомъ, и привели темний людъ до нової віри примусомъ княжимъ, якъ и самъ Несторъ Печерський описує. Ховавсь одь їхъ темний людъ изь своїми богами, уганяли за нимъ княжі посланці по нетрахъ и пуцахъ, руйнуючи стару віру и нахиляючи силоміць до нової; а все жь усіхъ навернути була не подоба, бо не щиримъ серцемъ молились недавні кумирники Християнському Богові и потай одь попівъ и княжої дружині справляли празники своїмъ Купаламъ, Посвистачамъ, Волосамъ, Перунамъ и іншимъ славянськимъ предковичнімъ богамъ. Ото жь природня мова тинялась по лісовихъ застумахъ укупі зь давніми піснями и звичаями, жила съ чабанами, съ пахарями, зь рибалками й пасічниками, а новокована, ніби то висча мова, княжила въ високихъ будинкахъ и судила судъ по городахъ и селахъ, и писала книжки и судні грамати по монастиряхъ. Якъ же буде народній стародавній мові ширитись и рости вгору и вибратись из простоти въ премудре письменство?

Пришли Татаре, перебили князівъ зь дружинами, зруйновали монастирі, и не хутко після тої руїни піднялись ізновъ пани на панованне, а монастири на науку віри християнської. Криючись одь татаръ по нетрахъ и куцахъ, прості миряне прихилились ізновъ до своїхъ давніхъ богівъ, хоть були й геть-то занедбали їхъ ради Бога християнського. Татари багато шкоди наробили князямъ, панамъ, городамъ и монастирямъ, а простий людъ мало про нихъ памятає. Літописна история тяжко сумує про те лихолітте, а простому людові байдуже було, кому давати дань, щобъ не займали хати, або куреня, — Татарамъ чи Варягамъ.

И живъ простий людъ по своїхъ нивахъ, по гаяхъ и по оселяхъ, не багато вважаючи, що починається нова вже держава на Україні, не Варязька, а Литовська. Все жь и Литвини, опановавши Київ и всю південну Русь, пустили віру, городські звичаї, писане право и весь земський порядокъ по старосвітському; и якъ було за Варягівъ, такъ велось и з Гедимина, за його синівъ и внуківъ на Україні зь малими одмінами. У городахъ и по монастиряхъ учила, радила, судила й писала новокована ніби то красча мова, а но селахъ и хуторахъ співала й розмовляла річъ стародавня, правдиво рідна.

Прилучилась Литва до Польщі; прилучилась и Україна зь нею. Позаводила вь себе Польща академії, – завелась академія й на Вкраїні, вь Києві. Поляки жь вибились по малу-малу из-підь мови латинської и почали вчитись у школахь, судити й писати по польски, а Русини, вважаючи письменну свою мову за якусь поважнійшу одь простої и всякому розумну, занедбали вь Київськихь и всякихь іншихь школахь співучу мову народню. Учились діти по школахь Письма Святого, учились церковнихь гласівь, учились и граматики й реторики и філософії на всіхь языкахь, тільки байдуже було учителямь про ті речи, которі вь простихь хатахь миряне одинь до одного промовляють, байдуже було про народні співи, которими простий чоловік беседу або себе самого звеселяє й розважає. Бо вчили вь тихь школахь ченці да духовні люде, которі просту мову вважали недостойною про божественне діло глаголати, обь високихь наукахь правити, а піснословіє народне, якь суету мирську, зневажали.

Тимь часомь наше просто, правдиво рідне слово не замовкало, бо скілько ні випускали школи вь мирь людей ученихь, були ті учені – що капля вь морі, и якь тамь міжь собою ні базікали по письменські, й не змогли всего великого миру Українського до свого смаку словесного навернути. Велика бо сила вь простому народному слові и вь простій народній пісні, и тайна тої сили – вь людськихь серцяхь, а не вь людському розумі. Те слово серцем люде вимовили, якь були ще зовсімь темними, якь не знали що ніякого бога, опрічь сонця, місяця, огню, води и тимь подобнихь божихь дивь. Те слово розлилось по Вкраїні піснею про радість и горе, про зоряне небо, про любії гаї й луги зелені, ищо тогді, якь не знали люде, що то за письменство и чи есть де воно на світі. Прийшовши до нась письменство сь чужого краю сь чужою мовою, оповістило мирові, що не гараздь бездушного кумира за бога вважати и одь его щасливої долі бажати. Поняв імь віри темний людь, бо й справді німі кумири не промовляли до нихь черезь своїхь чарівників-жерцівь, такої правди, якь святе письмо, которе невидимий Богь – сказано імь – черезь святихь людей даровано усімь народамь. Тільки не понявь віри наставникамь которі вмовляли его що не рідною простою, а якось ніби поважнішою мовою треба вь тузі и вь радості серцемь до серця озиватися, або свій розум передь людьми виявляти. Не вмовили его й академіки київські, а не то прості дяки по школахь. Скільки не обернулося простихь мирянь у письменниківь черезь ту черезь ту чужоземну науку, – все те никло у народі якь у морі капля. Писались новокованою мовою книжки по школахь, писалось право и папіри по судахь, промовляли тою мовою вельможі пани на

своїхъ радахъ; простий миръ кланявся їмъ якъ розумнимъ своїмъ главамъ, а въ серці самъ того не знаючи бувъ відъ всіхъ нихъ розумнішимъ: тимъ и не кидавъ свого рідного слова, не забувавъ рідної пісні нерушимо ажъ до нашого часу.

Школи наші раділи мирові щиримъ серцемъ и приводили багато людей до познання Письма святого черезъ чужоземну мову. Шанувавъ їхъ за се городський и сільський людъ и хто що змігъ одъ свого достатку дававъ на церкви при якихъ звичайно вели тіі школи. Смиренно приймає простий людъ одъ наставників науку письменства и не дававъ собі права розібрати чи так чи інше бъ треба письменним книжки писати, судъ укладати, до простихъ мирянь промовляти. Коли чого не розумівъ у їх писанняхъ и въ глаголі, то вважавъ себе за недорослого, и помислу ні въ одній голові не було, що вина въ тому наставниківъ, а не учнівъ. Тільки серцемъ бувъ він одъ тихъ премудрихъ книжниківъ розумніший, бо не вабило его серце розмовляти въ своїй сімї пописьменські, або зложити пісню письменною мовою. Коли жъ хто заносивъ ізъ бурси въ село чи на хутіръ премудрий кантъ схоластичний, то слухали його селяни и хуторяни, дивуючись простотою своєю головою якъ то воно розумно скомпоновано, а проте канта не переймали, бо серце їхъ отъ того канта не билося – серцемъ вони були розумніші одъ письменного співаки. Покидавъ село письменний співака – покидавъ село и кантъ его, ні одна память не волила схоластичного співу міжъ своїми сільськими співами вмістити.

Отожъ за князівъ Варягівъ було дві мови на Україні: одна церковна, судова, панська; друга сільська, хуторська, щира народня. Настало панованне Литовське, – те жъ саме виявилося на Україні, бо визнавши наставниківъ съ чужимъ письменствомъ помогли їмъ виконати якийсь середній языкъ міжъ Болгарськимъ и Українськимъ народнімъ, и те письменство, уложили стародавнє Руське право на записахъ, перейшло до беззаконної Литви, наче який кладъ. Настало панування Польське, – и все дві мови було на Україні, бо написане право ще більше утягалось у ту химерну, суху ненародну мову, а схоластика по школахъ розуміла речі тільки головою, а серцемъ їхъ не розуміла. Повалили козаки Польщу та не змогли повалити мертвої Польської схоластики на Україні, и самі свої універсали академічнимъ складомъ, для більшої ніби поваги писали. А проте пісня, не будши въ школі, правдивою поезією по хуторахъ и селахъ розляглася; а проте дума, вирвавшись ізъ-підъ письменства, у козацькихъ таборахъ до найвищої Гомеричної красоти підіймалася.

Отъ якъ же прилучилась Україна до Московського царства, то схоластична писемна мова перейшла въ московські духовні и мирські товариства. Знайшла вона тамъ собі давній підготовокъ у чернечихъ писанняхъ и вкоренилася потімъ у Россійськихъ книжкахъ якъ молочай або степова зіновать, которої ніякими плугами зъ землі не видуришь. Що більше шкіль споруджувалося по всему царству, що більше книжокъ друковано, то ширше вона розросталася и якъ колись не вважала у насъ дома на щирю народню мову, такъ занедбала й тамъ живе слово, которе въ народнихъ пісняхъ голосило и въ народнімъ гомоні грало. На Україні ся мертва протинародня мова не дуже зміцнилася, бо її голубили тільки ченці по монастиряхъ да законники по судахъ, а тамъ приголубили її царедворці, которі за довгого жіноцького панування орудовали самохіть всіма землями міжъ чотирма морями въ Европі и до кінець Камчатки въ Азії. Тутъ підпустила въ неї Польща свого слова, а тамъ Москва піддала свого акання – и вирісь потай народу у палатахъ языкъ, котрого ні Польща своїмъ, ні Україна своїмъ, ні простий Русько-Московський людъ своїмъ не називає, – вирісь языкъ Россійський. Поки вінъ гніздивсь на Україні, не появлявъ вінъ голоснихъ пісень мирові, бо нікому було бь гараздъ їхъ слухати. Наші бо великі лицарі, Серняга, чи Самійло Кішка, чи Сомко Мушкетъ, чи хто інший, були герої народні, прославлялись середъ оружного народу – козаківъ, и одъ того народу воспівались імъ голосні славословія – думи живимъ народнімъ, а не глухимъ и мертвимъ академічнимъ словомъ. У Петровому жь царстві прославлялись герої середъ солдатъ, тріумфовали середъ столицъ за очима у великого сільского миру, и не знавъ сільский світъ, якъ їхъ славити піснею и за що славити. Тимъ и випало се діло на людей письменнихъ, которі їхъ мало не за богівъ ублажали, и понаписували імъ письменні люде велегласні гімни, про которі байдуже було простому народові. Одъ тихъ-то писанихъ гимнівъ хвалебнихъ пішовъ дальше и дальше розростатись и глибше да глибше коренитись по городахъ языкъ Россійский, що тая зіновать у степу, котрого прості люде одбігли. Переймали той языкъ и наші земляки письменні, бо тимъ языкомъ по школахъ їхъ учено, тимъ языкомъ по судахъ їхъ сужено, и понаписували тежъ немало всякихъ книжокъ, которих ні простий Українець, ні простий Москаль не вважало родичами піснямъ своїмъ. Інший бо въ нихъ складъ, інший тонъ, інше й слово саме.

И довго, довго Россійская словесность, по розуму й толку письменного люду, здавалася усякому, хто її відавъ, рідною, чи як-то її величали отечественною; и недавно тільки почали де-які голові її

початку й зросту доглядатись и зь народнею мовою, зь народнею піснею рівняти. Недавно почали постерігати, що чого жь вона тільки до письменного, до ученого, до городського, до спанілого люду промовляє, и чомь її проста людина, хоть би й найрозумнійша, не розуміє, а зрозумівши, чому вь їй не смакує, чому до серця її не приймає! Недавно почали дивоватись, чому писані вірші, хоть сто разь їх люде чули, не вкореняютця вь голові такь якь неписана пісня, котору иноді разь тільки чоловікь почує, да її до віку не забуде!.. Чому? чому? да й кінця нема питаннямь. А вона, отта словесность, колись монастирська Болгарська, підправлена трошки, ніби нехотя, українськимь словомь, потімь академічня, помазана Польщиною, а далі пересажена до столиць и Московською мовою круто замішана – пише собі да й пише, друкує да й друкує, радить да й радить, учить да й учить, судить да й судить, мало вважаючи або й зовсімь не вважаючи на мужиківь и на їхь здорове, голосне чисте слово. Гарно її привітають по городахь и по сільських будинкахь; а що по хатахь її не знають дай знати не бажають, то на те хатні люде – темнота, на те вони злидні, и розумь у їхь невеличкий, и слово вь їхь до землі поникле.

Оть же найшлись такі люде, що, не вдовольнившись книжками, почали пильно до тої сільскої темноти придивлятись, якь вона вь світі живе, якь вона своїмь невеличкимь розумомь усяке діло розбірає, якь вона тимь до землі пониклимь словомь свою душу вь пісні й розмові виявляє, и здивовались не помалу, що та темнота, ні вь кого не вчившись, правду й неправду, Бога й людей якь найглибше розуміє и розумь свій не вь книжках записує, а вь піснях виспівує. Не помалу здивовались розумні голови, почувши душею вь простому и повченому слові селянь свіжу силу, мовь непочату воду, и занедбавши мову письменну, приникли зь жадобою до тої віковичнеї криниці. Тимь-то способомь виявились у письменному мирі оть ті чудовинні пісні, отті думи народні, посписувані вь миру неписьменного.

Помиляються ті, которі думають, що наша словесность Українська пішла одь *Енеїди* Котляревського. Котляревський бувь панський писатель, и для панів скомпонувавь *Енеїду*. Одрізнившись одь простихь людей одежею и звичаями, сміючись поглядававь вінь на чумацтво, на бурлацтво, на пахарське життя, сміючись и глузуючи показавь усе те вь давніхь велеліптнихь богахь и славнихь герояхь, – и зареготало надь *Енеїдою* панство, зареготали и всі, хто одрізнився одь народу сільского, зареготали вь гурті й селяне, не второпаша, що се їхь передражнено; бо віковичні заморозки, почавшись за князівь Варягівь, прибили все на Вкраїні, и вже простий селянинь не знавь,

або не вмів за собою сказати, що він – теж чоловік, да що може й красний од тих, що з його мови й звичаїв глузують. Да й усім письменним очи затуманено; ніхто й поміж ними не добравсь до глибини історичної і не вважав, що ті повні звичаї чужі, що та недавня мова чужа не одним українцям да й усім селянам на Руському сівері. Байдужо було премудрим сучасникам Котляревського, що тими новомодними звичаями завдано солодкої отрути всякому добру душевному, що тою чужоземною модою хижа пиха розпустила крила по всьому Руському мирові і сараною насіла на простий темний люд, зїдаючи з його увесь цвіт до кореня. Ніхто не домисливсь, що та ніби делікатна мова віщує смерть рідній, словесності і силкується не то в нас, да й на сівері – из людей Руських зробити людей Російських. Не будучи бо всенародною, та новокована мова заводить по городах грядки, а по селах грядочки да й сіє на тих грядках і грядочках які хоча чувства в мислі. Щороку ширшають ті посіви, а не з народу беруться для того зернята. Нехай же збагне, хто здужає, чим воно пахне отте протинародне розумове господарство і до якого кінця воно простує, розростаючись по Руському мирові і беручи для себе зерня та не з народного животворного слова! Темний люд працює над своїм мозолявим ділом, не роздивляючись гаразд, що в його рідному, краю чинитця; темний люд думає – гадає про свою долю своїм Руським розумом, чує правду й неправду своїм Руським серцем, і співає свою Руську пісню про Руську жизнь, яка б ні була вона славна, чи безславна; а письменна словесність мове вже свої Російські химери Руським толком, свої Російські восторги й печалі – Руським словом. Збагни ж тепер, хто здужає, до якого кінця простує те смертоносне схоластичне зілля, которе сіялось незнатко коли в живий і співучий Руський мир да й коренитця на Руській землі що та зіновать на степу.

Може, вже й нема рятунку народному Руському слову на сівері, а в нас на Україні рятунок іще буде. Може темний руський, сіверний люд навчившись колись письменства, прийме Російську словесність за свою рідну, бо в тій словесності єсть голосні поети, а в його народі нема ні одного. Ми ж опреч рідної пісні маємо рідних поетів, котрі вже роблять міцну реакцію тій академічній і городській словесності, беручи зернята для своєї мислі і чувства з народу сільського, самотійного духом. Не од *Енеїди* ж Котляревського ведуть свій рід наші поети і сама *Наталка-Полтавка* – не прабаба їх поетичним жінкам і дівчатам. Котляревський тільки розумом скомпонував Наталку, а серце його було з тими, що мали його

втішатись. Не глибоко проглянув він у душу селянина, и, серце наше не б'ється так до Наталки, як до Квітчиної Марусі або до Шевченкової Катерини. Актриса его Наталка, а не щира поетичная селянка. Чи такі ж дівчата виступають середь нас у *Народніх Оповіданнях* Марка-Вовчка? Чи такі вони в наших піснях?

Котляревський мав одного тільки учня, Гулака Артемовського. Заткнув сей учень за пояс учителя и почав був сміхотворством добиратись до тих узликів, котрі ще й досі не порозв'язувані, да рано знемігсь на силах, стоячи один середь славословних або солоденьких Російських поетів, котрих и в нас на Україні не мало позаходило. Кинув об землю свою козацьку кобзу Гулак, и вже не нахилив її з землі підняти, иншої слави досяг він своїми силкованнями, да про ту славу дзвонять солом'яні дзвони.

Квітка один на своїх плечах вивіз нашу селянську жизнь й нахилив усякого свого читателя до поважного рахований, що воно есть той простий люд, про котрий байдуже людям письменним. Квітка – істинний батько нашої словесности книжної. Так его звав Шевченко, так певно его зватимуть и грядущі поети наші.

Отъ же Шевченко, зовучи Квітку батькомъ и отаманомъ своїмъ, глибше его увійшов – не в звичай, не в жизнь народну, а в народну душу. Поставив він передь собою не сільську темноту, яка вона есть тепер, а той духовний образ, котрий ся темнота з давніх давень виявляє в пісні, и дивлячись на той великий образ души народної, плачем оплакав его упадок або зневагу, сміхом обсмів первертнів, котрі багномъ той образі, на собі оскворнили, гірким докоромъ збив з речі протинародних славословників и грізно пригрозив недолудамъ грядущого лихою годиною. Простий люд виступає в его співах, увесь у соняшньому промені посередь густих хмар, котрі зверху над ним и округи его насупились, виступає убогий и до землі пониклий; отъ же сіє злиденно рям'я его в тому божественному промені якоюсь святою славою, и здаєця він у своїй смирній богобоязливості, паномъ над панами... Дивна наша народня пісня! дивна ж своєю силою й вчена поезія Шевченка посередь словословлящих солодкомовних учених поетів. Гучно и весело було в будинках, тихо и сумно по хатах, як заgrimів его співучий голос. Примовкли трохи будинкові и стрепенулись хатні люде, зачувши его пісню и чудуютця вже геть давно ті, и прислухаються радіючи їй; а пісня ллетця чарами, и ширшає, ширшає кругъ кобзаря громада, смакуючи в рідному слові. Живе слово – не порошина, марне воно не гине в живих душах. На що вже той

схоластичний терень, та школьна зіновать непроходима, невикоренима, да й то задержалось воно въ народі черезъ тисячу рік. Ні одного поета не дали наши протинародні школи; глушили вони своїми науками й шишками всяку поезію въ народі; отъ же до конца не заглушили, и изъ пониклої до землі словесности співаної піднялась угору словесность писана, и вже нема на світі такої сили, котра змогла бь її заглушити.

Наступивъ уже двадцятий рікъ, якъ умеръ Квітка, и має вже вінъ собі (не одного) преємника въ картинахъ селянського життя. Шевченко (живе ище, намъ на велику втіху, и) не має нікого до себе близького, въ високій думі народній, не то посередъ рідного миру Руського, а ні по всій Славянщині ні міжъ живими, ні міжъ мертвими. Такихъ бо поетівъ народи віками дожидаютьця (все одно, що Дантівъ, Шекспирівъ, Байронівъ). Такий поетъ становить самъ собою народъ у одній своїй одиниці. Колись Польскі пани метиковали въ сенаті, чи не лучче бь було знести до остатку людъ козако-Руський всю Україну иноплеменимъ людомъ заселити. Нехай би воля Божа допустила яку-небудь дику силу до такого беззаконія; то й тогді Шевченкова поезія не зникла бь. Отъ ми якъ важимо его безсмертні, щиро-народні думи и пісні! Нема й не буде, може, ему рівного міжъ славянськими поетами. З безоднего жерела бо его слово.

Наповае жь воно здоровимъ розумомъ и чувствомъ найбільшъ земляківъ Шевченковихъ, виганяючи зъ нихъ схоластичний и всякий чужонародний чадъ. Отъ же, якъ до Шевченка появлялись книжечки віршованої прози Української, такъ и послі его первоцвіту випускавъ де-хто пісеньки ріднимъ словомъ зложені, да не ріднимъ духомъ написані. Въ тихъ віршахъ панує часомъ тупий сміхъ Котляревського, часомъ угловато глузоване Гулакове, безъ его стихотворної поезії; часомъ голосили тиі пісні наче по мертвому, да сами не знали, чого плакали, все въ їхъ мовь би туманомъ якимъ ся покривалось, – не видно було крізь плачъ поетичного образу. А були й такі, що, почавши пісню ніби по-Шевченковські, вводили її на цапиний ладъ воспівали славословие путамъ, которими їхъ у школі спутано. Не кастальскої води сії поети напилися, наїлись блекоти десь у болоті и гідкимъ одуромъ свої книжечки наповняли. Вхопили замісь тридцятострунної бандури троеструнну-брянчалку, и своїми співами справді повалену й голосну, музу народню перевернули на якусь полкову швендялку. Гіркою ганьбою, а не хвалою рідній матері Україні, були їхъ божевільні вірші. Слухали ми їхъ, сами своєї мови соромлячись. Отъ же вся та гидота тільки підъ темну добу була наявъ показалаь, а

тепер зновъ по своїхъ щілкахъ, що тиі цвіркуни, поховалась, и тільки деколи хто-небудь зъ нихъ цвіринькне даючи ознаку, що не очистилась ище, ради свята, рідна наша хата Українська. Ніхто жъ бо опріч мене, не прикладавъ до того праці, щобъ витравить ту погань изъ рідного письменства. Да й на мене напустилось чимало добродіївъ, чого я такимъ жорстокимъ словомъ тихъ письменнихъ співаківъ зневажаю! Дарма: я знаю, яке діло роблю, до якої словесної цілі простую; не збочу я зъ свого мановця, не смутять мене легкодушні нарекання. Въ кого есть праведний поетичний даръ, тому не страшне мое жорстоке слово. Кому жъ не повелівъ Господь серцемъ до серця промовляти, и людянь шциру правду якъ на долоні показовати, той нехай не псуе рідної мови несенитицями. Отъ же бо й справді на мій судъ не одинь въ Україні писатель свої компонования шле до столиці, не вважаючи на ту жорстокость, которою міні де-які добродії дорекали. Багато їхъ перечитавъ я, да не багато для печаті вибравъ. Що съ того за користь буде, що ми Українськихъ книжокъ наплодимо, да Вкраїнського духу съ книжокъ не розпустимо? По честі, намъ, не подоба чужими тропами ходити; треба намъ свій путь до Парнасу прокладувати. Тимъ то, все мливо, все солomodзвінне й недоумковато треба намъ геть одкидати, и не тільки свого кошту на ту словесну потерть не трачу, да й охочихъ зупиняю, щобъ лучче старцю въ селі милостиню сотворили аніжъ ні те ні се друкомъ оглашати.

Недавно впали міні въ руки вірши якогось пана Щоголева. Зрадів я, їхъ перечитавши. Прочитавъ пану Шевченкові – и Шевченко слухавъ їхъ смакуючи. И звеселились ми обое, що таки хоть одна струна полюдськи на рідній бандурі бринькнула. Не багато тихъ віршь, да чистий же мед, а не нерга словесна. Не до Шевченковихъ їхъ прировняти, а все жъ и те – щира рідна поезія. Се такъ якъ иноді весною соловей у саду голосно да любо висвистуже тутъ коло тебе золота бжілка надъ квіткою ветця. Слухаеш соловя зъ великою вподобою, а не скажешъ же й бжілці: Лети собі геть, не гуди коло мене! Складъ у того пана Щоголева правдиво рідний. Не Шевченківъ голосъ вінъ переймае, переймае голосъ народней пісні, и зъ пісні бере основу свого компоновання. Тимъ часомъ, якъ поетъ правдивий, а не підспівачъ, мае вінъ у своєму голосі щось праведно свое, – якусь власну повагу й красу, котрої ні въ пісні народній не покажешъ, ні въ Шевченковихъ віршахъ, що отъ вінъ чуже добро присвоївъ. Се такъ якъ отъ иноді співають дівчата надъ водою и ветця по воді їхъ чистий голосъ, и оддаеця въ гаю мовъ чаровничі співи самої народої музи, – стиха, неясно, не такъ голосно, а любо слухати, и слухаешъ его

дивуючись!

Впали жь міні въ руки й вірши нашого поета, пана Кузьменко. Сей не такъ сподобався намъ, якъ нашъ Щоголевъ, а прочитавши его вірши, не змогли ми їхъ забути. Есть у его віршахъ щось таке, що до души доходить и въ душу проситься. Такъ иноді стрінешь хлопя середь села; мизерне воно собі буде и не прибране, босе й простоволосе, а згляне на тебе такимъ любимъ поглядомъ, такъ обізветця до тебе приязненько, що захопивъ би на руки да й понісь на рукахъ, якъ свое рідне. Вірші пана Кузьменка не мають тої сили, що Щоголеви, а проте якась есть у нихъ тихость приятна, якась душевна задумливість, и пливуть его слова одно за другимъ не прудко, а такъ якъ маленькі утенята, вперве на воду пущені. Можна бь де за що й зганити їхъ, що не такъ-то вони голосні и часомъ наче въ прозу впадають; да й ганити не хочетця: такъ вони стиха тихесенько до душі твоеї про якісь дитські літа, чи про якесь молодод щасте промовляють.

Вважаючи їхъ тихий голосокъ, що не до всякої душі й дійде, просивъ я пана Шевченка, якъ орла поетичного, прийняти їхъ підъ свое крило и не попустити дрібнимъ кобчикамъ на поталу, и панъ Шевченко поділяючи серцемъ мої речі, приложивъ свою руку коло руки моеї. Первоцвітомъ сю книжечку ми прозвали, вважаючи вірши пана Щоголева и пана Кузьменка за пробу пера, которе, може, колись появить щось голосне на всю Україну.

Україна. – 1914. – Кн. 3. – С. 22–34.

Куліш П.О.

КАКІЯ РУКОВОДСТВА УДОБНЕЕ ПРИМЕНЯТЬ ПРИ ПЕРВОНАЧАЛЬНОМЪ ОБУЧЕНІИ КРЕСТЬЯНСКИХЪ ДЕТЕЙ?

По поводу заметки въ одномъ журнале, касательно опытнаго дознания, что дети механизмъ чтения скорее схватываютъ по гражданской печати, и потому гораздо важнее начинать съ послѣдней, а не съ славянской, – Преосвященнѣйшій нашъ Архипастыръ Филаретъ, такъ искренно сочувствующій делу образования простаго у насъ народа, поручилъ священникамъ поверить это наблюдение и о послѣдствіяхъ донести.

Въ № 30 „Епар. Изв.“, за настоящій годъ, напечатано донесение благочиннаго, священника Феодора Кодратовича, который признаетъ

автора упомянутой заметки правымъ въ томъ отношеніи, ежели онъ делалъ опытъ въ школахъ великороссийскихъ. Но въ нашихъ малороссийскихъ школахъ, по имению Ф. Кодратовича, дети легче и удобнее навикають къ церковной печати, по той естественной причине, что самый складъ малороссійскаго наречія приблизительнее къ церковнорусскому, чемъ къ гражданскому, который выговаривають они съ ужасной ломкою. Изъ рапорта священника отца Василия Кизимовскаго, напечатанного въ № 31 „Чер. Ерап. Изв.“ видно, что большая часть священниковъ признавали, что лучше обучать детей по гражданской печати, некоторые же напротивъ предпочитали церковную печать. После такихъ и другихъ отзывовъ, о. Василий Кизимовскій, которому, вероятно, поручено было рассмотреть все донесения, по сему предмету и войти съ своимъ мнениемъ, находя, что первоначальное обучение детей по церковной печати удобопонятно простому народу и полезнее для него, призналъ более полезнымъ для первоначальнаго образования простолюдиновъ изучение грамотности славянской или церковной. Согласно съ такимъ мнениемъ О.В. Кизимовскій, поднятый вопросъ о легкости гражданской печати предъ славянскою, въ деле первоначальнаго обучения крестьянскихъ детей у насъ грамоте, оконченъ разрешениемъ въ пользу печати славянской.

Сочувствуя отъ всей души успеху образования нашего простого народа, я покорнейше прошу редакцію Черниг. Листка поместить, если будетъ возможно, на страницахъ своей газеты мои убеждения, касательно этого вопроса. Убеждения мои основаны на собственномъ внимательномъ наблюдении и опыте другихъ, съ искренемъ усердиемъ занимавшихся первоначальнымъ обучениемъ нашихъ крестьянскихъ детей.

Нельзя отвергать въ мнени О.Ф. Кодратовича того, что церковнорусскій языкъ приблизительнее къ малорусскому, чемъ русскій гражданскій, на которомъ многие слова наши крестьянскіе дети выговаривають съ ужасною ломкою. Мало этого, – следуетъ еще сказать, что многихъ словъ на великорусскомъ языкѣ дети наши еще не понимаютъ; это обстоятельство очень затрудняетъ ихъ при первоначальномъ знакомствѣ съ грамотностию и отниметъ у нихъ охоту къ учению, не имеющему для нихъ настоящаго смысла. Вследствие этого большинство священниковъ признавали за лучшее обучать детей на гражданской печати. Гражданская печать гораздо проще славянской и чтение по ней, при извѣстномъ услови, о которомъ будетъ сказано ниже, гораздо легче. Однако я расхожусь въ мнени съ

благочиннымъ О.Ф. Кодратовичемъ, чтобы дети наши скоро привыкали къ церковной печати по славянскимъ книгамъ и изучали по нимъ механизмъ чтения. Не могу также сочувствовать убеждению почтенного О.В. Кизимовскаго и приговору въ пользу славянской печати, какъ средства освоения детьми блага чтения, о чемъ собственно и поведена первая по сему предмету речь.

Наши поселяни, интересуясь большею частью ограничить учение детей своимъ знаниемъ необходимыхъ молитвъ, покупаютъ Киевския славянския грамматики, предпочтительно передъ русскими гражданскими букварями; но такой выборъ, кроме инстинктивного расположения нашего простаго народа къ вере и церкви и уважения къ церковнослужебному языку, – можно, кажется, объяснить еще и привычкою къ старымъ руководствамъ, по котрымъ, въ простоте сердца, учились грамматике наши предки, не заботясь о приискании более легкихъ средствъ своего образования. Оттого-то у нихъ корень учения и признавался горькимъ. Такъ легко доставалась предкамъ нашимъ грамота! Славянския грамматики имеютъ то неудобство въ признании ихъ необходимыми руководствами при обучении детей грамоте, что название даже буквъ сложно; далее – заключать въ себе, по старому методу, длинныя таблицы разнообразныхъ складовъ. Наставники, за исключениемъ разве немногихъ, считаютъ таблицы этихъ складовъ (вероятно потому, что сами по нимъ учились) такою необходимостью, которой обойти никакъ не следуетъ. А между темъ, дитя пока пройдетъ длинный курсъ этихъ складовъ, лишенныхъ всякой мысли, утомляется и теряетъ охоту учиться. Я не замечалъ, ни при вступлении въ школу, ни при изучении азбуки, ни гораздо после, столькихъ слезъ у детей и убийственной апатии, сколько бываетъ при изучении складовъ по славянскимъ грамматикамъ. Невольно станеть жаль беднаго дитяти, которое подъ строгою ферилою наставника-дядька, бороться съ трудомъ при выговоре какихъ-нибудь: *како-ирцы-укъ-кру* и другихъ подобныхъ ключей къ науке, одуряющихъ детскую голову. А время, которое теряется на долбение этихъ складовъ, – разве мало значить? После складовъ, дитя поступаетъ къ чтению. Здесь встречается одно другое затруднение: скращеная под титлами, словотитлами и добротитлами слова, которые съ первого разу опять не располагають дитя къ труду, требующему не меньшей ломки въ его понятяхъ, какъ и на языке при выговоре великорусскихъ словъ, по свидетельству О.Ф. Кодратовича. Дальнейшее чтение по славянскимъ книгамъ, за исключениемъ разве главныхъ молитвъ, символа веры и заповедей съ неприметнымъ своевременнымъ объяснениемъ, – немного

может принести пользы детям, при трудности, а иногда и невозможности со стороны наставников объяснить своевременно смысл того, что дети читают. Особенно, когда занимаются учением детей причетники, сами большею частью не понимающие значения и смысла читаемого по часослову и псалтырю.

Черниговский листок. – 1862. – № 26. – С. 202–204.

Куліш П.О.

КАКІЯ РУКОВОДСТВА УДОБНЕЕ ПРИМЕНЯТЬ ПРИ ПЕРВОНАЧАЛЬНОМЪ ОБУЧЕНІИ КРЕСТЬЯНСКИХЪ ДЕТЕЙ?

Чтобы дитя заохотить учиться грамоте и чтобы оно скоро и легко выучилось читать, что составляет всегдашнее желаніе родителей и едвали не первую задачу въ деле обученія крестьянскихъ детей, – нужно, по моему убежденію, стряхнувши съ себя старую рутинную пыль, стараться употреблять такой методъ ученія, который бы сокращалъ время, не затруднялъ дитяти сложностію и постепенно развивала его понятія, – чтобы каждое слово, предлагаемое дитяти для прочета, было ему совершенно понятно. Много зависитъ успехъ дитяти отъ усердія наставника и умения передать ему то, чему оно учится, и отъ степени способностей самаго учащагося; но независимо отъ всего этого, много значить и самое руководство, по которому учится дитя.

Въ южныхъ уездахъ нашей губерній, где простой народъ исключительно говоритъ на малороссійскомъ языке, – обученіе детей поселянскихъ должно быть производимо по малороссійскимъ граматкамъ. У насъ есть отличное руководство въ этомъ отношеніи – Граматка Куліша. По этой граматке дети могутъ учить азбуку съ гражданскимъ выговоромъ, коротенькіе, но осмысленные склады и вследъ за темъ молитвы безъ сокращенныхъ словъ. Методъ ученія долженъ быть принять Золотова. Когда молитвы будутъ выучены и дитя ознакомится съ чтеніемъ, – наставникъ можетъ развернуть предъ нимъ какую угодно славянскую книгу и, указавъ на некоторую разность славянскихъ буквъ предъ русскими гражданскими, объяснить ученику то, что въ славянской азбуке есть буквы, которыхъ въ русской нетъ, показать эти буквы съ объясненіемъ, какъ они составляются въ русскомъ чтеніи, – наконецъ, указавъ на существованіе въ славянскомъ языке сокращенные знаковь и различіе ихъ одного предъ другимъ, растолковать, какъ следуетъ читать сокращенныя славянскія слова, по

этимъ знакамъ. Я уверенъ, что при умении наставника передать все сказанное дитяти, – оно, после несколькихъ пріемовъ такого ученія, не теряя много времени, разомъ будетъ читать, хотя на первый разъ не бегло, и русскія гражданскія, и славянскія книги. За темъ, для усвоенія дитяти беглаго чтенія, необходимо будетъ предложить ему „краткую священную історію, коротку науку Христіянської Віри (катихизисъ) и „великі слова изъ письма святого”, по граматке Куліша, а за тимъ еще что-нибудь, по выбору изъ письменности малороссійской, пока дитя пріобрететъ навикъ и охоту къ чтенію. Малороссійская словесность – необходимое средство народнаго у насъ образованія. Осмеливаюсь думать, что въ этомъ могутъ быть убеждены все здравомыслящее люди, которые, не позволяя себе сословнаго пристрастія, искренно будутъ желать успешнаго распространенія грамотности между простымъ народомъ нашимъ. Искренній и правильный взглядъ на дело народнаго образованія въ нашемъ крае не позволитъ намъ видетъ въ употребленіи малороеіскаго языка въ нашихъ сельскихъ школахъ и въ распространеніи произведеній малороссійской словесности между нашимъ народомъ, ни заднихъ мыслей, ни преследованія каких-то темныхъ областныхъ интересовъ, ни заявленія своей солидарности, ни отчужденія отъ родной семьи славянорусской. Ежели будетъ желать облегчить распространеніе грамотности между нашимъ народомъ, мы непременно должны ввести въ школы наши малороссійскія руководства, не подозревая никакихъ заднихъ мыслей этого благодетельнаго введенія. Ежели будемъ желать пробудить въ нашемъ народе умственную деятельность и сознаніе истинной своей народности, что составляетъ насущную потребность нашего народа, коснеющаго въ невежестве, – то, не навязывая лишняго труда, мы должны предоставить учиться народу на его родномъ языке.

Некоторые писатели настоящаго времени, не жившіе, вероятно, съ нашимъ народомъ и мало понимающее его бытѣ, решительно отвергають пользу малороссійскихъ книгъ для нашего народа при первомъ его образованіи, потому-де, „что книги эти на такомъ языке, литература котораго чуть еще только зараждается и на которомъ еще не издано ни одной дельной книжки”. Для детей въ школахъ чересчуръ дельныхъ книгъ, покаместъ не нужно. Имъ нужно такія книги, которыя бы могли быть для нихъ совершенно понятны, къ которымъ было бы сочувствіе у детей и у родителей, при чтеніи техъ книгъ детьми дома и которыя бы могли служить средствомъ нравственно-религіознаго развитія дитяти. А что касается до понятности граматки Куліша, какъ более удобнаго руководства при наученіи детей грамоте и до

нравственно-религіознаго содержанія этой книжки, – въ этомъ легко убедиться, познакомившись съ нею. О сочувствіи же нашего народа къ малороссійской словесности вообще, – распространяться не нужно: дело очень понятное. Простое сердце земледельца, ежели не развитіемъ умственнымъ, то врожденнымъ чутьемъ умеетъ всегда оценить важность своей народности и дорожить ею выше всего, въ какомъ бы высококомъ состояніи не находилась письменность образованнаго русскаго языка. Нашему земледельцу не хочется, чтобы дитя его научилось образованному русскому языку: онъ боится отчужденія сына его родной семьи и отъ занятія его предковъ, и въ следствіе такого опасенія нашъ южно-русскій земледелецъ охотнее решается отказаться отъ школы, чѣмъ потерять единственную оставшуюся у него драгоценность – родной языкъ, а вместе съ нимъ и свои преданія, верованія, обычаи, словомъ всю прежнюю духовно-нравственную жизнь. За всеъ этимъ я считаю не лишнимъ привести въ примеръ одинъ фактъ въ доказательство того, что для детей нашихъ поселянь гораздо легче учиться по малороссійскимъ книгамъ и что этому языку, какъ родному, очень сочувствуютъ и самыя дети и ихъ родители. Въ 1861 году, предъ проездомъ Преосвященнаго Архієпископа Филарета, чрезъ одно село козелецкаго уезда, съ неизъяснимымъ восторгомъ я былъ свидетелемъ, какъ ученики въ сельской школе, отъ перваго до послѣдняго, не принужденно и бойко рассказывали наставнику своему священную исторію по граматке Куліша, и съ какимъ сочувствіемъ и искреннею радостію присутствовали при этомъ родители детей. Подобнаго явленія нигде не приходилось мнѣ заметить, при употребленіи другіхъ руководствъ въ школахъ. Жаль только, что при испытаніи Преосвященнымъ Филаретомъ детей той школы въ знаній молитвъ и заповедей, наставникъ-священникъ неосмелился доложить, что дети превосходно могутъ рассказывать и священную исторію на родномъ своемъ языкѣ. Тогда бы въ отличномъ успехѣ детей и пользе малороссійскаго руководства, Преосвященнейшій Архипастыръ лично удостоверился.

Наконецъ, по моему убежденію, когда дети въ нашихъ школахъ усвоятъ себѣ чтеніе по удобопонятнымъ для нихъ малороссійскимъ руководствамъ, – имъ можно предоставить всякую печатную книгу – и славянскую и русскую. Пускай читаютъ, что хотятъ; а благородными руководителями въ выборѣ книгъ, по содержанію, будутъ для нихъ духовные отцы – священники.

ВИКОХУВАННЯ ДІТЕЙ

Велике в насъ по селахъ и мистахъ зло буває черезъ недобрий доглядъ маленькихъ диточокъ та черезъ нерозумне виховуванне їхъ зъ самого маличку. Багацько мре в насъ дітей у сповиточку, и стільки жъ виростає невдахъ, недотепъ, калікъ тіломъ або честивостю. Хто бъ узявъ собі добру думку оборонити одъ халепи хочъ одно немовлятко кращимъ доглядомъ и розумнимъ виховуваннямъ, той бувъ би християнинъ справдешній.

Заразъ якъ родиться дитина, починають її сповивати та в страшеному теплі держати, а щобъ коло неї було щогодини чисто – про се не дбають. Думають люде, що дитина очі собі повидирає, якъ не сповити. Ни одно звіря очі собі не повидряпує, а тільки чоловіча истота мусіла би видряпати! Се велика дурниця, шкодливий передсудъ! Інші баби сповитухи торочать, що не сповита дитина розбуркається и не спатиме, забавляючись ручками та ніжками, – и такъ не дають чоловіку воли, яку Господь назначивъ усякій тварі: двигатись, коли схоче, и спати, коли схоче.

За сповиваннямъ іде в насъ тяжко шкодливе заколихування дитини до сну. Чи колише своїхъ дітей хочъ одна тварь опричь чоловіка? Ему бъ годилось бути найрозумшимъ, а винъ у всему – найдурніший зъ усіхъ тварей. Хто хоче спати той засне и не колисаний; а й надто – дитинка маленька, що їй сама природа звеліла разъ-у-разъ спати.

Заколихують у насъ дітей на те, щобъ не кричали та не перебивали людянь дорослимъ діла робити. Проти сего скажемо, що нема в світі більшого, якъ удержати дитину живою та здоровою; а проте есть кращий спосібъ зробити дитину тихою. Треба її годувати не инако, якъ певної доби. Наука се добре знає, а кому наука не доступна, той на самой дитини нехай поміча, коли вона прокидується и просить своєї пищі. Коли дитина прокинулася и кричить чого иншого, то не треба запихати ея пельку кормомъ: се дуже шкодлива річь. Отже, годуючи дитину певними речінцями, можна безъ великої трудности такъ її зучити, що вона прохатиме свого покорму ні ранішь, ні пізнішь. Та, бачте, наша звичайна непорадність робить намъ трудними реченці у всякому ділі. Не хочемо себе змусити до порядного пильнування свого обовязку; и через се робимо дитину своїмъ тираномъ:

призвичаюємо її просити істи разь-позь-разь. Хочь и не хоче дитина, то просить, и такимь тираномь росте ажь поти, поки ми надь нею поставимь тиранство нашої бійки. Тимь робомь приподоблюємось до безсловеснихь тварей, псуємо самі собі життя тихе, а разомь зь тимь псуємо честиву, та й матеріяну природу дїтьську.

Оце жь уже дитина трошки вь нась виросла, дибки становиться або й ходить. Радіємо серцемь тай починаємо її псувати зь другого боку. Чого ні просить – усе даємо вь руки, не дамо – воно зайдеться крикомь, ажь посиніє. Щобь позбутись верещання, дамо иноді й дорогу річь або шкодливу вь руки дитині. Зновь дитина робиться хатнімь нашимь деспотомь. Старші хотіли може бь читати вь купі, співати, або розумні речі говорити, – не можна за дїтьми. Скільки шкоди у сій сімї! Скільки жь досади! Скільки псування життя щасливого! А черезь що! Черезь незнання правила або нехтування его: „Коли дитина попросить того, що треба їй дати, заразь давай; а ні, то не дай ні разу”. Слухатиме тоді дитина одного киву, якь скажишь: не можна, и ростиме, шануючи свое и чуже право. Та чи ми жь думаємо про те, що робимо? Ми звикли розуму шукати тільки вь школахь, а хата – перва наша школа и перве сідало розуму.

Про невміння викохувати дїтей можна написати цілу книжку, та розумній голові досить два слові. Оце жь натякну, якь батько й мати роблять дїтей завидливими, немилосердними, а черезь те самимь собі и иншимь шкодливими. Оце дитина ість молочко, чи тамь який книшь, чи вареникь. Тоді дурна мати: „Іжь, а то оддамь киці або цюці”, – дитина и пхає собі вь пельку черезь силу, аби не дісталось мовчушимь тварямь. Чи не краще було бь, коли бь дитина зарані знала, що киця и цюця мають свою заслугу и свое право вь хаті, та що вони – приятелі, а не вороги чоловікові? Отожь иноді няньки, не думаючи про зло, кажуть дитині й такь: „Іжь, а то оддамь чужому хлопцеві”, а єсть такі розумні матірки, що лякають свою дитину: „Ось я сама заразь іззімь” и учить її зь маличку якь у матері виривати зь рота насущний хлібь. Розбери, до чого воно йдеться. Вь кого єсть хочь крихта не позиченого розуму! – тією жь стежкою ведуть дїтей и тоді, якь которе впаде або забьється, а нянька звертає вину на кота, чи на собаку, або на лавку, тай учить дитину вдарити мовчушу або й бездушну річь. Се все таке дрібне вь нашихь очахь, що й думати ніхто не хоче, а оть воно більшого стоїть, ніжь курсь правь університетськихь.

Міжь играшками дають дитині горобиняць або иншихь пташачь. Потимь мучить нещасну тварь дитина. Поки замучить, и нікому не жаль, нікому не стидно, нікому не страшно. Нехай би жалощі та

соромъ були речі марні, такъ подумайте жь, кого способити ви симъ лишъ робомъ на вашу будущину? Добре, що не всі ледачі діти робляться інквізиторами! Добре, що не всі стоять навпослі кругомъ царського престолу, або збирають у свою кешеню гроші съ темного люду! Отже знай, чоловіче, що й безъ інквізиторської мантиї лиха людина запірає безвинного въ туряку або пече на малому огні. Не такъ тільки звуться її напастування, а мучить вона своїхъ слабосильнихъ братівъ, незгіршъ, якъ мучила дитиною горобчика. То коли вже кому байдуже про жалощі та соромъ, – нехай би таки подумавъ хочъ про свою шкуру, бо доберетця пещений коханець до батьківської шкури свого часу однимъ або й другимъ робомъ, и буде самъ батько колись горобчикомъ на ниточці у свого безчутивного синка. У кожній речі найбільше діло: Retpice finet (Пам'ятай кінець). Оттакъ же и въ сему разі тамъ у всему викохуванню дітей змалечку памятай кожень, до чого ведешъ дітей своїхъ.

Ще поставлю передь очі кожного одну велику помилку въ викохуванні дітей. Часомъ дитина бовкне що не-будь проти батька-матері, усі сміютця, а воно тоді ще гірше ляпає дурнимъ язикомъ. Иноді скубне батька за чуба, а вінъ голову наставить; зіб'є зъ матері очіпок, а всі кругом шуткують, який зъ его розбишака! Ся мала річъ робить велику шкоду, бо дитина не визнає зъ малку першої своєї святині, а потімъ уже тільки боїтця батька чи матері, а въ душі не шанує. На всю жизнь рветця через се та нитка честивості, що звязувала бь молодих ізъ старшими. Нарекають старі на молодихъ опісля, а самі – не хто инший – сіяли свое гірке ясниво! Думають, що зъ дітей можна зробити все бійкою та лайкою, якъ уже підростуть, – тай роблять тільки нижчихъ рабівъ, а въ будищині – бунтовниківъ. Ні, хто хоче зъ своїхъ дітей діждати собі втіхи, той уче їхъ релігії хатньої зъ самого малечку, вчи тоді ще, якъ вони въ тебе немовлятка, та не одними словами, а такожъ и самимъ діломъ. Коли бажаєшъ бути святинею въ очахъ у твоїхъ дітей, то нехай и вони будуть святинею тобі. Не скверни їхъ ока и уха діломъ и словомъ ледачимъ. Нехай діти звикнуть бачити въ тобі не одну силу, а такожъ правду и благодать. Хата мусить бути першою школою и першою церквою чоловікові. Тільки тому буде правдна користь ізъ шкільної и церковної науки, хто вийшов ізъ хорошої хати.

ВИКОХУВАННЯ ДІТЕЙ ЗА ПІДМОГОЮ ШКОЛИ

Щасливий той народ, що має добрі школи. Спромогтись на добрі школи трудно на так через недоліки, не так через убожество, як через передсуди, що йдуть з давніх-давен із народу в нарід. Плакали колись батьки і матірки, віддаючи дітей у школу, а як же було дітям! Чому вони плакали? Того, що в школі починалося інше життя, не те, що вдома. Учителі, набравшись пополам з гріхом науки по чужих землях, або й щирі чужоземці, вважали домівку своїх учнів вертепом зла, яке вони начебто мають повикорінювати в своїх учнях.

Тим часом сам чорноризець Печерський, писавши свій літопис, розповідав про гарні нориви і звичаї Полян Дніпрових Звідкиля ж вони взялись, ті нориви і звичаї? Напевно, що не з книжок, бо не було їх тоді в Русі, а з самого серця людського. Людське серце творить шануватий побить, а письменні люди знаходять у ему правила життя людського, та й наказують и в будущині тим робом жити, – так само, як людський розум творить мову, а граматика знаходить правила мови и забезпечують її на дальше. Ледача буде та мова, котру б збудували фa ргіогі граматика. От така ж буде й жизнь, як її вихвормують наставники людські, не вважаючи на те, як її людське серце окреме від науки хвормувало.

Наші старосвітські наставники думали інше. Вони думали, що чоловік – це звіря, а чоловіком починає бути тільки с того часу, як вони ему нададуть своє письменство. Отож позирали вони с погордою на своїх учнів и тільки наказували ім, а як вони що розуміють, як вони що серцем чують, про се не дбали. Тисячу років иде вже така наука, та й до сего дня діти плачуть, идучи в школу, – плачуть не самі пустуни, не попсовані, а найбільш такі, що викохані коло найкращого матиного лоня, за приводом найрозумнішого батька. И в которі ж матері не болить серце, як дійдеця до оддавання дитини в школу? Чорноризець Печерський насміхався ис тих, що тужили над дітьми за тисячу років до нас, бо, бачте, вони були язищники, не знали ще Христової науки. Чому ж тепер тужить серце в матері, а в іншого й батька, хоч вони вже й знають Христову науку? Мабуть шкільні передсуди зістались такими, як и за часів Византийських.

А чого ж би ім зникнути? Школа й досі зістаєця в тих самих руках що й тоді, – у руках так званої правоправящої чи предрержащої власти. Всеучилищем орудує министерия, а всеучилище, своїми

презентаторами, подає закони й тим початковим школам, що ніби зовсім собі заводяця по волі, надає закони навіть хатньому ученню по за школою. Поки всеучилище не станеця творивом самосуднеї, вільної розумом и правом громади, поти й початкові школи не підійдуть під семью и домівку так, щоб ні дитина, йдучи в школу, не плакала, ні в матері серце не боліло.

Тепер між сімьею и школою лежить якась безодня, що дитині страшно її переступити. Чує дітяче серденько, та не вміє сказати, що все его природне право за щось напастуєця, що его святе чутиво зневажаєця. „Се вже тобі не домівка! ” – промовля до его все, що дитина бачить и чує в школі, – так, ніби домівка, з любим матернім голосом и ласкавим поглядом, була чимсь грішним, негодивим, а ось тут то вже святиня добра и розуму!

Хто ж у сій святині стоїть коло жертovní? хто священствує? Чим він переважує серце и розум тих, котрих дитина вважала за святих у домівці, за найдобріших у світі, за самих правдивих між людьми, – чим?.. Де в его той вогонь, те чисте, негасиме полонья, що горить у серці батька і матері? И невже сяке-таке письменство розумніше від того ладу, котрим вони держать семью и господу изъ дня в день, из року в рік? Се – слово, а то – діло; се – теория, а то – практика.

Дитині сказано, що учитель вельми розумний чоловік, та вона его тільки боїця, а розуму его не бачить, бо самого его не любить. Розум батька та материй розумний ій, а сей ні, се якийсь нерозумний розум! От у сему то й лихо, що дитина и серцем и умом жахаєця свого учителя, замість того, щоб его любити, а любивши розуміти.

Вину сего складують на самих дітей, а годилось би подумати, чи не ті винні, хто споруджує школи? Що таке школа? Хата, тільки вже така, куди й інші діти сходяця. Чого вони приходять? Учитись. Чого вчитись? Письменства. На що те письменство потрібне? На те, щоб, вирости держати семью и господу своїм розумом. То не саме письменство чоловіку потрібне, а те, до чого воно служить? Певно що ні: воно тільки вказує, що звідкіля и як засягти до найкращого порядкування в семи и господі. Коли так, то виходить, що се тільки знаряддя до життя сімьею и господою, а головна річ – усе таки саме те життя. Зазнавати его починає чоловік у рідній хаті, ту ж саму хату мусить він колись своїм розумом порядно держати.

То виходить так, що коли б чоловік навчивсь у домівці письменства, то ему й школи не треба? На се питання розум наш и пересвідчення одвітувати муть, що ні. Чому ні? Ось чому. Ти живеш з отцем - матіррю до часу: порядок природи наказує ім колись умерти, а

тобі – бути таким дорослим, а далі старим, як вони. Всі їх ровесники також перемруть ніж твої ровесники. С кім ти тоді знатимешся? Тільки с тими, що бували в твоїй отецькій господі, або яких убачав еси поблизу своєї рідної оселі, чи на полі, чи в дорозі, на якийсь там час. Добре ти їх не взнав, и вони тебе добре не взнали, бо в купі ви мало що робили. Оце ж школа дасть тобі взнати ровесників твоїх, щоб ти знайшов між ними товаришів на весь вік твій. Розгортаючи вкупі розум свій при науковому світлі, ви найкраще себе взнаєте, и свого початкового життя громадського довіку не забудете.

Коли так (спитає, читаючи се учень которий) то яка мусить бути роля учителівъ, и які повинні бути его прикмети? – Учитель мусить бути учням за батька серед шкільнеї сямь и за матір серед шкільнеї малечи. Де ж ему взяти батьківського и материнського серця? Бо без серця не можна ему мати й такого розуму, дитворі розумного, як у батька-матері, – де? На питання одвітую питанням; А де брав любов до своїх учнів, до всіх жадібників правди, та до діток маленьких, той кого звали Учителем Благим? Не ради чого иншого обертаюсь я тут до Христа, як ради того, що сего великого учителя знають усі більше, ніж которого иншого; а їх було багато на світі... Я хочу тільки сказати, що діло учителя – велике діло, а й надто – учителя початкового. Коли університецькі города закликають до себе всякими вигодами знаменитих прохвесорів, то сільські громади мусять чинити так само з учителями початковими. Не гімназія и університет мусять бути головними ступнями до того, щоб кохана дитина ваша сталась чоловіком достотнім, а перш усього – рідна хата, потім початкова школа. Коли б котора громада спромоглась своїм коштом заложити десять гімназій, то зробила б вона дуже розумне діло, спорудивши лише одну гімназію, а девять (коли б не можна було більше) початкових шкіл.

Се не утопия, бо он – в Американських штатах найбільш мають нагороди за свою працю початкові учителі. Там уже давно завелась між ними конкуренція и мають вони своїх оцінщиків по громадах. – Нам далеко до Американських штатів, а про-те мусимо пъястись до їх високости: мусимо, бо пропадемо; коли сего не допнемося, переродимось в инший народ, у такий, що має високий взоровзір громадської просвіти перед очима, а не за плечима. На щож бо й писати нам оце, коли не на те, щоб хоч на грядущі роки зрозумів дехто, як воно в нас єсть, а як повинно бути. Саме вже зрозуміння – ступінь угору. Знайте ж, батьки и матірки, знай кожне чисте и благає серце, що школа не мусить лякати дитину. Поки вона лякатиме, поти в ій стільки

буде добра на будущину, скільки ми здобулись его за тисячу років, від початку письменства на Русі. Перестане ж вона лякати тільки тоді, як зробиця дитині новою домівкою, з новими громадськими правами и втіхами. Чого б и як би треба вчити дітей у такій школі, – про се поговоримо иншим разом.

Правда. – 1869. – ч. 23. – С. 198–199.

Куліш П.О.

ПОГЛЯД НА УСНЮ СЛОВЕСНІСТЬ УКРАЇНСЬКУ. ПОПЕРЕДНЄ СЛІВЦЕ

Українська писана словесність, має свій корінь у тому, що народ український говорить и співає. Славний прозою Квітка вичерпнув свої оповідання з народних уст и прилагодив до потребини людей письменних, зробив їх творами літературними. Думи и поеми Шевченкові мають собі взір у народних співах. В „Записках о Южной Руси”, п. Куліш посписував слово в слово дещо з бесіди простонароддя Українського, и між тією стенографованою словесністю знаходимо не один кусень високої фантазії (як от „Оповідання про померші душі”), або щиро-української гумористики („Очаківська Біда”). Декотрі з найкращих оповідань Марка Вовчка и Ганни Барвінок переложені на папір з народних уст тим же самим робом з невеличкими додатками. Віршована половина творів народного духу українського стоять вище прозових, бо вони здавна виробили той вірш, що так добре підслухав и перейняв нашого часу Шевченко. Усю музику и колорит узяв він із народної пісні, а часто давала вона ему й готову тему. Помиляється той, хто вважатиме пісні народу Українського чимось дрібнодухим, недорослим до естетики, узенько обмежованим. Се твори справдешніх поетів, котрі самі не знали, яке їх слово буде живуще; позникали вони без сліду, а їх балади, елегії, романси жили переказом из роду в рід и дожили аж до нашого часу. Рідко котрий з цих давніх творів словесних не поспувався через упадок самого народу Українського останніми часами, а все таки самі кусні и окруховини заховали в собі виразним образ старовини Русько-Української. Найдавнішу писану споминку про такі твори знаходимо в польського географа Сарницького. Він оповідав, що Русь у походах складувала на шанобу славним воінам пісні, котрі вже й тоді звались думами (*dumae vocantur*). Сягає ся звістка XV століття. З XVI століття маємо записану думу про князя Богдана Рожинського, котрого сучасний геральдик Папроцький зве

„гетьманом низових козаків”, а також про другого козацького гетьмана, князя Дмитра Вишневецького, що прозвано його козаком Байдою, а потім і про інших славних козаків аж до останніх часів. Це співи історичні. Рядом з ними йшли такі ж співи про осіб, знаних тільки своїми пригодами, як от: про Марусю Богуславку, що опинившись бранкою в турецького паші, повипускала козаків из неволі; про трьох братів, що втікали с турецького полону из Азова, и такі інші. По переказу від п. Куліша знаємо, що Шевченко до самої смерті почитував, дивуючись, ці твори народної музи и величав іх українським Гомером. Сими словами засвідчив він, що українська словесність обперлась на народну так само, як і поезія Грецька на Гомерові поеми, – що вона має базис дуже широкий и корінь саморідний. Тим наперед усього, подаємо в нашій читанці с півдесятка взорів из поезії до Шевченківської, из поезії, складаної, без пера и паперу, живим словом.

Споконвіку мав простолюдець український свої словесні твори, що переказом ними од старшого коліна до молодшого. Творами тими були: казки, прислів'я. пісні.

Українська казка означається тим, що вона рідко виходить з очерту щоденщини; образи з надістотного світу любить вона чоловічити, а в світі людському розумові та правді дав верх над силою и пихою.

Зостались у народніх мріях українських прослідки давней индусовини, як и в інших славянських, а проте українська казка наляга більш на щоденщину, ніш на які дива надістотні. Ба й свійські потвори маровини народної, як от: чортяка, відьма, вовкулака, упир, русалка, мрець, мало мають місця в українській казці. Розум тут не знемога, а панує над потворами своєї мрії.

Сама его маровина, ті оповідання про величезних зміюк, що, йдучи в плузі, позоставляли воли на Вкраїні, про тих страшних баб, що виковують москалів на залізному току, про відьом – людодок, що підгризають зубами дерево, про огняних зміїв, що літають до вродливих дівчат або молодниць, – сама та маровина не має в собі нічого надлюдського: чоловік одолівав кожную страшенну потвар в українській казці не стільки силою, скільки добрим розумом и мужнім духом. Чує себе руське серце дужчим над усяку неправедну силу. Царі в українських казках зостаються раз-по-раз у дурнях. Не засліпнеться український Русин іх золотом, не страхопудствує перед іх потужністю. На Вкраїні сам премудрий Соломон учиться розуму в ратая, а вславлюється між іншими царями через те, що довго вештавсь по

селах. „У город – по гроші, у село – по розум”, говорить примовка народна. Владика пекла в ні одного народу не виступає таким небораком, як в українського. „Не такий чорт страшний, як його малюють” є в его примовка; а малевано чорта не де, як по церквах. Не піддався український Русин тому ляканню, що за звичай було в толкувателів Письма Святого по всему світові; байдуже йому про біблійського ворога роду людського; ввій собі виобразив чорта химерним куцаком, що тільки знає сидіти в болоті, або товаришить з мірошником та витвори людям деякі пакості: заведе п'яного на старе млиновище, зіб'є необачного з дороги, насміється з ласого до грошин, а великого лиха чоловікові не вдіє; ще як хто вдасться дотепний, то й насміється з нечистої сили.

Народній погляд на пекельного царя найкраще виявивсь у святкових ігрищах українських. Відьма наважилась занастити запорожця, та нічого йому не вдіяла своїми чарами; тоді вона вдалась до жида, а жид підмовив у товариші чорта. Всі вкупі підпоїли Запорожця. Серед веселого танцю знеміг сон січового лицарюгу. Простягь неборак у своїх пишних жупанах і хропе, наче серед запорозького степу. Тоді тільки зосмілившись ворог людського роду підступитись до його, щоб заволокти в пекло, та й не здужав зворухнути з місця. Сонному козакові здався він якоюсь поганню, що не дає спати. „Що се по міні лазить?” гукне він крізь сон, и сей-то гук найбільш всього робить реготу. Схопиться козак, а чорт на втікача; відьма собі в комин, а жид поліг правцем від самого духу запорозького.

Мають собі у приміській казки три типи. Перший становлять казки с прасвіту – про зміюк та людоїдів. У другому типі будуть казки розважливі. Ці мають одну тему: правда в землі не сховається и в огні не згорить; правда свого часу виявиться; правдою держиться світ. Третій тип містить у собі казки посміхові. Сих найбільш у народу Русько-Українського. Сміється він з городів и царських палат, с ченців и попів, з багатих и письменних, сміється зо всего, що ні постало навпаки його волі и розумові. До розважливих казок треба прилучити й ті оповідання про Бога, про Христа, про Божу Матір и святих Божих, що народна мрія виробила собі з біблійних переказів і повила поезією сімі и хати української. До казок же посміхових прилучимо оповідання про чорта, про відьом и про всяку нечисту силу, котру чоловік одоліває, як розумніший від неї.

Ото ж сими словесними творами пробувається Український Русин по своїх закутках, куди не доходить ні праведна ні лукава наука.

Сими ж то вигадками свого незаляканого, нескаліченого розуму підпирає він свій здоровий погляд на людське життя и бідування. На підмогу казкам є о его примовки чи прислів'я, приказки, загадки, а всю ту усну словесність вершить пісня, як найкращий твір народного духу українського.

Пісню вважали старосвітські письменники наші або богопротивною, або пустовливою и нікчемною річчю. Через це ніхто не записав ні єдиного слова аж до нашого часу зо всього того, що співали по городах и селах по всяк день и час. Шляхтич благочестивої віри Яким Єрлич, вбачивши Хмельниччину своїми очима, подав у своєму дяриуші зо дві, чи зо три пісень, які тоді співано на наругу побитим ворогам козацтва; от же й той погордував думами народними, а списав тільки такі, що Київські академісти поскладавали зором польського віршування. Тим часом кобзарська память вдержала до нашого часу доволі тогочасних народних співів, котрих живопис стоїть без міри вище всього того, що подав Єрлич. Коли ж так зневажало письменне товариство лицарські думи українського народу, то ще більш гордувало воно піснями, які співано з давніх давен по весіллях, у жнива, в косовицю и у всяких інших обходах. С тих останків, що додержались у народних устах до нашого часу можна зміркувати, що то за скарби словесні розсипані були в народіві тоді, як він почув себе господарем у своїй землі та заспівав:

Та не буде лучче,
Та не буде краще,
Як у нас на Україні!

Найдавніші між піснями українськими певно ті, що співаються або по теплих запічках, де зимою вилежується дітвора, або по ігрищах и обходинах народних. Ні лихоліття, ні чужоземщина не змогли прорвати нитки, що вяже унука з бабусею, а немовлятко з матір'ю. Переняте серед чужих людей, забував чоловік при лихій годині, при старости, або в чужому товаристві; не забував тільки того, чого набравсь у рідному запічку, або посеред ровесників за молоді пам'яті. Виконане до ладу слово нерушимо переходить від старшого коліна до молодшого, бо стара пам'ять ховає давне своє надбання над усяке нове. Тим сповитошні пісні, вкупі с тими, що співаються до хатньої и полевої праці або на ігрищах и обходинах, треба вважати найдавнішою скарбівнею живого народного слова. Позоставались у таких піснях прослідки славянської дохристиянщини, вже темні народіві, а розумні хиба тому, хто має в пам'яті зібрану по всему світу покидь митичну. Та й самими тими прослідками впевняємось про давній склад хатніх и молених пісень українських. Розумно з цього, що взори слова, погляд на

Божі твори, почуття краси, добра и правди узяв народ Український не з церковного джерела, що його пісні попередили християнську проповідь на Русі, яка б вона собі не була, а попередивши проявила в собі духа, здібного до найвищого зросту. Судила доля народу цьому нести на собі тисячолітнє панування чужовитих письменників, и вже тільки нашого часу озватись рідним писаним словом. Тим часом пращурі перших охрещених на Русі, колишучи своїх дітей, співали ім тим гармонійним складом слова, що стався взором нашим поетам. Творящий дух народу, об'явившись по хатах и полях пишною піснею, сказати б так притаївсь на тисячу років, дожидаючись відповідного собі піка, віка громадської автономії. Козащина пронесла була по Русі взір життя розумний українському серцеві, – пісня українська з разу тоді поширшала; у козацьких таборах, де кипіло серце завзяттям на ворога, и в козацьких сім'ях, де сумували розлучені батьки, матірки, сестри, дочки, з'явився самостійний епос, так звана дума. Занепала козащина – занепала й дума. Народ посеред сільських пісень виспівував уже тільки гірку зневагу, якої узнало козацтво на правім боці Дніпра од старих ворогів своїх, – а на лівому – од нових. Деякі пісні козацькі перероблено на чумацькі, далі вже пішли тільки бурлацькі та некрутські.

Правда. – 1870. – ч. 2. – С. 68–73.

Куліш П.О.

ХУТІРСЬКА ФІЛОСОФІЯ І ВІДДАЛЕНА ОД СВІТУ ПОЕЗІЯ

І

Чому російська преса мало сприяє примноженню в суспільстві розумних і добродійних людей. – Чужоземний характер російської преси. – Продукти освіченості природної й освіченості книжної. – Столиця й село. – Хто перший означив важливість дитячого віку в процесі життя. – Як скористалося людство тим означенням.

Давно я мав на думці – написати книжку про те, як щедро обдарований від природи народ творить свої поетичні твори без підмоги шкільної науки й як людина, вихована живими письменами, тобто світом природи, ставиться до людини, освіченої через штучні письменна. Давно хотілося мені порушити (я не кажу – розглянути) питання: якою мірою перший тип освіченості розуму й серця

достатній для того, аби людина стала мудрою й добродійною?

Це питання, порушене в нас колись, давно облишила російська інтелігенція, але тільки та, яка належить столицям. Провінційна інтелігенція, навпаки, повертається до нього безперестанно, бо надто незадоволена столичною пресою, її загальним характером. На думку провінційних письменників, хоч вони, як автор цієї книжки, й перебувають тимчасово в столиці, наші столичні, за всього свого розуму, за всієї своєї широкоглядности, мають у собі щось чужоземне, не наше, не руське.

Серед них є чудові філософи й знамениті таланти, але вони пишуть для таких, як самі, чужоземців. Коли людина, яка довго перебувала за кордоном, повернувшись у рідне суспільство, стає для нього чимось подібним на заїжджого гостя й, за всієї своєї розумової переваги, перестає впливати на голови довоколишнього загалу, поступається своїм місцем якомусь напівнеукові; то геть-чисто так само ставляться постійні жителі столиці до провінційної інтелігенції. Вони, в очах цієї інтелігенції, чужоземствують; їхня література, на думку цієї інтелігенції, існує більш-менш для чужоземців руської землі, й вона цінує її тільки як зібрання довідкових книжок або як щось подібне на книжковий компост.

Та з усіх галузей чи інгредієнтів літератури найнезадовільніше для провінційного розуму – столичне народознавство. Ці слова, хоч як дивно їх чути російському слухові, який звук тільки до напіввисловленої думки, найпереконливіше підтверджує та обставина, що освічена людина, яка живе в провінції, ніколи не може бути дуже зацікавлена етнографічною працею столичних, тільки-но ця праця зі сфери цифр переходить у сферу, недосяжну для цифри. Я маю на думці образи звичаїв, характеристику суспільства, зображення його духовного життя в минулому й нині, чим наповнені й так звані наукові, й так звані белетристичні твори столичних. Як середньовічні схоласти даремно кружеляли в своєму замкнутому колі, серед плідотворчої діяльності маловченого суспільства; як німецькі гелертери тільки самі й читають одне одного, тільки самі й розуміють себе взаємно, тільки самі й роздражнюються якимось незрозумілим для живого люду гробарством науки; або ж, як згряя журавлів влаштовує якісь галасливі зборища, вирішують у своєму носатому товаристві якісь чужі людям питання, торжествують або тривожаться у відсторонених від людини журавлиних інтересах своєї великорозумної зграї; так, геть-чисто так, численні гуртки нашої столичної інтелігенції друкують свої художні й нехудожні трактати тільки для зниділих, глибокодумних і дуже

стурбованих людей, до яких великому руському миру нема ніякого діла.

Якби моя книжка була не друковане слово, а проста розмова, я додав би ще одну думку, яку в друкові можуть добачити різкою; я сказав би: що постачальники періодичного й неперіодичного читива працюють переважно для людей нетруджених, недалеких, пустих і що через те вони мають на суспільство, в певному розумінні, розтлінний вплив, тобто відволікають багатьох людей від корисної праці, виправдовуючи їх безділля тим, що вони, накидаючись на читання, нібито працюють головою. Я додав би ще, що й у літератори йдуть здебільшого люди, нездатні ні до ремесла, ні до торгівлі й промислів, ні навіть до державної служби (яка повинна б бути найважчою, але часто буває найлегшою роботою), і що через те власне літераторські вироби читають майже виключно люди, розумово й морально неспроможні. Та цього не кажу задля літературної гречности. Все-таки я не зовсім хуторянин. Не хочу набувати нових ворогів у столичних журавлиних... я хотів сказати – літературних гуртках.

Споглядаючи цю державу в державі іноді зблизька, я часто благословляв долю, що не належу до тих сімейних людей, які затиснуті необхідністю виховувати дітей у дрімучому й непрохідному лісі, що зветься літературою й наукою, яка то наша література і яку науку ми змушені називати цим поважним найменням. Щоразу, як повертався я додому зі столичної синагоги наших книжників, мене переповнювало моє давнє бажання нагадати грамотній громаді: що наука, вченість і взагалі так звана просвіта не є безумовним добром для людства; що преса, яка замінила для людини не тільки живе, а й писане слово, не повинна вважатися взагалі джерелом живої води; що в просвіті, яку продукують столиці, багато лиха й непевна частка добра; що друковане слово, яке ллється на публіку зливою, не дає жититися іншими джерелами життя і т.ін. і т.ін.

Вагаючись між обоженням, яке зуміли навіяти нам з дитинства до цехових вішунів друкованої істини, і між сумнівом у плодотворчості їхніх вішувань, я вдавався по науку до того, кого навіть і літературні напівбоги визнали наймудрішим із премудрих. „За плодами їхніми пізнаєте їх”, – відповіли мені божественні уста великого вчителя. Тоді я починав порівнювати продукти освічености, так мовити, природної з продуктами освічености книжної, й бентежився від власних висновків. Відкинути книжну освіченість я не міг, повстати проти зловживань преси я не мав духу, ні сили; та водночас я не знав, яким чином узгодити освіту, яку отримують поза

школою так звані діти природи, з тією освітою, яка показує своїм вихованцям природу – або намальовану, або подану в мертвих зразках, а більшу частину навчального часу використовує на повторення чужих думок і слів, прикріплених складачами до паперу.

Маючи по кілька місяців підряд стосунки з людьми – або майже, або зовсім неграмотними, я, порівнюючи їх із рухомими й словомовними продуктами книжної науки, скидав багато ціни цим останнім. Майже з відчаєм у душі, я тільки на рівні неграмотности та на рівні найвищого розумового розвитку бачив людей, не скалічених розумово й морально.

Звідси виникала в мене така підозра: „Та годі! Чи корисні для поступу розуму й серця, а чи, може, скоріше шкідливі наші школи, наші гімназії, наші університети й академії наук, наші бібліотеки, наші періодичні видання, наші наукові, напівнаукові й зовсім ненаукові книжки? Якщо вони корисні, то чому ж так їх уневажнюють слова наймудрішого з премудрих?..”

„За плодами їхніми пізнаєте їх”... А які плоди в реальному житті збирає суспільство від усього цього вавілонського стовпотворіння? Чи не ті, що, насамкінець, люди перестають розуміти одне одного і з відчаю готові порозходитися в різні боки, та тільки що земля скрізь уже заселена і таких дурнів, які загубили життя на будівництві піднебесної башти, ніде не приймуть?

Перший не прийме їх український селянин. Він уже давно склав прислів'я: „У город – по гроші, а в село – по розум”. Виходить, у нього в селі зовсім не потрібні такі мудрагелі, у яких лопата – *лопатус*, а баба – *бабус*, як це зауважив, нібито заради балачки, а насправді вельми значуще, ще пасічник Рудий Панько.

„Що ж це таке робиться на світі? – думав я, буваючи між своїми робітниками, яким стільки ж діла до столиці та її преси, як нам до династії, що царює нині на місяці. – Адже це виходить, що, від часу відродження наук в Італії й до того часу включно, коли Росія почала називатися в Європі просвіченим краєм (а це сталося мало не вчора), нічого путнього не зроблено ні з розумом, ні з серцем людським. Виходить так, ніби училища і всеучилища, якщо не шкідливі абсолютно, то містять у собі, у своєму поступовому зростанні щось фальшиве, мертвотне, зловороже для людської природи”.

„Добре було б (філософував я далі як відсталий хуторянин), якби хтось із учених людей, не позбавлений ще здорового глузду, піднявся до витоків людської освічености за течією цієї широкої й каламутної ріки, яку називають сучасною просвітою, і простежив би, як люди

поводилися в школах з тією освітою, яку людина починає отримувати від природи раніше, ніж промовить перше людське слово *ма*. Цей учений (думав я собі), якщо тільки його мозок ще не розладнався, як шлунок ненажери переїданням їжі, якої перетравлювати було йому несила, – цей, кажу, великий і рідкісний, як фенікс, учений міг би нам визначити точнісінько, хто перший осягнув важливу в педагогії істину, що дитина, прийшовши до вчителя по першу літеру алфавіту, вже доведена до високого ступеня розумового й морального розвитку нашою спільною наставницею природою, від якої ми часто вириваємося в товариство пустунів, що називаються магістрами й докторами філософії?”

Усе це й багато іншого вертілось у мене на думці без відповіді, тим часом, як я стежив за своїми неграмотними земляками, спостерігаючи їхнє взаємне ставлення одне до одного й до мене самого як мимовільного представника тих панів, яким не завадило б сходити в *село по розум*. Якби я жив на той час у столиці, тут кожна так звана мисляча людина виконала б моє бажання з тією готовністю, з якою столичні завалюють провінцію виробами своєї преси. Але в селі – справа інша, безпорадна. А я, слід пояснити при цьому читачеві, маю досить натуристу поведінку. Хоч як мало я захоплений столицею, та думаю й навіть знаю, що в кожній столиці нашого материка, між представниками розумового беззаконня, неодмінно знайдеться один чи кілька розумових праведників, як у Содомі знайшовся праведний Лот із його сімейством. Кажучи простіше, ці праведники є високо розвинуті голови, спілкування з якими стало розрадою мого столичного життя. Пробувши якийсь час у центрі адміністрації та різного роду розумової діяльності, я вже не можу їхати в жодне губерньське місто, де все половинчате – і просвіта, й добрі звичаї, й переконання, і навіть грамотність. Я переносюсь із крайности в крайність і оселяюсь після столиці в хуторі. Хутірське життя після столичного – найкраще, але в ньому одна біда: людина, яка набралася вищих ідей – іноді, як реп'яхів, – лишається напризволяще свого безсилля, як звичайно буває безсила одинока особистість, розлучена з тими, кого вона заступає собою.

Розлука, зрештою (це думка важлива), не може бути, в подібному випадку, повною. Ми носимо в собі не тільки розум деяких людей, але й нерозум – інших. Від останнього ми, по змозі, позбуваємось, і міра, якою ми від нього позбуваємось, слугує нам єдиним мірилом нашої розумової досконалости. Якою мірою я особисто був здатний позбутися в хуторі нерозуму людей, які імпонували мені своєю

вченістю в столиці, мені це менше відомо, ніж будь-кому іншому. Я лише знаю, що дбав про це всіляко, і час мені допомагав. Я пив воду Лети, блукаючи під розложистими деревами, в колі людей, для яких, на їхнє щастя, не було потрібне ще жодне друковане слово.

Під спасенною дією тієї води й літературного неуцтва, яке панувало довкола мене, я згадав, як оточували книжники й законники наймудрішого з премудрих тісною юрбою, дивуючись тій владі, яку, наперекір їхній зарозумілості, мало його слово над їхніми головами, і як він одного разу звелів розступитися тісній юрбі вчених старців, аби дати дорогу до нього дітям. Мало того: він заповів, що царство Боже належить їм, цим малотямким дітям, яких великорозумні люди не хотіли навіть допустити до великого вчителя.

Вразила мене ця думка: я побачив, що він, хто не вивчав еллінської й латинської мудрости, знав, як сама природа, влаштована божественною мудрістю, підготовляє дітей до сприйняття одвічного слова, слова життя, науки наук.

Одразу ж я згадав інший випадок. Великий вчитель, журячись скам'янінням людських сердець у синагогах і на торговицях, публічно висловив свій захват і подякував Богові за те, що він відкрив дітям приховане від премудрих і розумних.

Отже, не підлягає сумніву, що він високо ставив ту освіту, яку людина починає отримувати від спільної й одвічної нашої вчительки з першим пробудження свідомости в дитини. Але, за моєї мізерної начитаности, я не знаю, чи повторював хтось із учених людей цю думку божественного осяяння з наміром пристосувати її до навчання людини в школі. Якщо мені покажуть, що вона була прийнята як керівна якимось педагогом, я віддам йому належну шану й назву його великим розумом і великим характером.

Але, переходячи низку шкіл, які існували від часу Ісуса, сина Давидового, я ніде не бачив кинутого ним у людський ґрунт зерна пророслим, зрослим і плодоносним. Скрізь я бачив протилежне: дітей, до вступу в школу, вважали ніби ще ненародженими розумово й морально. Всі були впевнені, що людська просвіта починається з першої літери абетки. На цій підставі влаштовували навіть такі школи, в яких учень повинен був спочатку декілька років мовчати, а коли він достатньо отупіє і стане вже нездатним помічати прогалини в шкільній премудрості, тоді дозволялося йому перейти від безсловесних до обдарованих найвищим даром природи – словом.

Якби було можливо, то горді своєю премудрістю вчителі обертали б дітей спочатку в чотириногих і, протримавши в стійлі чи на

паші декілька років, великодушно перетворювали б їхні копита на пальці й веліли б їм ходити не рачки, як безсловесні звірі, а на двох ногах, як люди та подібні до людей торохтії – птахи. Чи не дивно, що Ісус віддавав високу перевагу неукам перед ученими, а дітям – перед сивими мудрецами.

І що ж? Ось ми пишаємося відродженням наук та успіхами точних, напівточних і зовсім оманливих знань; а тим часом так погано обробляли свій розумовий ґрунт, що цілих сімнадцять століть зерна, кинуті в нього божественним сіячем, не давали сходів. Питання про школу, стосовно освіченості природної, лишалося відкритим 1700 років. Є чим вихвалитися!..

І все чому? Тому, що жодне суспільство не здатне було збагнути простої істини, – ось якої: люди, сприймаючи новонародженого, далекі від думки, що природа знову й знову пропонує їм свіжий екземпляр людини, який вони псують, не знаючи природи й її законів, навіть настільки, наскільки знає їх німе й нерухомне дерево! Деревя, злаки, мохи, навіть викопні набагато краще узгодилися з законами природи у своєму житті від створення світу, ніж так званий вінець творіння – людина.

Слову *дитинство* *usus*, він же й *abusus*, а разом із тим і *tyrannus*, надав зневажливого значення, і отак людство, з усіма своїми вченими конклавами й кривавими переслідуваннями науки, ниділо від часу Ісуса аж сімнадцять століть. Нарешті в XVIII столітті знайшовся такий чоловік, між німців, який почав аналізувати, у своєму поетичному серці, почуття, навіюване нам дитячим віком. До нього ніхто не зайнявся аналізом цього почуття¹¹, і всі, без подальших роздумів, назвали нашу тягу до дітей взагалі – причетністю до безпорадного стану юної й слабкої людської істоти, хвалячи себе навіть за власну тупість; а деякі, то просто називали це почуття тваринним інстинктом до продовження своєї породи. Ці принаймні не лукавили. Але якби хтось і збагнув у глибині своєї душі щось інше – щось розумніше, ніж жалість чи великодушно причетність сильного до слабого, то не наважився б назвати своє почуття його справжнім ім'ям. Для прямої слова не вистачало їм тієї геніальності, якою владав найбільший з німецьких поетів: він це почуття назвав просто повагою.

„Людина в можливості” імпонує нам більше від „людини насправжки”. Бачачи немовля, яке ссе, ми почуваємося чи бажаємо

---

¹¹ Нехай читач не думає, що я лишая поза увагою Жан-Жака Руссо. Аби не турбувався він більше цього філософа, читаючи мою книжку, нагадаю йому лише такі слова Руссо: „За нинішнього стану речей занедбана від самісінького народження людина, перебуваючи сама в собі й серед інших, залишатиметься найпотворнішою з усіх”.

бути моральнішими, ніж бачачи наймудрішого із старців. Через те переказ євангеліста про божественного підлітка, до якого посходилися на поклоніння і найнеосвіченіші, і найученіші люди, так швидко облетів світ і знайшов у найрозумніших серцях найкраще місце.

Справді, початок життя подібної до нас істоти викликає у нас симпатію зовсім не безпорадністю, а святістю своєю; і тому ангелів Божих народна фантазія зображує у вигляді крилатих дітей. Справді, наше почуття до дитячого віку взагалі має називатись – повага! Перед дитиною й перед тендітним підлітком ми усвідомлюємо, що можливість бути сповна людиною для нас уже минула, що наша висота вже визначилась, що сонце нашого життя схилилося вже до заходу; а поклоняються тільки світилу на сході, світилу надій і великих сподівань. Подібно до царя, який відходить на спочивок, ми передаємо свого скіпетра нашому наступникові й разом із тим віддаємо йому шанобу нашої побожності до ідеї монархізму.

Маючи в руках цей світоч істини в такому важливому питанні, в першому нашому життєвому питанні, ми сміливо могли б ходити від школи до школи, дізнаючись, чи далеко вони від прямого шляху виховання серця й освіти розуму і які наслідки для людського суспільства має їх супротивне узбочення від цього шляху. Та припустимо, що ми зревізували б їх таким чином усі; припустимо, що, сукупними зусиллями рутини й здорового глузду, склали б повні таблиці моральної статистики шкільної просвіти; припустимо, насамкінець, що в підсумку вийшла б така аксіома:

„Відтоді, як живодайний сівач вийшов на ниву, закидану камінням, порослу терням, витоптувану людськими й скотячими ногами, і до часу, коли ця нива опинилася в розпорядженні людей, які сіють слово не так, як сів він, а через друкарські машини, – людство протягом кожного століття продукувало стільки розумних і добродійних людей, скільки було потрібно для того, аби під ногами в нас не розверзлась земля й не поглинула своїх власних дітей у відчаї від їхніх дурощів і в гніві на їхню злоторчість”.

А що потім? Що робило б людство, упевнившись останнім і найжалюгіднішим своїм способом упевнення – цифрою, що марно воно потратило стільки століть на відтворення у своїх нових столицях Содому й Гоморри, Ніневії й Вавілона, для того, аби замість поодиноких людських жертв жертвувати тисячами людей, а замість містичної богині Асарати обожнювати зовсім немістичну Гурію? Адже справа не в мотивах і формі; справа в справі, справа в самому акті кривавих жертвувань і в згубному для духу ідољстві.

Якби Каїн був не дикуном, а мером міста Лондона і вбив свого брата Авеля найпристойнішим способом, за допомогою нижньої і верхньої палат, то творець всесвіту, з тією ж величчю верховного пересуджений справи, поклав би на його чоло ганебне тавро свого гніву, як і на чоло дикуна, закутаного в овечу шкуру, який не знав кращого способу вбивати людей, як узяти з землі суху кістку й розтрити голову беззахисному братові. Викликати прихильність батька світу просвітою чи суддівською перукою ми не можемо. У просвіті ми відійшли далеко від часів Каїна, але не в очах того, чий геометричні лінії не можуть бути означені найвищим знаряддям нашої мудрости – цифрою.

Та в глибині нашої душі ми й не вважаємо себе кращими за Каїна. Варто лишень згадати усвідомлення, до якого дійшов перший убивця свого брата: „...з виду твого я сховаюсь... і кожен, хто стрінеться зі мною, вб'є мене”. Хіба це не усвідомлення найпросвіченіших народів? Хіба не для того обертають вони свій кривавий піт на золото, аби не бути вбитими кожним, хто стрінеться з ними?

Сказано, рахунки наші з природою речей украй заплутані, й що рясніше ллється на нас дощ друкованого слова *pro* і *contra*, то в більшу безнадію впадає людина, серце якої має гадку не про сам тільки особистий комфорт і навіть не про сам комфорт своєї сім'ї, що зветься державою. Дивлячись на осяйне небо, на красу моря чи на пишні ліси, з чарівною гармонією яких не зрівняється жодна глиптотека, а чи споглядаючи відображення всього баченого й читаного в іншому, ще кращому світі – у своїй власній душі, – ніяк не може вона заспокоїтися стосовно будучини своєї численної рідні – людства: завжди і в будь-якому стані вона потроху нудьгує, хоч як би вона раділа.

Відчуття несли піднятися до сонця правди обтяжує наш дух від пори міфічного Ікара. Спрактивовані, ми не наслідуємо Ікара, але осягаємо цей високий міф душею, яка прагне до світла. Сама тільки ця жага, ця справді людська спрага, є запорукою, що людство не загине, скільки разів не повторилася б із ним історія Содому й Гоморри, Ніневії й Вавілона, Риму й Візантії.

Але в яку страшну суперечність входять представники людської мудрости один з одним! Тисячоліттями нагромаджують мудрі люди каміння, мармур, метали, все це підводять під закони свого розуму й смаку, приписують духовність бездушному і розумність німому, наостанок, перевивають творіння своїх рук із творіннями свого слова і все разом вважають вічним, недоторканим, повчальним для

прийдешніх століть і народів. Та в один із звичайних днів, у які ніхто не очікує нічого врочистого, приходять босоніж мандрівці, оточені босоногими неукми, і каже своїм супутникам: „Від цього храму, так розкішно прикрашеного, не залишиться каменя на камені. Коли він буде зруйнований, я за найкоротший час відтворю його”.

Ця сцена вражаюча; та ще було вражаючіше, коли наймудріший із премудрих, наслуховавши глибокодумних старців і міцних силою мужів, які присвятили все своє життя науці, заволав серед людей: „Хвалю тебе, Отче небес і землі: ти утаїв істину від премудрих і розумних і відкрив її дітям!” Нагромаджену масу знань, досвіду, глибоких міркувань, від початків людських переказів, заперечували ці слова. Дитина на руках у матері більше знає істини, ніж цілі школи, синагоги й академії мудреців. Цей протест незрівнянно сильніший від першого.

Мало того. Коли мудрість цього світу примирилася перед тим, хто вчив, маючи дивовижну владу над її зарозумілістю, коли вона, в кращих своїх уособленнях, пішла слідами того, хто має владу, і коли ця, вже примирена, мудрість підступалась одного разу до вчителя з питанням: хто буде більший у тому царстві, про пришествя якого ми щоденно молимося? – він прикликав до себе підлітка, поставив його посеред кращих представників людської мудрости й сказав: „Істинно кажу вам: якщо не навернетесь і не будете, як діти, не увійдете в царство небесне”. Отже, науці, виробленій людством протягом багатьох віків, запропоновано повернутися назад і тільки через дитячу душу досягти царства, в якому не існує незнання!

Звісно, ображена гордість великих і премудрих цього світу нікому не прощає подібного докору. Каїн, неосвічений оброблювач землі, і той, у гордому усвідомленні своєї переваги над пастухом, не простив Авелю того, що дим багатой і урочистої жертви від плодів мудрої ратайської праці не підіймався прямо до небес, а слався по землі, знехтуваний тим, хто сказав одному з нащадків Адама: „Жертва Богові – дух розжаліблений; серце розжаліблене й смиренне Бог не зневажить”.

Зневаження гордого перетворюється в шаленство; він розбиває тендітну посудину істини, посудину життя, уявляючи, що вміст її просочиться в землю й навіки щезне. Але в людині є щось ще таємничіше від її крові, життєвість чого незбагненна для науки. Коли земля всотала кров Авеля і не лишила найменших слідів убивства, „голос” крові вічно волає до Бога проти вбивці, вічно! Над цим голосом ніхто не владний і ніщо не владне. Вже те місце, де скоїлась

кривава сцена, давно поросло квітами, й чудові діти Сіфа плетуть собі вінки, зовсім не знаючи, що запашні квіти живилися чистою кров'ю їхнього дядька, непорочна жертва якого була запашніша від квітів і гарніша від дитячої голівки в свіжому вінку перед творцем природи; а голос крові, тим часом, не змовкає і відлунує тужливою нотою в гармонії всього творіння, – сприймається чутливим серцем у гімні літнього ранку й не губиться для нього навіть у дикому концерті осінньої ночі. Він пов'язав людство з його творцем новими зв'язками, цей голос стражденної правди, – зв'язками великої совісти, що стогне й благає про заспокоєння. Він не змовкне доти, доки спомин розповиватиме свій страшний сувій перед покаючим людством і доки людство не засвоїть собі поняття про недоторканність особистих прав кожного.

Від того часу, коли земна куля належала всього чотирьом людським істотам, і до того часу, коли людські сім'ї, звані державами, почали обчислюватися сотнями, регулятором усіх людських діянь був цей голос, що апелює на всякий суд (у тому числі й на верховний вирок російській літературі) до тієї безперечної правди, яку одні мудреці вважають прикріпленою літерами до паперу, а інші шукають у дитячому серці. Які з цих мудреців ближчі до відкриття Нового Світла, зобов'язаного збагатити марнотратне людство новими скарбами, – це дуже важко вирішити, і найважче тому, що всі ми стоїмо під зливою, від якої нікуди сховатися, – під невпинною зливою друкованого слова. Ноги наші грузнуть у жахливій, непролазній грязюці від змішування рідного ґрунту зі сторонньою стихією, яка ллється на нас потоками і яка могла б бути продуктивною, якби узгоджувалася хоч трохи із сяйвом сонця, але яка не дає діяти сонцю, стає руйнівною і загрожує людству новим всесвітнім потопом.

Стоячи таким чином по коліна в грязюці, що зветься найновішою російською літературою, я все ж наважуюся думати проблематично, що значно ближчі до відкриття Нового Світла ті, які мало звертають уваги на істину, прикріплену до паперу складачами, а більше вдивляються в природу людського серця, доки воно не пошкоджене винаходом, спасенним у руках одних і згубним у руках інших, а саме – азбукою.

Ця думка належить, між іншим, не мені. Я, слава Богу, вільний від дріб'язкової погорди, яка робить авторитети російського Парнасу зовсім сліпими. Жодна думка не належить комусь із нас у виключну власність. Кожний новий гість людського духу приходиться невідомо звідки, у всеозброєнні свого красномовства; стукає по черзі в кожні

двері, й хто йому відчинить, до того він увійде й сотворить у нього господу. Цим смиренним, майже старецьким способом кожен розумний помисел оббігає моря й землі, знаходячи собі скрізь друзів і шанувальників. Через те й відбувається таке вражаюче видовище: тільки-но хтось явить між людей нову думку одним із звичних наших способів вияву, – з усіх кінців землі відгукуються люди й упізнають у ній свого гостя, який і їм казав те саме, та тільки вони на той час були заклопотані чимось стороннім. Не кожному одна й та сама думка повідається з однаковою ясністю, не всі однаково здатні проповідувати її, та безсумнівно, що вона давно вже сотворила собі на землі багато господ, тоді як хтось надумав величати її винятково своїм гостем. Через те поет мовить нам те, що ми ніби вже чули у якомусь чарівному сні. Через те в мистецькому творі скульптури, живопису й навіть архітектури ми бачимо таке близьке й зрозуміле душі. Через те й філософська красуня думка, позбавлена всякого вбрання, приходиться до нас від свого автора, як із освіжувальної ванни – додому.

Ось оте смиренне відречення од розумової власності дало мені горду рішучість висловити перед чванливим світом, хоч і в найнедосконалішій формі, те, що зацікавлювало мене часом дуже сильно; що було в мене предметом приховуваного від усіх смутку, але зате часто приносило мені невимовну втіху серед моїх сумнівів у гідності людського розуму, в правильності розвитку людського духу чи його уособлення – людської громади.

Отаким чином зродилася в моїй голові оця напівсерйозна книжка, яка, під пером письменника, не так знесиленого життєвими невдачами та обдарованого більшим даром сполучення так званих дрібних ідей з так званими великими ідеями, могла б стати досить серйозною. Я навіть сам, попрацювавши над нею в тихому куточку, під шум дерев чи потріскування вогню в коминку, і пройшовшись зайвий раз моїми нечисленними книжковими полицями, – я навіть сам, за всієї моєї відсталості від сучасної російської науки й літератури, міг би зробити з цієї книжки щось достойніше уваги інтелігентних людей. Тепер це – не більш, як розмова з сусідом, який відвідав напівбезтурботну людину під час хуртовини або сльоти, що відособлюють людей у хуторах, ніби цілими океанами, чи неперехідними підхмарними горами, чи нетрями, з яких не виведе ніякий компас.

У такій розмові траплялося кожному з нас провести годину-другу з особливим задоволенням. Вона схиляє обох співрозмовників розкрити одне одному своє найкраще, задушевне, ніби протиставляючи зовнішній природі красу природи внутрішньої.

Найважливіше в цьому випадку те, що після такої розмови не лишається в душі того відчуття, яке відчуваєш після тривалої розмови з людиною, яку не поважаєш або не знаєш її щирих думок і щирих почуттів, – не лишається обтяжливого відчуття марно потраченої сили або необережно довіреної таємниці. Публіку, тобто читаючий загал, не можна не поважати як співрозмовника: у цій збірній особі автор, у гіршому випадку, повинен припускати принаймні стільки, якщо не більше, здорового глузду, скільки він усвідомлює у власній особі, бо ця вельми гречна особа є прямим продуктом того ж загалу і не спустилася до звичайних дітей землі з висоти якогось Олімпу. У благородстві почуттів названої збірної особи також нема чого сумніватися, а все з тієї самої причини. Отже, сміливо передаю моїй публіці як розумному й приязному співрозмовникові з рук у руки мою зовсім несподівану для неї книжку.

Адже й біля коминка взимку ніколи наперед не знаєш, про що доведеться розмовляти з приятелем, і що несподіваніше навернеться в розмові сюжет поетичних спогадів, чи колишніх мріянь, чи серйозних роздумів, то розмова ведеться жвавіше, смаковитіше. Волів би я розстатися з моїм читачем так приємно, як траплялося мені не раз залишати часом химерного домосида, везучи від нього запас для нових роздумів, або проводити від себе відвідувача, який лишив у моїй душі думку, що годину-другу провели ми обидва не без взаємодіяння, гідного людських істот.

II

Перекази давньої давнини в моєму дитинстві. – Просвітний елемент у глухій глушині. – Яку особистість здатний створити народ без підмоги шкільної науки. – Драматичні твори народної творчості. – Безповоротні й невіджалувані втрати.

У своєму дитинстві бував я свідком дуже старовинних сцен. Люди, серед яких я обертався, були відсталі напівдворяни, малограмотні попи, шкільні дяки і так звані в народі салогуби, дрібні крамарі. Просвіта, про яку почала для Малоросії дбати Катерина II, в наше містечко не проникала. Біблія була альфою і омегою книжної науки. Навіть про адміністративні установи російського уряду моя публіка нічого не відала і трималася в такій примітивній простоті, що, можна сказати, не мала до них ніякого діла. Це глибоке, абсолютне невідання того, що діється за межами – не містечка, ні, а парафії, як називався у нас приход, – наближало нас до предків. Порядок речей,

що встановився у Малоросії після Хмельнищини й Виговщини, для нас ще тривав майже без змін. Ми перезабули – і мали на те право – тільки імена осіб, які діяли в історії козацьких „хитань”; ми викинули з голови політичні химери Мазепи та подібних до нього інтриганів; та, незалежно від політики, жили тим самим життям, що й вони; тож якби якийсь батуринський сердюк часів Мазепи ожив і прийшов у наше домашнє коло, – він думав би, що проспав богатирським сном лише одну добу.

За отаких обставин доводилося мені ще в ту пору дитинства, коли старші брати дражнять меншого безштаньком, бути глядачем сценічних дійств, що їх творив президент нашої парафіяльної академії наук, сліпий парафіяльний дяк Яким. То була найзнаменитіша особистість з усіх талановитих людей, яких коли-небудь траплялося мені зустрічати на моєму віку. Сліпому дякові Якимові, смиренному й убогому за всієї своєї мудрости, виявляли всі, в тому числі й сам піп отець Лука, таку помітну навіть для дитини шану, що я дивився на нього як на людину, яка зійшла прямо з небес. Ніколи вже згодом ні про жодного з представників російської та іноземної інтелігенції не міг я скласти собі такого високого втямку який мав, на початку мого розумового життя, про дяка Якіма. Він знав усю Біблію і всі церковні читання напам'ять, а все, що сходило з його вуст, зосереджувало на собі увагу найнеосвіченіших слухачів, у тому числі й увагу такого безштанька, яким був на ту пору я. Ось оцей чоловік, освідомлюючи нас, як Арістотель, в усіх галузях парафіяльної науки, – на додачу, був нашим і Софоклом. Він і його школярі, ректором яких був дорослий нищун, вихованець, пожилець і, можна сказати, кріпак парафіяльної школи, – частували нашу публіку сценічними дійствами. Дійові особи здавалися мені живими; монологи, які вони виголошували, перетворювалися для мене в ходячу мову; але це стосується тільки того, що я добре розумів. Не розумів я в Якимових монологах багато чого, і тому в мене в пам'яті залишалася тільки сама дія; слова від мене вислизали. Може, з часом, я захопив би в свою пам'ять і монологи, та Арістотель нашої парафії пішов у засвіти, про які постійно мріяв. Улюбленим його віршем, який він часто повторював, було одне з євангельських блаженств: *„Блаженни чистій серцем, яко тиі Бога узрят”*. Може, тому, що Яким осліп од віспи в дитинстві, цей вірш особливо полонив його уяву. Все Боже творіння, красу якого, без сумніву, він глибоко відчував, сховалось від нього; та чистота серця була для нього запорукою, що він побачить самого творця – красу геть-усяких красот. Він ждав тієї миті з нетерпінням і часто

повторював початок 41 псалому: „*Имже образом желяет елень на источники водныя, сице желяет душа моя к тебе, Боже. Возжада душа моя к Богу крепкому, живому: когда прииду и явлюся лицу Божію?*”.

Для нашого Якіма ця мить була початком істинного просвітлення, для мене – початком затемнення. Річ у тім, що в мою пору хлопчики довго лишалися наслідувачами моди шотландських горян. Я вже був грамотний (двоюрідна сестра просвітила мене, зробивши свої коліна столом для мого букваря), а все ще лишався санкюлотом. Раптом, справді нібито тільки й ждали Якимової смерті, звеліли мені надягти ненависну для мене тоді частину чоловічого вбрання й повеліли вчитися вже не вдома, не в сестри. Я не протестував, але усвідомлював, що порину в якесь море дурости, яке всі називали наукою, освітою, просвітою. Грішник, я зберіг це усвідомлення і в гімназії, і в університеті, який, на щастя, змусили мене вчені мужі залишити рано.

Та не в тому річ: річ у тому, що школа з її устроєм не на той лад, якого тримався, безперечно, за переказом від семи грецьких мудреців, Яким, забила в моїй голові зроблений ним засів, як забиває ніжні зерна холодна й шалена злива. Хоч я, через вроджені лінощі, мав деяку подібність із бочкою Данаїд і значну частку шкільної науки пропускав у Лету, але мене накачували все-таки занадто запопадливо: вода науки лилася через вінця; я захлинався в ній; мені не давали сказати від самого себе жодного слова. Усе, що я знав з дитинства, в очах моїх наставників було ознакою неучтва, грубого смаку, майже циганства. Мене навчили навіть соромитися того, що було розрадою мого санкюлотського життя. Але потім, у міру того, як я розлучався з моїми наставниками і взагалі з ученими людьми, мій старий світ, мій, так би мовити, допотопний світ, воскресав у глибині моєї душі.

Тут, однак, зазнав я великого горя: тільки пам'ять серця не зрадила мене; пам'ять розуму вбили мої запопадливі перевихователі. Коротко кажучи (аби не заскучав мій читач), я позабував майже все, чим збагатив мене з дитинства наш Арістотель, наш Софокл. Люди, серед яких перебігало моє перше, найважливіше в житті людини, дитинство, всі були старші від мене. Коли я виріс до того, що міг тільки радіти розривові близького спілкування з моїм ученим колом друзів і ворогів, я опинився на забутій могилі мого першого наставника, Якіма. З його сценічних дійств уціліло в моїй пам'яті лише два-три вірші; ось, наприклад, ці вірші, які промовляв цар Ирод на самому початку сценічного дійства:

Я багатий, я потужний,
я в сріблі і в золоті;
Людей ріжу і катую
по своїй охоті.

Вони вражали мене, як і всю нашу публіку, жахом і дуже збуджували увагу до „дійства”. Потім я пам’ятав іще слова Запорожця, одного з дійових осіб п’єси (якого грав нищун: а сам Яким, овва! Ирода). Цей дивував мене враженням страшної, нелюдської сили. Коли Жид (нова дійова особа) напоїв його до смерти, й Чорт (так само один із героїв драми) хотів скористатися безпорадним становищем козака, аби потягнути його в пекло, Запорожець крізь сон сприйняв Чорта за мишу чи за жидівське, звичайно худе, кошеня. Він, лежачи серед сцени, промовляв густим басом оці слова:

Що се лазить по грудині
та по пузу в мене?
Чи се миша, чи жидівське
кошеня мерзене?

Більше не зберегла моя пам’ять жодного вірша з п’єси, яку Яким назвав *Вертепня дивовижна* і показував нам на різдв’яних святках. Інакше називалась вона *Иродова Морока*, і я гадаю, що це її головний, а то – пояснювальний заголовок. Пам’ятаю тільки, що театральний персонал складався з таких дійових осіб: *Ирод*, у вигляді турецького султана; *Кривда*, у вигляді його дружини й порадниці; *Правда*, у вигляді гнаної ними жертви; *Жид*, що грав роль муфтія чи великого візиря; *Чорт* – щось подібне до канцлера нечестивої імперії; *Смерть* – уособлення виконавчої влади; і, нарешті, *Запорожець* — визволитель запротореної у тюрму Правди й переможець усіх її гонителів. Пам’ятаю також, що в п’єсі було два хори: один, що складався з незримих ангелів, а другий – з незримих чортів.

Наш парафіяльний Софокл не мав ніяких наукових відомостей, крім вчитаних із Біблії й переданих йому усних переказів; і, оскільки він не навчався в семінарії, не виходив, можна сказати, навіть за межі своєї парафії та обходився тільки простонародною, гнаною нині в деяких так званих учених колах, мовою українською, то цьому щасливому збігові обставин я й приписую вільне діяння його розуму й уяви, помітне навіть у самій ідеї його зниклої драми. Дорого дав би я тепер за зошит, у який рука зрячої людини вписала б п’єсу сліпого Якіма. Але письменність у нас була не вживана. Ми, так само, як

стародавні греки, всю свою мудрість передавали з вуст в уста. Ця дуже сумна обставина була причиною безповоротної втрати сили-силенної кобзарських дум, незначний залишок яких вихопили ми з уст наших Гомерів, які відходять у вічність. Та що загинуло, те загинуло. Я не бажав би, принаймні, аби дуже шанований мною Яким зник без усякого сліду в цьому житті, про яке стосовно нього справедливо можна сказати:

... Questa vita noiosa
Non e degna di sigentil cosa.

Хай не образить його величну тінь моя старанність! Я відновив його п'єсу власними віршами, наскільки мав змогу замінити того великого поета і високо натхненну людину. Він забрав у могилу скарб, якому не було б тепер ціни. Він, поза сумнівом, мав у запасі не одну сценічну п'єсу. Це я знаю тому, що Яким грав на кількох домашніх театрах у нашій парафії, – в усіх парафіян, які мали в хатах просторі світлиці, й, як уся наша публіка, на святках, переходили по черзі юрбою від хати до хати, то Яким старався зацікавити її увагу щодня чимось новим. Усе я міг би бачити й чути тоді ж, та санкюлотів не пускали в гості, в товариство людей поважних. Отак зникла ціла драматична література нашої округи.

IV

Зближення представника польської інтелігенції з представником українського неуттва на попелищі польсько-козацької України. – Заміна університетських лекцій народовивченням і домашніми бесідами. – Релігія була головним рушієм українських діячів 40-х років. – Продовження за межами університету тієї освіти, яка почалась у дитинстві й була перервана шкільним навчанням. – Татарські спустошення підготували шлях згубній схоластичній науці. – Безплідність вищих навчальних закладів щодо розвитку народного генія.

У ранню пору мого життя, на самісінькому початку тієї освіти, над якою я трудився самотою, без допомоги всезнаючих професорів, доля звела мене з представником польської інтелігенції, Михайлом Грабовським.

Грабовський, від часу московського „Дня”, чи краще сказати „Ночі”, став у нас тим, що зветься persona ingrata. Як вірний своїй церкві католик і старий аристократ, він справді стояв з певного погляду не вище від Яна або Фоми Замойського, але розуму й поезії в нього було більше, ніж у всій Київській губернії, разом з її духовною

академією та університетом. Михайло Грабовський жив верст за 30 від Чигирина, на попелищі старої польщизни й козаччини. Всі інші міста, чи краще сказати поштові місця, були ще далі від його степового маєтку Олександрівки. Він писав польською мовою повісті про останнє козацтво на правому березі Дніпра, чи правильніше сказати – про часи останнього політичного панування Польщі на батьківщині україно-польського Батія, Богдана Хмельницького.

У ту пору мого життя я був ще свіжим читачем. На моє найбільше щастя, я не прочитав жодної книжки, написаної для дитячого віку (той розумовий кір тоді ще не проявлявся в нас в Україні). Крім цього щастя, воля Божа послала мені інше: у десять, дванадцять і навіть у п'ятнадцять років я не читав жодного великого творіння давнини або таких творів високого розуму, як драми Шекспіра, поеми Байрона, трагедії Шіллера. Отже, я не був розумово, так би мовити, *blase*, як нинішні 17-річні, 18-річні й 20-річні діти, які зачудовують вас знанням класичної літератури чи глибиною дарвінівського проникнення в природу людини й тварин, але часто не мають навіть найменшого уявлення про те, що означають слова: «Камень, его же небрегоша зиждущіе, той бысть во главу угла».

Хоч як шкідливо діяло на мене накачування шкільною премудрістю, та я уникнув іншого, ще більшого зла – раннього всезнання далекого від нас і цілковитого незнання найближчого до нас. Я нидів як дерево, та зате не був дурнішим за дерево, яке знає свій ґрунт і вміє ним жити. Ні Сцілла, освіта класична, ні Харібда, освіта реальна, не поглинули мене. Я проплив посередині під прикриттям мого неуцтва, й навіть не підозрював, що перебуваю в безпосередньому сусідстві з потворами, які в наш час, люто воюють між собою за володіння свіжими силами руського люду, Я був схожий на дитину, яка грається серед квітів над прірвою й про яку хтось із давніх російських поетів сказав:

Где же тут опасность, страх?
Их невинность и не знает...

Так і в наше лихоліття руський неуцький, на своє щастя, люду навіть і не підозрює, що через нього день і ніч гримає друкарська артилерія і що синиця пробує запалити море – то класично-аристократичними фразами про патріотизм, то реально-простонародними прокламаціями про нігілізм. Він нічого не відає навіть про своїх піклувальників, які тратять його мозолеві гроші на комфортні приміщення одним синицям і на тісні клітки іншим. Він

далекий від думки, що класики, які вони є, не заслуговують навіть комфорту поліцейської дільниці, а реалістів, якими зробили їх класики, не варто б карати навіть арештом у міській вартівні. Звідки йому бідному, цьому руському людові, знати, що класицизм без реалізму – все одно, що душа без тіла, поезія без прози, релігія без чесноти, філософія без позитивізму? Як йому здогадатись, що реалізм без класицизму так само годі уявити, як нову історію без стародавньої, зрілий вік без юности, практику без теорії? Хто міг сказати цьому занедбаному наукою руському людові, що вартові тортурованої фанатизмом премудрости роблять з її одежею значно гірше, ніж ті, які жеребкували на хітон? Хто міг прочитати цьому нещасному руському людові хоч одну справжню публічну лекцію й показати як на долоні, що реалізм був у давнину тільки подальшим розвитком тієї самої класичної освіти, яку ваші філософи роблять альфою і омегою людської мудрости; що тільки класичні розбійники римляни заважали великому злиттю наук у гармонійне знання; що середні віки, пригноблені варварством, були ще дурніші за римлян; і що схоластика лютує над руїнами грецької культури до нашого часу, уявляючи, що відбудовує її за посередництвом розбійницької римської премудрости? Нарешті, хто показав би руському людові пальцем, що жоден великий діяч будь-якої науки, в новітній час, не був виключно класиком чи виключно реалістом, і що готувати таких виняткових фахівців означає готувати чиновників, ремісників, промисловців чи різників, яким не піднести суспільної моралі й не розвинути суспільного розуму ні на одну йоту?

Але відведемо очі від сучасности, яку було скалічено ще в ту віддалену пору, коли нашу парафію освічував сліпий Аристотель. Я повертаюсь до Михайла Грабовського, який настільки ж був класиком, наскільки й реалістом, настільки ж поетом, наскільки й прозаїком.

Я сказав, що в ту пору життя, коли провидіння показало мені своїм перстом цю чи не єдину розумну людину на землі Ярослава Мудрого, я був ще свіжим читачем, хоч, водночас, і неосвіченим. Ерудиція моя складалася головним чином з українських літописів, які я знав напам'ять, які переписував з побожністю середньовічного ченця і які кинув наостанку в вогонь. А проте це була, можна сказати, бурсацька частина моєї юнацької ерудиції. Небурсацьку, антибурсацьку частину її становило знання безлічі народних українських і, за збірником Сахарова, великоруських пісень. Пам'ять на вірші в мене була вражаюча: я пам'ятаю, що, сидячи з приятелем Сердюковим у класі за незбагненним для мене, але не для нього,

поясненням бінома Ньютона, ми загадували собі уроки з віршів Жуковського й змагалися в тому, хто, прочитавши тільки один раз ніколи не читану сторінку, іноді цілого вірша, прокаже напам'ять без помилок. Зате я був доволі тупий до всього іншого, що викладали в гімназії, і не можу гідно подякувати за це моєму Творцеві.

Оце з таким запасом критичного аналізу й величезною хрестоматією гарних і банальних віршів у голові, натрапив я випадково на українські повісті Михайла Грабовського. Вони глибоко зацікавили мене. Ніхто з поляків не читав їх із такою, можна сказати, жагучою цікавістю. Я вже давно призабув зміст тих повістей, давно вже не можу назвати жодної особи, що діє в них, але я висотав із книжок польського українця краще, що в них було, саме те, чого там не було написано, але біля чого автор ходив досить близько й дав моєму тонкому юнацькому чуттю, за запахом свого одягу, здогадатися, в яких далеких, недоступних для мене місцях він прогулювався.

Аби проілюструвати це нове в нас, а по суті досить старе порівняння, нагадаю читачеві, як сліпий Ісаак, поцілувавши перевдягненого Якова, „відчув запах його одягу” й, благословляючи сина, сказав: „Ось запах від сина мого, як запах від рясного поля, яке благословив Господь”. Ось оцей запах від поля, яке благословив Господь, і в якому, подібно до звіролова Ісава, розгулював Михайло Грабовський, навряд чи здогадуючись, де це він мандрує, – цей запах, більше ніж будь-що інше, показував мені суть деяких явищ під час написання „Історії Возсоединенія Руси”. Хай це не дивує нікого. Десь, в одного з давніших англійських письменників сказано, що не тільки найближча до нас людина, не тільки та, яка спить із нами в одному ліжку, але й ми самі часто не знаємо, що відбувається в нашому серці. Так Михайло Грабовський ніколи не здогадувався, що він працює більше для чужої, аніж для своєї літератури, більше для чужої, аніж для своєї народности.

В усякому разі, його книжки, хоч би який був їхній рівень на суді нинішньої критики, були для мене в ту пору важливим освітнім елементом. Я розумів різницю між ним і Вальтером Скоттом, на якому він виховав свій талант; але Грабовський був ближчий моєму серцю і впливав на мене дужче за шотландського барда, подібно, як така, наприклад, пісня:

Йшла дівонька через бір,
А на ній суконька в дев'ять піл,
Як стала суконька сіяти.
Стала дуброва палати.

Дівоньки воду носили,
Тую дуброву гасили...

дужче впливає на нашу уяву і смак, ніж такі грандіозно-досконалі вірші Байрона:

She walks in beauty, like the night
Of cloudless climes and starry skies;
And all that's best of dark and bright
Meet in her aspect and her eyes:
Thus mellow 'd to that tender light
Which heaven to gaudy days denies¹²

Боячись своїми поясненнями затуманити свою оповідь, як це часто трапляється з пояснювачами, перейду прямо до нашого знайомства і – що дуже дивно – до дружби з Михайлом Грабовським.

Я не добачав іншого способу побачити автора повістей, що зачарували мене, як здійснити подорож на Чигиринщину, в Абботсфорд польсько-російського романіста. Я був на той час, як кажуть, рибалт, тобто недовчений школяр, а стосовно вченого й тупого професора Неволіна (спокій нікчемним останкам тієї знаної в російській науці людини!) я був справжній *ribaldo flagitiosus*. Якби я вважав нині, що відійшов далеко від того шкільного типу, я розказав би про себе значно більше; але ми всі більш-менш *ribaldi flagitiosi*, й до того ж я пишу зовсім не про свою особу, хоч яка вона є: ця особа має для мене значення остільки, оскільки нею можна щось пояснити. Я в цьому випадку схожий на багатого господаря, який іноді хапає перший-ліпший недогарок у лакейській, аби показати знавцеві-гостю коштовні прикраси свого дому.

Отак майже простацький рибалт постав у розкішній панській садибі перед джентльменом чистої аристократичної раси, й до того ж джентльменом цілком освіченим. Ніколи закоханий юнак не зводив своїх очей на предмет свого обожнювання з такою відданістю, як я – на славетного польського літератора. Сова богині Мінерви навряд чи бачила свою богиню такою чарівною, як бачив я Грабовського. Він був тоді у розквіті літ і в zenіті сімейного щастя. Пані Грабовська, горда красуня, була оточена маленькими доньками й носила на руках сина, *spem domi futuram*. Вона тільки з чемности до чоловіка звертала на мене трохи більше уваги, ніж на меблі, які не до ладу поставили у вітальні, де їм зовсім не місце. Але сам Грабовський мав стільки

---

¹² Не подаю перекладу для тих, хто не розуміє по-англійськи: краще зовсім пропустити вірші, аніж читати ні се, ні те, чим є майже всі переклади Байрона.

чарівного в своєму поведженні, що моя ніяковість через хвилину поступилась безцеремонності, яка в очах величної красуні, поза сумнівом, була така ж неприваблива, як і дикунське невміння триматися в пристойному товаристві, властиве всім рибалтам мого гатунку. На цьому я й закінчу опис мого ставлення до пишної польки, увагою якої, сказати правду, я зовсім не цікавився. Вона, в моїх очах, була гарно виданою, майстерно оправленою книжкою, але зміст якої вичерпується самим заголовком.

Навпаки, *pan Michał*... о, я з першого погляду побачив над його чолом ту зірку, що вирізняє людей, які уособлюють собою сильну громаду! Мій захват виявлявся не словами, і, певна річ, Грабовський його відчував; а кому шкодить чистий фіміам юнацького серця? Він прийняв мене не як європеєць неосвіченого азіата, а як старший брат полишеного без виховання молодшого брата. Він примістив мене біля свого кабінету, в кімнаті, яка вікнами виходила в парк, і прожив я в нього багато тижнів, у такому піднесенні щастя, в якому хіба що душа праведника перебуває в Господа на небесах. Це перше знайомство повело за собою тривале листування й двадцятирічну дружбу до самої смерті Грабовського. Остання й краща його повість «*Zamięs w stepach*» присвячена мені.

Душевні рядки присвяти стосуються представника чужої й ніби ворожої авторові народности. Отака може бути спілка поляка з українцем. Чим же ми займалися в Олександрівні? Грабовський писав новий роман; я малював з натури, а чи – впорядковував записане на льоту з вуст народу. Він мені читав щоразу написане ним зранку; я показував йому мої ескізи або читав народні перекази, думи, пісні й дещо зі своїх, звичайно, досить поганих вигадів.

Тут я мав багато разів нагоду слухати зауваження, які, ніби запалений у темряві фосфор, раптом давали мені змогу побачити невидиме. Не умисне вчив мене Грабовський прийомам критики, яких не показує і в наш час російська література, яка уявляє, що дитина Писарєв здатний був критикувати Пушкіна; що темний книгоїд Добролюбов здатний був розв'язати найважливіші соціальні питання; що фанат-нігіліст Чернишевський був другим Лессінгом. Або брав Грабовський з полиці книжку й давав мені прочитати історичну пам'ятку, джерело, етюд, а чи – по-юнацьки захоплювався, почувши від мене народну концепцію чи легенду, чи навіть характерну фразу, яку потім повторював під час прогулянки, за обідом, за чаєм, так що здавалося, ніби він російський українець, а не я. У ньому воскресав абсорбований полонізмом русин. Польський елемент відходив на

задній план, і повертались ми удвох до того часу, коли Казимир III не вчинив ще свого загарбання, і латинський ксьондз не став ще між русичем і русичем, одного посилаючи ні за те, ні за се в пекло, а другого обдурюючи раєм.

Релігії ми не торкалися. Грабовський вважав своїм обов'язком читати щось у польському молитовнику щоденно, з глибоким почуттям зворушення. Я не старався вгадати і не бажав дізнатися, що саме в певну мить зворушило цю високу душу. Релігія – це наша стара няня, яку не можуть цінувати й любити сторонні. До того ж я був переконаний, що в католицькому молитовнику багато штучности. Не бажуючи почути від шанованого чоловіка щось образливе для мого релігійного почуття, я не ворушив його релігійних думок.

А я був дуже релігійний. Це треба знати моєму читачеві, якщо я хоч трохи його цікавлю стосовно предмету мого писання. Без фанатизму й нетерпимости, властивої московським старовірам, з одного боку, й польським папістам – з другого, я був ентузіастом біблійного слова. Воно, ніби присок, запалювало моє серце до любови, дружби й свого роду патріотизму – патріотизму українського слова. Він не доріс до того, аби охоплювати історію руського миру, його теперішнє й майбутнє, але він змушував наші юнацькі серця битися в грудях благородно. Ми, тодішні юнаки, високо палали! Навіть повсякденність наша мала урочистий характер. Усе відчували ми подвійно й потрійно порівняно з тим, як відчують теперішні юнаки. Слова: „Измью на всяку ночь ложе моє, слезами моими постелю мою омочу», ці та інші подібні слова псалмів, що нині ледве пам'ятні історично, були живою хвилиною в нашому буденному житті, заповзятному, покайному й захопленому до сьомого неба. Я не міг тоді читати вголос Нового Заповіту перед слухачами (Старий Заповіт був менш доступний для нашої освічености), бо, щораз більше заглиблюючись у поетичну суть божественної любови й доброти, я закінчував своє читання риданням; а сльози мої були соромливі й горді.

Навіщо я кажу про них? Бо, не знаючи, як високо були налагоджені струни моєї душі, читач не зрозумів би мого тісного зв'язку з польським аристократом. Він, у деякі моменти нашого спілкування, перебував під моїм впливом, як часом сильні розумом чоловіки піддаються впливу опроміненої коханням жінки. Я швидко почав цікавити його як дивовижа, і це тайкома тішило моє самолюбство. Я, *ribaldo flagitiosus* Неволіна, розуму якого не дивувався жодної миті, цікавлю мого ідола! Я був закоханий у Грабовського; я,

як кажуть, дихав ним, тому, коли я повернувся в Київ, стали казати, нібито я ополячився. Але саме в тому й виявилось благородство Грабовського, що, бачачи мене перед собою в становищі прихильника, готового до жертвувань, він ніколи не говорив зі мною про релігію чи про церкву. *Oltarzyk zioty*¹, як називався його молитовник, лежав у нього на каміні, але був недоторканий для мене; Новий Заповіт слов'янський, що мандрував зі мною, як ковчег заповіту в найдорожчу святиню, був недоступний для нього. Усього іншого було надто достатньо для двох філософів і поетів, для двох народ одослідників і антикваріїв.

Я простудіював усе село Грабовського, з'являючись у селянських сім'ях відданим людові другом і, що зазвичай для бідних людей важливіше, помічником у нужді.

Последний бедный лепт, бывало,
Давол я, помните ль, друзья?

каже Пушкін. Ми стояли вище Пушкіна: не на дорозі аї, не на пусте фасонство тратили ми наші злиденні кошти. З гордістю, далекою від хвастощів, згадую, що багато хто з нас відмовляв собі в необхідному заради допомоги якомусь дідові-пасічникові, чи вбогій бабусі, яка вже не в змозі працювати, чи сліпому кобзареві, який „не видав світа Божого, праведного сонця”. І вони, беручи від нас мідь і дрібне срібло, платили нам за те неабиякою золотою монетою – благородним українським словом, старецька велич якого вражала нас, платили знакомими образами бувальщин і поетичними звуками пісень.

Отак було піднято з маловартости залишки української народности, які тепер починають нарешті визнаватися за щось високо важливе для науки, для поезії й для самого руського життя.

Коли я повертався з убогих хат, із куренів, пасік або левад у палац Грабовського, він жадібно слухав мої оповіді й читання. Я давав йому урок з української народности, й одразу ж діставав щедру плату критикою. Усе напрацьоване польською інтелігенцією, усе засвоєне нею від Європи через культуру ставало моїм набутком завдяки Михайлові Грабовському. Я далеко випереджав товаришів, до яких Неволіну ні за що було причепитися, щоб виперти з університету. Якби я й далі слухав Неволіна, я довго, а може, й ніколи не слухав би лекцій Грабовського. Я закінчив би безперешкодно курс, безперешкодно мав би вчений ступінь і все життя безперешкодно грав би роль ученого папуги.

З погордою відгукувався Михайло Грабовський про корифеїв

київської вчености, з погордою, яка навіть бентежила мене. Вигнаний, через відсутність зовсім непотрібного документа, з храму науки, я зберіг у душі чималу частку забобонної побожності до його загадкових піфій. Титул магістра або доктора вражав мене майже так, як вражає простолюдця незрозумілий для нього сан колезького реєстратора. Грабовський за короткий час дав мені збагнути, що взагалі назва штучних предметів тільки в тисячному випадку виявляє їх суть, і що треба спершу зіткнутися з 999-ма вченими дурнями, аби нарешті зустріти вченого розумника.

Моє повернення в Київ остаточно упевнило мене в тому погляді. Я зразу ж відчув, що вернувся від живої людини до мертвих книжок, і до того вельми поганих, украй тупо написаних книжок. Під час моєї екскурсії, що тривала місяців зо три, я зібрав цілий том українських переказів і легенд, тобто того, що ще ніколи не записувалося. Слухаючи моє читання, Грабовський пропонував мені й самому собі важливі питання, які виказували, як тонко й глибоко відчував цей лях природу російського українця, який був допитливий розум польського критика. „Звідки в українському простому людові виникло, як у ньому утворилося це усвідомлення власної гідности? Звідки в ньому ця делікатність і витонченість взаємних стосунків? У якому соціальному середовищі, в який момент історії, під якими впливами виробив він у собі ці благородні риси характеру?..”. Ось які серйозні питання народознавства зацікавлювали польського романіста й критика в той самий час, коли Максимович, збирач (чужими руками) народних пісень, безумовно захоплювався „Вечорами на хуторі”, де показано український народ, відтворений за зразками лакейства й міської корчемної наволочі, де цей народ виставлено на сцену з тією ж легковажністю незнання, з якою історики, та й сам Гоголь, виставляли на сцену козацтво! Самостійні думки виникали в голові польського пана в той час, коли заїжджені фрази сповнювали напівсонну аудиторію з кафедри професора словесности, який пояснював українську народну поезію манерою старовинних професорів елоквенції. Хіба не штука, що моє марновірство до університетської премудрости змінилося чистою вірою, яку вселяв мені до себе усамітнений польський літератор.

Як недовчений студент я довго був би безсилий, без допомоги Грабовського, звільнитися від того зачарування, що його самою темнотою своєю справляв на мене залишений мною з неволі храм науки. Я тетерів цілком природньо перед усезнаючими, як мені здавалося, жерцями університетської премудрости. Вся моя ерудиція,

тобто безперечно цінні, засвоєні з першого джерела знання, полягала в крихтах народної усної словесности, які вдалося мені визбирати на землі, через багато часу після того, як бенкет закінчився, голоси тих, що бенкетували, замовкли і самі їхні образи вивітрилися з голови. Кажу про думи, пісні, легенди, перекази, народні вірування, звичаї й живих представників народу, який відігравав криваву, але важливу роль в історії європейської культури. Цими вже притоптаними й засохлими крихтами починався для мене, після розриву з університетом, знову той курс науки словесности й заразом історії, який був перерваний у моєму дитинстві заради школи, урядженої надміру неадекватно. Хто хоче знати, до якої міри вона була смішна й сумна, тому зверну увагу на одну з моїх повістей під заголовком „Яков Яковлич”, писану з натури. Це – незаперечна сторінка з історії російської просвіти, якій навіть нинішнє покоління насилу вже вірить, як і багато чому, що діялося в ту пору в Київському університеті.

Відірваний од народознавства в ранньому дитинстві, я повернувся до нього через подолання великих перешкод, у боротьбі з нестатками й неволею, і мене сильно підтримав – хто ж? – поляк. Тут я повинен подати епізод і, так би мовити, розплатитися з поляками, яким дуже багато зобов’язаний у пору моєї юности.

Грабовський познайомив мене з бібліофілом і антикваром Костянтином Свідзінським, відомим у Києві на ймення граф Свідзінський, хоч він графом не був (а Грабовський був за походженням граф, але назавжди відсторонився од титула). То був засновник бібліотеки, яку він заповів маркізу Велепольському і яка нині належить графам Красинським у Варшаві. Жив він відлюдним одинаком і всі свої доходи тратив на збільшення своїх зібрань. Ультрааристократ за своїми поглядами, він, однак, взяв мене під свою особливу опіку, й багато разів ми обідали віч-на-віч, заходячи в нескінченні суперечки – я за козаків, яких тоді уявляв рицарями (що ще гірше козацтва), а він – за шляхту. Це була недалека, але надзвичайно начитана людина. Він замінив для мене бібліотеку таких творів, яких я ніколи не розгорнув би. При цьому його запальність у доказах була така наївна, що мимоволі хотілося розреготатись; але я поважав його майже так само, як і самого Грабовського, тим паче, що він довіряв мені всі рукописні скарби, над якими тремтів, мов скупий рицар над золотом.

До речі, я повинен згадати про найпривабливішого старого, якого коли-небудь я бачив, про київського поміщика Головинського, брата відомого письменника, католицького митрополита Головинського.

Цей, крім доброзичливої ласкавості до такого бурша, яким я був на той час, вразив мене, у своїх бесідах, такими словами: „Ви тут аборигени, а ми – зайди”.

Мене також дуже приязно прийняли дома в любителя старожитностей, пана Росцишевського, в чудовому селі Липовому. Все це влаштував мій Грабовський, очевидно, бажаючи хоч трохи обтерти між людьми козацького нащадка.

Коли я переїхав у Петербург, мене тут познайомили з його другом, митрополитом Головинським, і надзвичайно шкодую, що дім П. О. Плетньова, який мене зовсім абсорбував, не дав мені часу скористатися тим дуже важливим, знайомством.

В усіх тих моїх польсько-українських зближеннях знаменно те, що ніхто з друзів Грабовського не говорив зі мною про різницю віросповідань, про папу, про архієреїв, про церковні питання чи непорозуміння, з чого можна було б зробити висновок, що поляки намагалися зробити з мене знаряддя католицтва чи полонізму. Що стосується самотійности наших національних поглядів, то, не кажучи про думку, яку я висловив у останній книжці „Записки о Южной Руси”, вони сполучають різку суперечку з цього предмета між людьми якнайдружнішими, тобто між Грабовський і мною.

Додам, для повноти мого пояснення само собою української ідеї, що в Києві я був дуже дружньо близький із чудовим польським сімейством Марцинковських. І там усі наукові й суспільні питання я студіював із запалом молодости, окрім питання про віровчення.

Ще один, найраніший і найприємніший спогад зберіг я про жителя Луцька, відставного професора хімії Стефана Зеновича. То був справжній поляк і в той же час цілковитий толерант, незважаючи навіть на постійне товариство з ксьондзами тринітаріями, які й мене милували з добротою, вільною від будь-якого релігійного посягання чи антагонізму. Повертаюсь до Грабовського.

Хоч я був повний неук взагалі в науках, і тільки світло релігії й народної поезії освітлювало мої розумові потемки, а втім судження Грабовського вражали мене своєю ясністю й глибиною, що дуже рідко доводилося мені спізнавати в університеті. Тим часом цей високий розум понижувався до мене, ніби соромлячись своєї переваги, так само як багатий брат совіститься показувати вбогому братові свої скарби; а ці дипломоносні олімпійці поглядали на нас, неуків, майже з таким презирством, як польські пани (але не Грабовський) – на хлопів.

Будучи хлопчиком, від природи недурним, я не здобув жодного настановчого знання від магістрів і докторів права й філософії. Я міг

би багато здобута від покійного Нейкірха, високоосвіченої людини, та інших німецьких професорів; але вони викладали латиною, не знаючи російської мови, а я латину знав тоді не краще від Євгенія Онегіна. А коли вони, з благородною наполегливістю німецького характеру, вивчилися викладати по-російськи, я вже був поза університетом. Відвідування професорських лекцій було для мене, як я бачу тепер, звичайнісіньким гайнуванням часу, гайнуванням життя. В науці, з якої треба починати освіту розуму в науці народознавства, мої професори були ще більші обскуранти, ніж я сам. Сліпці водили сліпців, величаючись перед так званим темним людом своєю сліпотою. Усе, що вони вчитали в книжках таких самих обскурантів, якими були самі, падаючи у свіжий ґрунт юнацького розуму, не давало сходів. Професорські голови були коморами для зсипки зерна, але не полями, які відроджують зерно сторицею. Те сім'я знання, яке вони дістали спадково, було подібне до таланту євангельської притчі, закопаного в землю. Воно залишалося без оновлення ще від часів фараонів і втратило наостанку свою життєвість. Зроблений старожитністю запас наукових даних ще від тих давніх давен, коли жива мова відіграла в науці першу роль, а писемна – останню, зберігався в убогих житницях Європи без оновлення. З тієї житниці заледве одержували бажані потрохи на сіяння, та лише кілька голів одержане в позику оновили зерном для подальших посівів і повернули в людський запас новим урожаєм. Успішному культивуванню перешкоджали несприятливі обставини. Середньовічна схоластика була посухою людському розумові й загрожувала знищити працю нових культиваторів.

Та ніде вона не лютувала з таким оскаженінням, як на величезному просторі од Карпат до Неви й од Вісли до Уралу. Наслідки багатовікової посухи відгукуються в нашому беззахисному рідному краї донині, до сьогоднішнього дня; і ще сумніше те, що жоден край Європи не виявляв більше даних для розумового й морального поступу, як Мономахова Русь. У дотатарський період, у нас у Києві починалося щось грандіозно-поетичне; у нас, на незайманому ґрунті, відроджувався свого роду гуманізм тоді, коли західна Європа, з рештками римської культури, лежала в порошок під гнітом ісидорівських декреталій. Європейський Бог перебував на землі, в особі папи римського, й пригинав голови додолу; наш був на небесах і підносив голови й серця вгору. То був той Єгова, той Вічний, той самий. Православ'я, яке проникло до нас із Візантії, не пригнітило нас, як латинство закарпатську Європу, і це тому, що наше ставлення до наших просвітителів було зовсім інше. Ми були грозою для

метрополії християнства, а не вона – для своєї нової колонії. У закарпатській і завіслянській Європі – навпаки. Там приймали християнство, аби врятуватись від сильного; ми прийняли християнство з людської прихильності до найслабшого. Нашу роль щодо запозичення християнства повторила на собі Литва, яка засвоїла віру й культуру народу ослабленого, ладного, здається, зникнути, як зникла з часом Візантійська імперія. Тому ні Візантія нас не душила православ'ям, ні ми – Литву.

Одна була біда: греки передали нам свою віру з додачею того, чого не проповідували перші християни, що придумало пригноблене до землі, розумово ослаблене суспільство. Але це не надто сильно заморочило свіжий розум русичів. Православ'я серед них, можна сказати, підправилося, як підправляється хворий, якого перенесли із задухи заможних покоїв на вільне повітря; а оскільки в суспільстві варягорусів дуже переважав розбійницький і хижий елемент, то серця, сповнені кращими ідеями православ'я, тікали від лихотворного люду й знаходили собі притулок у монастирях. Ті монастирі створили люди глибоко добрі, милосердні, створили з християнської причетності до труджених та обтяжених. Наші монастирі були, можна сказати, спеціальними закладами для пропаганди милосердя в тому середовищі, яке всю честь і всю славу бачило тільки в успіхах кривавого бою.

І за отаких обставин почався в нас у Київській землі той процес життя, який важко пояснити, не вдаючись до аналогії. Цей процес має свою паралель у лісовому господарстві. Лісове господарство – предмет знання, досить ще новий у нас; та він значно доступніший нашому розумінню, аніж вище господарство Боже, яке на небесах складають планети, на землі – культивовані ліси й парки, звані народами. Спустімося ж із висот шкільної науки, програму якої складено погано, й візьмімо, для пояснювального етюдю, покірливо чи, як каже апостол, „з лагідністю мудрости”, дві місцеві дачі, що належать двом власникам-сусідам.

Нехай один із них буде ледачий вайло або – що теж погано – людина, відвернена від господарювання сон атоге напівжидівським гендлярством, спекулянт, людина цифри й живої копійки. Другий – нехай буде людина тямуща, зосереджена на своїх найближчих обов'язках, яким і належить бути володареві свого маєтку, свого маленького царства - господареві. Перша лісова дача являтиме сумну для спостерігача боротьбу життя зі смертю; друга – повсюдну перемогу життєвої первини над руйнівними елементами й перемогу культури над варварством. Найнепоказніша лісова місцевість, якась

галявина серед лісів із болотом, яке вганяється в неї язиком чи, як висловлювались у давнину, чобітком, – коли її впорядкують і захистять від руйнівних уторгнень, незабаром постане струнким поростом, що чарує око молодим пориванням до життя й урізноманітнює відповідно до місцевости, відповідно до сусідніх земель, до властивостей ґрунту й підсоння. В тиші й безпеці, під пильним оком господаря, який знає свій найближчий обов'язок, земля щасливої лісової ділянки почне примножувати породи дерев і рослин, яких ботанік давно вже не зустрічав на ній. Подібно до того, як в облагородженому культурою народі з'являються представники витончених, чуйних натур, які нібито не мають навіть місця серед сильних борців за життя, – в тій упорядкованій лісовій дачі перед сповненим любови поглядом знавця постануть у захищеному від сусіднього варварського господарства такі види трав, злаків, кущів і дерев, якими невидима рука божества нагороджує лише обрані місцевості. Нехай тільки переїде кілька поколінь господарів неледарів і неспекулянтів – дві згубні для культури крайнощі, – нехай благословенна династія розумних власників поцарює над цим клаптиком землі два-три століття, – і його вигляд, його характер, грандіозність і краса творінь природи зміняться до неспогоданої міри.

Ось образ із нашої повсякденности, яка, треба сказати при цьому, ще безпутніша від нашого історичного минулого й безнадійніша від нашого історичного майбутнього. Він, цей образ, допоможе нам бачити давно минуле й забуте.

За часів Володимира, так чуйно прозваного в народі Красним Сонечком, і за часів другого Володимира, який ніби сам в усьому варварському світі готовий був боротися проти людського безпутства (Мономах), Київська земля набувала подоби лісової дачі, яка дісталася господареві настільки ж енергійному, наскільки й м'якому серцем, настільки ж просвіченому, наскільки й чужому жидівській заміні всього грошима – господареві, який знає ціну життєвій силі природи й перебуває у святобливому трепеті серед її виявів як у святині живого Бога. Від Красного Сонечка, який зігрів і осяяв руську землю, до Мономаха, який зумів зберегти в ній відносну тишу, руський дух досяг величезних успіхів. Слово величезний буде зрозуміліше, коли ми порівняємо початок руської держави з початком життя людини. У ранньому дитинстві людський організм і людський розум досягають таких швидких успіхів, що подальший розвиток одного й другого нібито підпорядкований уже іншим законам. Почасти воно так і є: у справу природи втручається людина з незнанням законів природи, а

внаслідок незнання – з неповагою до них.

Хоч би й що, Мономахівська доба являє початок перемоги власне руської церкви, церкви милосердя й правди, над отупілою або ж лукавою візантійщиною і, разом з тим, початок високої й самостійної, по суті ж спадкоємної, культури. Цей момент нашої історії можна порівняти з тим моментом історії єврейського племені (не народу), коли жили філософуючі поети, які лишили нам тільки мізерні, черстві, перемішані з порохнею й попелом крихти свого багатого бенкету, – з тим моментом, коли народний геній нащадків Євера тріумфував, з одного боку, над зусиллями жрецької касты – зробити з квітучої віри поетичних сердець подібну до нинішнього католицизму закам'янілість, а з другого – над загарбанням меча й придворного лукавства... Як дитинство людини починається іноді на безпечному й лагідному лоні матері, а потім триває серед тяжких злигоднів і згубних спокус, у той час, коли людина не має де прихилити голову, і закінчується фізичним або моральним розп'яттям, так і в житті народів початок часто не відповідає продовженню, кінець буває жахливий, і тільки сподівання „воскресіння мертвих і життя прийдешнього віку” сяє, як непогасне світло, над скорботною душею мислячого людства.

Чи зрозумів читач, про які часи, місця, події та обставини я веду мову, чи не зрозумів, – це залежить від характеру виховання, яке він отримав і яке іноді неуків підготовляє до розуміння найвищого в житті, а вчених людей часто робить нездатними розуміти найпростіші факти. У будь-якому випадку, обмежимося на цей раз лише поверховим порівнянням, здається, непорівнюваного; облишимо на якийсь час стародавнє людство й повернімося до людства порівняно нового, в нашу милу Київську землю, де так наївно й так зворушливо старовинні грамоти приміщали запропашену Трою. Якби тривав порядок речей, що почався у Володимирівські часи, доля земної кулі була б інша. Не з півдня на північ, а з півночі на південь пішла б обнова культура; нові ідеали високого й великого зайняли б одвічно творчий дух природи; не розпустою, а „східним” супроводжувалося б тоді відродження гуманізму, і внаслідок тисячолітніх клопотів ми отримали б не Францію й папу, а щось інше.

Але природа, врівноважуючи життєві сили за якимось безмежно широким планом, круто повернула людськими справами в глибині Азії; принаймні для нашого нецтва в історії азіатів здавалося – круто й раптово. Над руською землею, яка тільки-но починала облаштовувати своє господарство під співом солов'я давньої давнини, Бояна, спалахнула гроза, яку псалмоспівець так мальовничо описує в

культивованому Єгипті. Колиска руського духу пішла обертом у вихорі подій, і дитинство руської держави, дитинство нашого громадянського суспільства або руського народу, взятого в його надовго розрізненому вигляді, мало так само небагато спільного з пізнішими літами, як і початок життя того племені, яке зробило свої перекази спорідненими всьому людству – з продовженням цього все ж таки дивного життя. Блукання в голодній пустелі, спокуси, з-поза яких визирала загибель, безпритульність, беззахисність і знеславлення самого руського імени зрадництвом з боку своїх ближніх і щирих, усе це складає повторення, в новому вигляді, тих призначень, які були роковані наперед спервовіку для представника єврейського племені, для сина людського. Подібні ж сумні й урочисті події спіткали руський народ у нещадній, як закон природи, послідовності явищ; у широкому масштабі постає перед істориком повчальне повторення того, що було вже раз, і який момент заповіданої світові боротьби за життя й високих спрямувань переживає наш народ тепер, – про це скажуть наші нащадки.

Кажучи прозаїчно, татари перетворили Русь на татарщину. Над нею скоєно лихо, подібне до того, яке спостигає багатий маєток, що дістався дикунам-спадкоємцям. Мине небагато часу – і око стороннього спостерігача вражає на місці святощів паскудство запустіння; самі спадкоємці, пожерши багатство нашвидку, як роблять хижі звірі зі своєю здобиччю, залишаються знову вбогими й таким чином являють собою нову подобу охлялих корів, які недаремно виснажували господар ну уяву єгипетського царя. Од Карпат до Неви, од Вісли до Уралу пройшовся народ, що його кобзарська дума дуже влучно назвала „гнівом Божим, сараною”.

То була сарана апокаліпсична: її прикрашала корона, складена з уламків великого числа розбитих і поламаних царських вінців. Вона пожерла все живе, знищила всю красу землі, поїла все високе й усе низьке від верхівки до самого коріння. Тільки те і вціліло, що зачалося в землі. Називаючись татарською власністю, земля все-таки залишилася, за своєю природою, руською. Повільно й туго, як на згарищі, виростала поїдена до коріння Русь, – так повільно, що впродовж трьох і чотирьох століть наша мила Київщина виглядала пустинею; королі наділяли в ній землі під назвою пустинь, а татарські наскоки й козацько-шляхетські війни піддержали пустинний характер південноруської землі до часів Палія й Мазепи. Київ, ця Троя старовинних грамотіїв, стояв оазою серед поселень, які то з’являлись на старих попелищах, то знов переводились на попелища й руїни. Цей

оазис відрізали від південної Слов'янщини не піски, які поглинають подорожнього, а неуцтво, яке гірше за сипучі піски утрудняло мандрування розсудливої думки з одного краю в інший. Таке саме неуцтво, глухе, як дрімучий ліс, простягалось від Києва до півночі, до сходу і до заходу. Київ глухнув в ізольованому становищі гірше за саму Москву, дарма що в ній не було і тієї придатної для освіти громади, яку згуртували в Києві Іов Борецький і Петро Могила, – не було духовної академії, нижчого чогось подібного до розсадника науки.

Глухнув Київ, незважаючи на свій духовний вертоград: у тому вертограді не вистачало джерела, званого народністю. Замість того, щоб у власному ґрунті шукати живу криницю, яка існувала за Мономаха, як це засвідчує нам співець Ігорового козацтва, академісти шукали її в книжках, і пили застояну воду науки, замість джерельної. Греки, як і латинці, плодили в руській літературі хирлявість, як неприродна пожива, а схоластика прибрала її в таку тяжку одягу, під якою вона ледве рухалась. Про вияв самостійного світогляду, про розвиток думки як продукту суспільного життя нічого було й думати за такого злиденного виховання нових поколінь.

Латинську церкву вигнано було з її костьолами та єзуїтськими колегіями туди, звідки до нас вдерлась, але вона залишила в наших школах схоластику, як моральну сухотку, яка передавалася з роду в рід спадково. Польщизна, подібно як вампір, висмоктувала життя з нашого рідного слова; воно бліднуло, чахнуло, і живий люд цурався його у своїй розмові, як гостя з царства тіней. У відособленні від живої мови бурсаки та їхні прецептори робили щось незрозуміле для люду всередині шкільної огорожі й, у свою чергу, цуралися його природного слова, як чахлий житець теплиці боїться здорового підсоння, зовнішнього повітря, відсвіжної прохолоди, грози, яка відроджує рослинну енергію. Татарщина, поївши до коріння високе й низьке, приготувала шлях схоластиці, витвореній латинством, і старі недуги Риму, спідленого сервілізмом перед варварами, прищепилися до наших свіжих духовних сил, як прищеплюється сифіліс до здорової, активної крові.

Руського коріння, яке пускало свіжі пагони, не визнавала за щось велике в можливості квола російська наука, все одно як не визнає за таке несвідому дитину тупий ерудит, її негідний наставник. Ті пагони квітували й родили пишні плоди в пустинних закутках, бо були невідомі схоластикам. Чужоземні насадження, через невміння самих вертоградарів, приймалися на руському ґрунті важко, росли тупо,

цвіли пустоцвітом; а дикорослі витвори цього ґрунту забивали чужоїдні, вони глухнули в тіні, їх витоптували й навіть викорінювали навмисно.

Такий був загальний характер того, що в нас відповідало європейському відродженню. Самі генії серця рятували нас; генії світлого, бистрого розуму, делікатного смаку, високої поезії були в нас неможливі. Занадто глибоко втоптали нас у землю копита ординських коней. Занадто дуже ми були заклопотані боротьбою за існування. Занадто мало ми користувалися правильним нагромадженням багатства, будучи в безпеці, а без нього неможливе відродження наук, розквіт словесности, прагнення до мистецтв. Ми залишалися татарськими недобитками навіть і тоді, коли, в свою чергу, побили й придушили татар. Ми були шляхетськими недоїдками навіть і тоді, коли Грабовський, представник шляхетської інтелігенції в Україні, й Куліш, представник українського простацького неуцтва, розмовляли про народ, який розіграв, через Хмельницького, роль сліпого Самсона.

Силою обставин, що спонукала різних осіб до дії, створено Київський університет, але, силою тих самих обставин, він був повторенням Могилянської колеґії на новий лад. У ньому схоластика латинська поступилася місцем схоластиці німецькій, безплідному гелертерству під крильми якого прихистилося бурсацьке туподумство. Його професори ненімці (нам шкода некорисної для нас їхньої працьовитости) були такі самі прецептори, яких Могила посилав навчатися за кордон до людей, що склали численну секту розумових кастратів, поширену по всій Європі.

За всієї великості здійсненої ним справи, він і сам, силою одержаної ним освіти, був розумовий кастрат, стосовно діяльності суто наукової й літературної: він був пустоцвіт; він не вніс у руську словесність і науку жодної живої зернини. Було нагромаджено багато книжного запасу в могилянській школі, але як одухотворити його, ніхто не знав. Зберігали перекази науки, але зберігали в сухій букві, мов поминальники; живодатного духу в київській академії не було. Жоден поетичний вірш не пролунав у наглухо замкнених від народу шкільних камерах; жоден животворчий промінь не засяяв народові з Олімпу, на якому засідала схоластична наука могилянських прецепторів.

Така була, своєю чергою, й діяльність Київського університету. В ньому повторювалися гучні імена філософів, істориків, поетів, студіювались їхні великі творіння, друкувалися захаращені цитатами книжки; та на жоден дюйм, на жодну риску не посунув Київський

університет науки, і ніби ще зумисно придушив найголовнішу галузь науки – народознавство. Справді, ніби минулого року налетіла на нас „гнівом Божим” азіатська сарана в символічній короні; наче напередодні, нещодавно, намедни, як кажуть по-великоруськи. прийшла до нас її слідами схоластика: так мало зробив життєвої справи, справи народної, Київський університет. І, подібно до того, як Могилянська академія не дала нам жодного визначного таланту, Київський університет плодив тільки вбогих збирачів чужих думок; він, так би мовити, тільки пащекував у науці, від самого свого заснування. Єдино важливе, що він породив, це брошурка професора Іванишева про сільські громади, на якій поважний автор опочив глибоким сном, немов на цілій купі лаврів. Не додав Київському університетові слави й талановитий професор Костомаров: він звідти, з його затхлої атмосфери виніс помилкові поняття про науку взагалі й про історію України зокрема, від яких повинен був звільнитися серед столичної інтелігенції, як на чистому повітрі – від лікарняних міазмів. Але найгірша риса тієї поважної за наміром установи полягає в тому, що багато хто з її представників готові були з однаковою старанністю зводити незрозумілу для них споруду, як і руйнувати інше, ще менш для них зрозуміле.

Даремно стали б ми звинувачувати за Київський університет уряд в адміністративній неспроможності: уряд не може відділитися од суспільства, не може він царювати з висоти, піднятої недосяжно над рівнем суспільної нікчемности. Заснувавши Київський університет силою закону необхідности, силою того закону, який схований од нас і в найкорисніших, і в найшкідливіших суспільних домаганнях, уряд, в особі графа Уварова, добачив необхідним зробити професором словесности, себто душею університету, поганого ботаніка, ботаніка-травоїда, й до того безнадійного ледаря, який не вивчив жодної іноземної мови для читання творів закордонної науки, покійного М. О. Максимовича. Усе своє життя він видавав перші томики й перші випуски своїх бездарних творів, – і жодного другого, – і потім друкував брошурки обсягом до друкарського піваркуша. Він пояснював „Слово о полку Игоря”, пояснював, звідки пішла є Руська Земля, пояснював українські народні пісні, знаючи польську мову так добре, що *ladownica* (ладунка) здавалася йому приналежністю священницького одягу, і тому козаків він зіставляє, у збірнику пісень, не з панями в ладунках, а з попами в ладівницях При цьому він грав роль Сікста V для отримання пенсії, й нам, молодим, дуже проникливим стосовно гігієни, людям, навіював, начебто втратив здоров'я через

любов до науки... А втім, друкуючи брошурку за брошуркою, пхаючись у дрібникуваті вчені товариства з виписочками, заміточками, здогадочками, домиселками (практика загальновідома), при невмінні одних цінувати вчені заслуги й при звичайному в нас кумівстві в колах і гуртках, начебто зайнятих самою наукою, цього вбогого наслідувача грамотних людей, наприкінці життя, вшанували якимись вченими нагородами, начебто для того, аби підтримати в людях, справді відданих науці, благородну гордість убозтва й незалежності. Ось образ першого професора словесности й ректора Київського університету! Що могло зробити це недешеве всеучилище для краю за такого свого особового складу?

Тим часом з київських священних для народної пам'яті висот можна б ясніше, ніж будь-звідки, бачити народу його широкому розгалуженні на полян, сіверян, древлян та ін. Вуха, налаштоване на відлуння солов'я старого часу, який співав на тих висотах, могло б розпізнати споріднені йому тони в устах народу, що його москвичам Дівочого-Поля хочеться вивести з півночі, наче золото перестане бути золотом залежно від місця його знаходження, а земні порохи стануть через те коштовнішими, що залягали разом із золотом. Припустімо, що наші предки вийшли з Лапландії. Це тільки доведе, що з лапландцями їм нічого було разом робити; вони покинули напівлюдей і пішли далі, аби їм ніщо не заважало уподібнитися людській расі. У Москві бачимо ту саму, що й у Києві, готовність будувати незрозуміле й руйнувати ще менш зрозуміле для руйнівників. Найкраще свідчення тому – єдиність походження представників Московського й представників Київського університету.

Але серед мороку, що його наслала в наш край схоластика, серед глушини, що її урядили для нашого народу вихованці прокопчених латиною єзуїтів і московських старообрядців, які забрали собі в голову, що доля нащадків залежить від подвійної й потрійної алілуї – зрідка зблискував природний розум українців, і, в лад із солов'єм старого часу, дзвеніли гармонійні струни народної музи, яку сторожі проганяли геть од академічних портиків, аби вона не заважала панам професорам притуплювати голови студентам і робити їх кастратами стосовно поезії. Хто в наш час не знає гомеричних творів українського народу, *quae dum(ae) vocantur*? Хто не знає залишків словесности, яку грамотні українські люди не сподобляли навіть того, щоб покласти на папір? Тільки людина захожа, князь Цертелєв, уже на початку нашого так званого просвіченого віку, в 1819 році, надрукував кілька дум, які він записав із уст народу й дав початок мізерним збірникам пісень, що

повторювали один одного, змішуючи твори народної музи з виробами напівлакейської творчості сучасників¹³.

Що стосується народних легенд і поетичних переказів про старовину, то автор цієї книжки, зібравши з уст народу цілий том протягом однієї екскурсії 1843 року, нікого з київських професорів не міг зацікавити своїм збірником: усі дивилися на його захват від своєї знахідки, як на розумовий розлад, і залишався його збірник у рукописові до 1857 року, тобто чотирнадцять років! Він ждав, доки його просвітителі просвітяться настільки, щоб не шпурнути його книжку під стіл, як безпутне каляння паперу, і видав, нарешті, далеко від батьківщини, в Петербурзі.

Такий був хід нашого розумового й морального розвитку. Нічого цього в курсах словесности і в історіях російської літератури, ані в періодичних виверженнях друкованого слова, читач мій не знайде. Там, як у звітах повітового справника, із розвитком руської словесности все гаразд. Зловмисні татари перервали її розвиток на берегах Дніпра й протизаконно виполохали солов'я старого часу з Київської землі, та він знайшов собі привабну гранітну клітку в землі гіперборейській і співає по-давньому, навіть значно краще давнішого, співає влітку і взимку, під брязкіт золотих і навіть мідних монет.

Що стосується землі Мономахової (веде далі справницько-науковий звіт), то безладдю неможливо було в ній запобігти після татарського нашестя ніякими законними способами. Прийшли в неї здавні зазіхачі на неї – ляхи й зробили з руського народу народ Хохол, а що найгірше – навчили той народ співати пісень, яких самі зроду не співали. Московські пильні читачі, бачачи таке нечестя в давній руській землі, стали доводити народу Хохлу, що на білому київському піску помітні сліди північноруських личаків, і що тому не слід йому співати за лясською направою, а співав би він краще „Вниз по матушке по Волге” або „Гулял молодец по Пресне”; дак у народу Хохла завелась хохлацька інтелігенція; та йому на розум посилає, що начебто від нього, а не від когось іншого пішла руська земля, що йому не випадає занедбувати рідне краще задля сусіднього гіршого.

Прямим і побічним запереченням цього каверзного вчення, яке виникло поза університетськими кафедрами, зайняті були піднятий на сухому московському шляху московський „Парус” і безпросвітний, як ніч, московський „День”. Та в Москві з'явилися критики дужчі за видавця цих корисних газет: ті, ведучи своє походження від

¹³ Так учинив Максимович у своєму виданні пісень 1827 року. У збірникові 1834 року він учинив ще гірше: вичепурюючи харківця Цертелєва, москвича за освітою, й пісні, записані різними особами у різних місцях, ліпив в одну, наслідуючи найсумнівнішого з наших Персі, видавця „Запорожской старини”.

опричників, людей чисто російських, без усякої домішки татарської крові, – проповідували, що, якби соловей старого часу покинув свою гранітну клітку та заспівав по-старому на берегах Дніпра, то зовсім неважко було б зловити його за допомогою навчених у Лондоні полісменів і посадити в клітку, тіснішу за гранітну. Не буде ніякої поезії на Русі (провадили вони), не буде ніякого й сепаратизму. Вже бо й Платон у своїй республіці (цитували класично освічені мужі) вважав поезію шкідливою для держави. Сепаратизм, на думку сих москворусів чистої раси, походить од впливу різних кліматів і різних історичних переказів; тож належало б знищити все, чим цей вплив дає себе взнаки, й тоді, з якого кінця не підходить до великого російського миру, від Архангельська чи від Одеси, він буде однаковий.

Завдяки дружним зусиллям найчесніших утискувачів і найбезчесніших зрадників, російська література висловлює нині геній великого руського миру саме настільки, наскільки він може виявлятися негативно. Але втрачали від того самі провінціали, або, кажучи конкретніше, ті марно-думні люди в середовищі провінціалів, які в хаотичному читанні вбачають виправдання своїм розумовим лінощам. Для майбутнього історика сучасна російська література готує негожий, але повчальний архівний склад: у ньому майбутній історик шукатиме саме того, чого там немає. Якщо в тому складі не виявиться здорових думок, – історик від'ємним способом пізнає, якими власне недугами слабувала російська література. Якщо в ньому не виявиться поезії, – ця обставина визначить у голові в історика рівень суспільної моралі. Перекидаючи паки друкарського паперу у вигляді періодичних видань нашого часу, він, із напоумленням для публіки, побачить, що російські грамотні люди заперечували життя, яке воно є, і вірували в життя фіктивне. Він збагне, як російську публіку затуркували з місяця в місяць, як вона забувала саму мету преси, саме значення цього знаряддя думки й почуття. Йому стане ясно, коли і які журнали, які книжки й літературні гуртки спрофанували в російській пресі слово поезія, коли це слово знижено в практичному російському суспільстві до того уявлення, яке у відомих будинках мають слова *незайманість*, *почуття обов'язку*, *робота*. Його, поза сумнівом, вразить те, що не вражає ні наших істориків літератури, ні наших періодично натхненних публіцистів, а саме: що в найвіддаленіші часи людської писемности відбувалися події, які нагадують багато чого з нашого теперішнього, і що ті події залишаються німі для розумуючої російської братії. Дивлячись крізь багатогранну призму століть, – хто зна? – можливо, й він, у свою чергу, подумає в своєму серці те, що в

наш час думає хуторянин, дивуючись літературі обох російських столиць: „Боже мій! таж ти, по суті, створив тільки один закон, який нашому мізерному розуму здається цілими кодексами, що безладно нагромаджені один на одного з часів Мойсейових; ти створив один закон правди, один закон природи, один закон життя чи буття і звелів творитися всьому розмаїттю як свідомої, так і несвідомої природи, чи краще сказати, єдиному еству, названому космосом, з усім його духовним і з усім його матеріальним; звелів творитися нескінченному розмаїттю цього космосу, неосяжному навіть і фантазією поета, за одним якимось законом, бутність якого в історії двоїстоєдиного світу відчуває наша божественно влаштована душа, та збагнути його вона не може. Невже ж для російської літератури закрито цей закон? Невже закрито назавжди?..”

Я гадаю, що до нас на хутори не схоче приїхати людина, зовсім їм чужа; що як тільки вона сподобить наше буколічне життя своєї уваги, то це означатиме, що вона знає наше минуле й теперішнє. Тільки такому читачеві моєї хутірської філософії буде зрозуміле все, що я кажу афористично; а якби я схотів зробити все це ясным, як „Отче наш” для всіх і кожного, в такому разі мало не кожному сторінку цієї поверхово написаної книжки довелось б мені перетворювати в брошуру. Менш за все зрозуміють її люди, які чужоземствують у російській літературі. Я й пишу не для них: я пишу для хуторян та для тих, хто знає життя хуторів од першої людини Адама (засновника хутірської секти) й до нашого часу. Дозвольте взяти вас під руку, мій любий читачу: я поведу вас у давно забуту світлом старовину. Ми, хуторяни, ходимо туди щодня; ми з нею пов’язані так нерозривно, як ріка Ніл з його невідомими чи маловідомими витокami; вона хутірському розуму значно приступніша, аніж столичному. Уникаючи плеоназмів, не пояснюю чому. Ходімо, любий моєму серцю читачу: я покажу вам щось глибоко цікаве. Але спершу умовимося про те, що *potina sunt odiosa*. По-нашому це означає, що море людських упереджень велике й широке, а в ньому гадам нема ліку, та, за правосуддям Творця, існує в ньому й змії коренити його, се безмежне море людських непорозумінь, і змієм сим потрібно, в цьому випадку, вважати той чистий розум, про який так добре провіщав Кант. Лишаючи імена осторонь, аби не тривожити останків людей, які заповідали думати водно з ними всім і кожному навіки-віків, явлю читачеві подібний до нашої сучасности образ із тридесятого царства, яке хтозна-коли зникло, і оскільки хутори – світ казок і легенд, то явлю цей повчальний образ легендовим маніром. Такій формі оповіді я даю

перевагу над історичною.

Два народи в одній державі. – Вплив місцевости на формацію народного духу. – Поезія й моральність. – Життєвість великих творів народної моралі. – Франція й Німеччина, Польща й Русь. – Вплив збагачення чужим добром на моральність народу. – Життя народів після політичного занепаду. – Вплив занепалих народів на людство.

Наші хуторяни, без особливих зусиль уяви, за допомогою свого дитинного серця, переносяться – і дуже часто – у ті віддалені од нас віки, коли людство жило із своїм божеством у близьких взаєминах. У ті часи свіжої народної фантазії, на березі найчарівнішого з морів, процвітало царство, яке складалося з двох несхожих одна на одну половин. Південна половина була горяно-кам'яниста; північна половина мала трохи гір і розпросторювалась розкішними долинами, по яких росли гаї у вигляді садів і сади у вигляді гаїв. Достаток пасовищ у тій країні робив скотарство насолодою, а хліборобство так щедро обдаровувало ратая, що видавалося йому прогулянками з дому до поля. Води, у вигляді озер, річок і тихих струмків, упорядковані були природою, ніби за порадою найгеніальнішого пейзажиста, і справді так воно було: бо пейзажистом у цьому випадку явився сам Господь Бог. Ніде людина не могла до лічення божественних щедрот так вдало приспособити слова псалмоспівця: „Господь пасет мя, и ничтоже мя лишит. На месте злачне, тамо всели мя, на воде покойне воспита мя”.

Південна половина царства зовсім не була вбога на дари природи, але там дари були іншого роду. Там гори були багаті на метали, море там мало зручні для кораблів пристані; природа взагалі являла суворий вигляд пустелі, але вона часто вражала мандрівника грандіозними краєвидами, які справляли особливе враження: вони говорили розуму більше, ніж серцю; вони викликали з людської душі ідеал богоування, яке велично сяяло на грізному образі творця тієї щедрої й заразом суворої, привабливої й заразом страшної природи. Такі почуття поетичної рабині, пристрасної й трепетної, перед своїм могутнім володарем.

Дві країни, несхожі одна на одну, хоч і належали до одного й того ж царства, повинні були зрошувати й зрошували людність не однакового темпераменту, не однакових нахилів і здібностей, і це виявилось передусім у їхньому способі життя й праці. Південний край відзначався торговим і войовничим характером людности; північний любив хліборобити. Люд одного й другого країв визнавав єдиного істинного Бога; але торгові воїни думали, що він обирає на землі

улюблене місце для свого перебування, і тільки там вислуховує благання своїх смертних дітей, подібно до сановитого патріарха; навпаки, неосілі ратаї, чи орачі, стверджували, що Богові нема потреби обирати на землі резиденцію, що він може з'являтися смертному скрізь і впливати на його справи, що він є повсюдний дух, і хто сповідує його в духові й істині, той і є справжній його сповідник.

Між двома племенами одного й того самого народу споконвіку існував легкий антагонізм, хоч їх розпаровувала лише неоднаковість теократичних уявлень. Правда, неосілі ратаї відрізнялися від торгових воїнів своєю мовою, та не настільки, щоб не розуміти одне одного. Ратаї, за характером своєї праці, не любили воєн, але без супротиву йшли до спільного війська й відзначалися в ньому як порядністю й чесністю, так і стійкістю в битві. Податі вони платили дуже справно; воїнам, які були розквартировані в їхньому краї, вони ставали приятелями. Взагалі, природа обдарувала їх тихомирним характером, схильним до приязності й гостинності. Достаток урожаїв і худоби був у них такий, що вони не тільки не зачиняли своїх дверей перед мандрівниками, які потребували гостинності, навпаки, заглядевши їх здалеку, бігли назустріч і просили не минати їхніх осель.

Торгова людність мала повну приязнь із ратайською людністю, тим паче, що одна потребувала плодів землі, а інша – мануфактури. Торгівці, за природою свого ремесла, часто обдурювали ратаїв, але ті, живучи в тверезій і розважливій простоті, були настільки незлостиві, що, засіваючи поле, просили Бога родити й для тих, які працюють, і для тих, які крадуть¹⁴.

Ворогам своїм не мстили вони через те убоління, що людина, яка зашкодила ближньому, тим самим узяла гріх на душу, а оскільки за кожен гріх потрібно відповісти перед Богом, то в самому гріхові своєму вона вже прийняла божественну кару¹⁵. Якщо ж когось із молодих людей серце опитувало на помсту, то старі радили карати ворога хлібом і сіллю¹⁶.

За таких обставин, лишалося б, здається, двом спорідненим народам тільки жити й поживати. Так ні, ворог, ненависник добра, як передає переказ, посіяв між ними розбрат і дуже серйозний. Торгівці в особі своїх учених людей, які по суті були обскуранти, звинувачували своїх сумирномудрих сусідів у безвір'ї й нечестивості, й не через що інше, як через те, що вони трималися більше звичаю, ніж писаного

¹⁴ І в Україні під час сівби орач каже: „Роди. Боже, і на трудящого, і на крадющого”.

¹⁵ Я був вражений, коли одного разу на моє запитання: „Чому дядьки не поставили перед суд упійманих розбійників?” – мені відповіли: „Їх уже гріхом покарав Господь”.

¹⁶ І в Україні є приказка: „Ворога хлібом і сіллю карай”.

закону стосовно віри. З боку ратаїв не було тут опозиції. Вони, можна сказати, й не підозрювали, що торгові теократи дивляться на них неприязно. Вони не перечили жодному догмату віри, навіть тому, що на землі є таке святе місце, де божество особливо любить перебувати в сяйві своєї слави, і майже кожен із ратаїв хоч раз у житті відвідав те місце для прощі та жертвувань за всіма правилами, що їх визначили теократи. Та однак ратаї стояли на своєму: що справжні сповідники можуть з однаковим успіхом підносити свої благання до Бога в будь-якому місці його владання. Ця думка, за всієї своєї чистоти й некривдності, суперечила, однак, політичним замірам торгових теократів; вони вважали її вкрай небезпечною для цілісності держави й називали розколом.

Оскільки на ту пору не було ще винайдено примусових засобів, якими гонориться новітнє людство, то теократи, які керували всім царством під зверхністю Божого помазанця, обмежилися тільки намовою свого народу, аби він усіляко усувався від спілкування з ратаями. Ця намова за своїм життєвим смислом дорівнювала наказу не багатіти від обміну власних продуктів на продукти сусідів. Але божество політики носить на очах пов'язь так само, як божество любови чи божество правосуддя, – тільки з тією різницею, що любов відчуває серцем, правосуддя обдароване чутливим слухом, а політика – і безсердечна, й глуха.

Неосвічена чи краще сказати – неграмотна маса торгового племені взагалі навіть не знала про мудру намову політиків-теократів; а з освіченої чи грамотної маси деякі лукаво вдавали, що не знають, як їм слід діяти, або нишком порушували наказ; та найрозумніші з грамотних людей, власне люди мудрі, яких припадало, як завжди і скрізь, по одному на мільйон, не тільки нехтували теократичною заборонаю мати людські стосунки з ратаями, а й самих ратаїв зачудовували своєю терпимістю й добрістю свого серця. Наперекір обскурантизму, який у грамотіїв-теократів славився як верховна мудрість, з'являлися з їхнього ж власного середовища такі мислителі, які, не належачи за місцем народження й виховання до ратаїв, думали й відчували зовсім по-ратайськи й духотворили божество так, що ратаї, лишаючи свою працю, сходилися гурмою слухати випадкового провідача їхньої країни.

Таке було загальне становище двох споріднених народів, яких сама природа з'єднала в нерозривне ціле, наділивши й землю, й здібності кожного з них особливими дарами, їхній природний зв'язок був такий вигідний для обох сторін, що північний люд давав

південному повну волю порядкувати державним господарством, не втручаючись у їхні порядки, як поводить ся молодший брат із старшим, бувалості й практичності якого повністю довіряє. Та цього мало було теократам, членам санхендрини, які тільки себе називали царством і які вважали, що весь народ існуватиме лише для того, аби бути органом їхньої премудрости чи розм'якшеним воском для виліплювання яких завгодно фігур. Вони вимагали від країни ратаїв, аби вона, незважаючи на свою лісистість, на своє багатство толоками, тихими струмками й розкішними пасовищами, зрошувала точнісінько таких людей, яких давав край, повний золотих і срібних копалень, спрямований до моря гірськими уступами, де на тому зелено-блакитному просторі його діти збирали ще рясніший ужинок, ніж працелюбні ратаї збирали на своїх нивах. Вони, для надійности державної єдности в майбутньому, домагалися від ратаїв повної асиміляції з торгівцями – домагалися неможливого.

Ці домагання, повторюю, не могли бути відчутні для другої сторони так, як були б вони відчутні в наш просвічений час. Вони виявлялися в публічній зневазі ратаїв, у глузуванні над їхньою мовою, мораллю, звичаями, над нікчемністю їхніх історичних діянь, над їхньою нездатністю створити державу, про що ратаї й справді ніколи не думали, задовольняючись ідеєю громади, і, наостанку, над їхнім маловір'ям, чого зовсім у ратаїв не було, та тільки віру свою виявляли вони не стільки в словах, скільки в справах, неначе вже тоді були написані апостольські слова: „Покажи мені віру свою без справ твоїх; а я покажу тобі віру мою із справ моїх”.

Розбрат між двома народами мав ту відмітну рису, що він відбувався в серцях фальшивих представників одного народу і майже не був відомий другому. Розбрат був такий, який іноді буває між сільською бабою й базаром, який не узгоджується з уявленнями, як це висловлено в нашому прислів'ї: „Сердилась баба на торг, а торг про те й байдуже”. Та, дивна річ! Як незначні, часом безглузді й смішні, суспільні явища призводять до подій значних і погибельних для державного організму! Щасливий був би історик, якби йому випала на долю роль Кассандри. Ще щасливіший був би народ, здатний послухатися своєї Кассандри. В ті часи історії зовсім не існувало, з тієї простої причини, що не було ще наук, без підмоги яких, як у нас у Росії, історія є не що інше, як більш-менш доладно розказана казка. Виходить, і напоумити торгових теократів було нікому. Кассандра в особі історика була в них, як і в нас, неможлива.

Та зате існувала прамати історії, а отже, й філософії – поезія. Ся

охоронителька, ся, можна сказати, нянечка чистої моральности процвітала більш за все там, де людина найменше вчиняла вояцьких подвигів, які становили, згідно з заведеним порядком, предмет особливих доглядів історії, – саме „в зеленому затишку, на тихих водах”. Я знову почну говорити про країну ратаїв, садівників і скотарів.

До нас із того віддаленого, зацікавленого й притлумленого книжниками часу дійшло тільки два великі твори поезії, не лічачи кількох дрібних, але ті два твори ми отримали у такому вигляді, в якому дісталася нам статуя Венери Мілоської. А все ж таки вони свідчать про високий моральний і навіть розумовий розвиток народу. Якби, крім споганеного торса Мілоської богині, не дійшло до нас ні шматка скульптурного мармуру від давнини, коли краса відчувалася в усій своїй божественності, – ми все одно сказали б: „У народу, який створив цю статую, пластичне мистецтво було на високому ступені довершености”. Так само, вдивляючись в окрушини двох поем, що їх передала нам заскладна гра історичних подій, ми повинні визнати, що ратаї стосовно поезії стояли настільки ж вище над своїми торговими сусідами, як давні греки – над своїми завойовниками, римлянами.

Ніколи ще струнке велетенське дерево не виростало саме по собі, окремо від багатьох інших дерев. Ніколи людський розум не досягав вражаючої висоти самотою. Жоден майстерний витвір мистецтва не з’являвся самотній серед потворних виробів несмаку. Так само й жоден високий поетичний витвір не створювали в суспільстві, яке не було б підготовлене до його сприйняття багатьма такими витворами.

Не можна при цьому, без деякого забобону, поставитися до того факту, що брати, які воювали й знищували одне одного, тобто люди, їхні міста, суспільства й держави, наче боячись, що нащадки прокленуть їх і пустять у непам’ять, так чи інакше зберегли для них, у запалі своєї шаленої бійки, ті предмети, на яких більше, ніж на чомусь іншому, відбилася їхня душа. Самі нівечення високих пам’яток моральности загиблого світу, втрачені місця в рукописах, повідламувані руки, ноги, голови в статуй, ще якимось дужче одухогворюють витвори високо налаштованого людського духу, даючи уяві нагоду підвестись до ідеалу мистецької творчости. Так і дві поеми найдавніших ратаїв, які тільки відомі нашій писемності, були, можливо, кращими з усього, що створила давно замовкла й незрозуміла профанам муза того високообдарованого народу.

У першій із них виповідається ставлення людини до таємничої сили, яка створила її, мабуть, тільки для того, аби вона боролася з

різноманітними перешкодами до щастя, страждала всякими можливими болями й зрештою десь дівалась, не знайшовши можливості навіть порозумітися з винуватцем усіх її зіпсованих радощів і невинагороджених страждань. Усе це подано в діалогах, які спонукають припускати, що проміжки між ними, почин до них та їхнє закінчення доповнювали якісь лицедійства. У тому вигляді, в якому дійшла до нас ця поема, що передувала отим грецьким кобзарям, які сформували Гомера, вона має в собі явні ознаки обробки чи навіть переробки доби й суспільства порівняно нижчих. Але додане згодом могло здаватися поетичним і цілісним тільки в часи занепаду народного генія. Загострене народознавством око без зусиль відрізняє все, що стороння рука наліпила на безсмертно-пречудові риси творіння, в якому відбився високий дух зниклого з лиця землі народу. Він був глибоко поетичний, цей дивовижний народ: він міг би стати на чолі інтелігенції давнього світу, але йому судилося загинути. Навіщо відбуваються у світі такі явища, історія ще не дошукалась.

Друга поема належить порівняно до пізнішого періоду об'єднаного існування двох народів, і предмет її не менш важливий. Там виповідається ставлення людини до царя небесного, тут – до царя земного. Але спершу треба наголосити на тій обставині, що на початку історії двох споріднених народів царями в них були люди простого способу життя, подібно до біблійних патріархів. З бігом часу, завойовницька здатність торгового народу розсунула межі держави від моря до моря. Цар того народу мав дуже багато данників. Щаслива торгівля збагачувала його казну. Нагромадження багатства привело до розумової розкоші; з'явилися іноземні науки й мистецта. За допомогою мудреців, які сходилися до столиці з усіх кінців цивілізованого світу, володар теократів засяв на престолі своїм розумом, якому всі дивувалися. Готова прислужитися можному народна чутка проголосила його наймудрішим із землерождених.

А проте то була мудрість далеко не всебічна. Тільки в мудрість, яку всебічно охороняють наука й роздуми, не може проникнути ворог усякої мудрости – гріх. Така мудрість, яка замкнена сама в собі й яку вдень і вночі невсипущо пильнує розумова сторожа, вона подібна до фортеці, ключі від якої має сам комендант і гарнізон якої чергує ретельними змінами. Нічого подібного не було, й бути не могло, в столиці теократів. Вони не доросли до розуміння великої істини, що все створене Богом, усе велике й мале, все високе й низьке, все корисне для нас і вадливе, – ставиться людині за неодмінну повинність знати як у відокремленому вигляді, так і в зв'язку з нескінченною

низкою божественних творінь. Ця проста істина повинна, здавалося б, перша прийти на думку людям, які знають походження всього видимого й невидимого... Та ба! навіть і в наш час, після стількох віків розумової й сердечної роботи, вона буває неприступна не тільки людям темним, а й проводирям цілих громад мислителів. Централізм має сліпучу властивість.

На ці слова думка хуторянина миттю перелітає з часів молодости людства в часи його старезности, й перед його розумовим зором постає повчальна історія Франції.

Вигадливий геній француза висотав з усього краю інтелектуальну силу страхітливий смоком, що його прозвано Парижем, зажив паном у комфортному місті й оголосив усьому світові, що французи – великий народ. Водночас німці, роздробившись на багато наукових центрів, сумирно визнавали себе, кожен центр окремо, малим народом. Проте, живлячи центральну зарозумілість, Париж занапашав своєю безсердечністю провінційну поезію (це означає народну моральність) і кінчив тим, що, в особі свого верховного представника, виявився шахраєм.

Після Варфоломійської ночі, після війни з гугенотами, після робесп'єрівщини й подвійної наполеонівщини тільки така література, як наша російська, найжалюгідніша з літератур, може вірувати, що аморальний народ здатний вести кудись людство, й симпатизувати тому народові більше, ніж Німеччині, яка в тиші свого провінціалізму виробила державну велич, яка вже явила величезну послугу людству реформацією, і тепер, політично – велика своїм об'єднанням, морально – поезією літератури, по-юнацьки повстала проти папізму, обіцяючи людству нову реформацію, яка буде живодайніша за першу.

У чому ж, власне, таємниця спасенних для людства рухів німецького генія? У тому, що становить причину й зачин усіх благородних людських діянь – у поезії німецького серця, яку дуже підтримали високі літературні таланти, що їх не міг створити шляхом цифрової та емпіричної роботи вигадливий, сконцентрований у Парижі геній Франції.

Схожість між людськими суспільствами, які зникли й які існують, цим порівнянням далеко не вичерпана. За законом послідовности дій, старі, закреслені історією народи вчиняли один над одним таку саму низку дурниць і розумних речей, як і ті народи, які фігурують перед нами. Безсумнівне те, що поезія північного люду така була чужа духові південного суспільства, як і глибока поезія німецької хатини, відтворена великими письменниками, чужа дотепному,

вигадливому, але вбогому почуттям духові парижанина.

Коли почалась війна між Францією й Пруссією, всі, чи майже всі, були впевнені, що переможницею з великої боротьби вийде Франція. Не скажу, як думав я, та зі мною жив тоді приятель із так званих ледачих хохлів. Він висловив з тогочасного питання думку досить оригінальну. Він сказав: „Таж у Француза ідеал дрібний: як же він поб'є Німця?“

Я не зрозумів лаконізму, й приятель мій, мовчазний до нестерпності, довго відмовчувався від мого запитання; нарешті як важкий на підйом хохол, з деякою дразливістю через мою недогадливість, спитав: „Ти читав останні німецькі романи?“

Я мусив був визнати, що читав дуже небагато.

„А я, так читав усе“, – сказав мій приятель.

Справді, в той час на нього, людину, треба сказати, дуже статечну й заклопотану сімейними справами, напала якась пристрасть до романів.

„А яке ж відношення мають романи до мого запитання?“ – спитав я.

„Найпряміше. Уяви себе парижанином, тобто влізь у шкуру Віктора Іюго, Беранже, а, може, хоч і Огюста Конта, чи, коли хочеш, будь-якого державного чоловіка, чи прелата, чи кращого з вояків, чи будь-якого паризького комерсанта, і візьми в руки один з оцих романів, які лежать переді мною купою. Таж правда, що, сидячи в шкурі француза, і саме парижанина, ти не прочитаєш жодного тому із задоволенням?“

Я мусив був сказати, що так, і, грішний, додав: „Так самісінько, як, сидячи у своїй природній шкурі, я не міг дочитати до кінця жодного роману Віктора Гюго“.

„Отож-то! – сказав, пожвавішавши, мій приятель. – А подивись: ось, наприклад, «Soll unci НаБеп» Фрейтага: 12-е стереотипне видання!

Німеччина, ощадна на гроші й на час Німеччина, поглинає ідеальні, вищою мірою, особливо в очах російської критики, ідеальні витвори своїх романістів. Що це означає? Це означає, що таких людей, які фігурують у романах Фрейтага, Ауербаха, Шпільгагена та багатьох інших, багато в Німеччині. Це означає, що ідеал німецького народу високий. Це означає, що німецький народ перемаже націю великодушного, але обмеженого а la francais Віктора Гюго“.

Я не став заперечувати обмежености Геніального, як оголосила наша критика, поета, знаючи дивацтва мого приятеля; але спитав: „А чому досі французи побивали німців?“

„А іспанці чому побивали фламандців, очолюваних Вільгельмом Оранським? – перепитав мене приятель. – А поляки чому побивали козаків до самої Хмельнищини? А австрійці чому побивали італійців до часів Гарібальді? А Джон Бувь чому був страшний батьківщині Веніаміна Франкліна до часів Вашингтона? А самих французів чому тримали в руках сусіди до часів революції?”

„Та зупинись, ради Бога! – сказав я. – Невже ти вважаєш мене професором історії, для якого не існує незнання? Наскільки можу здогадуватися з твоїх безладно нагромаджених запитань, ти хочеш напоумити мене ними, що Давида в його дитинстві Голіаф міг, напевно, вбити щиголом, але, ставши на ноги, Давид зумів увігнати йому межі очі каменя пращею”.

„Вся справа в ідеалі, яким сповнена душа народу, – перебив мене приятель, – в ідеалі Бога, душі, чести, любови, відваги, обов’язку, сказано, всього, чим живе цілий народ як збірна особа”.

Враз він різко замовк і поринув у недочитаний роман Ауербаха, якого наші критики спершу хвалили як майстра, а потім віддали І.С. Тургенєву в службу. Я залишив його в спокої.

Спантеличило мене, одначе, висловлене ним уявлення про силу народного ідеалу, хоч я й сам ніби наштотував на цю думку. На той час у мене в головах лежав один із томів „Geschichte des Alterthums” Дункера.

Він часто не давав мені спати, й мені мимоволі доводилося брати одну з кращих повістей, написаних після Пушкіна й Гоголя, оскільки вони в дам вражають нерви, у чоловіків – шосте чуття, у хлопчиків та дівчаток – недосвідчену уяву, але думки не бентежать навіть і настільки, щоб вона глибокої російської ночі прокричала: кукуріку!

„Ідеал, висота ідеалу”, – провадив я подумки, страждаючи безсонням то від Дункера, то від Момзена, то від Мотлея й Дрепера. „Як же це в північній і південній частинах викресленої з книги життя держави сталося навпаки?” І починав я всоте думати про країну, до якої кагалові наших нігілістів зовсім байдуже, як тварині з байки зовсім байдужий дуб, жолудями якого вона живиться.

Довго жили нероздільно два народи, споріднені походженням, але супротивні за ідеалами. Приносили вони жертви, і разом, і нарізно, але майже завжди ставалося, що дим од жертви південної людности стелився по землі, й божество їхнє гримало з небес: „Ласки хочу, а не жертви!”, тоді як ласки в них було стільки ж, скільки в цапа молока. Про них складено навіть приказку, яку краще за все навести в оригіналі, але мову обох народів втрачено чи принаймні невідомо, як

вимовлялися голосні літери в тій мові. Приказка, одначе, збереглася; вона має страшний зміст, а саме: що начебто південна людність „не вірила сльозам”, цьому одвічному документу, який ображене Безсилля приносить у суд, не знаючи грамоти.

...Die ewige
Beglaubigung der Menschheit sind die Tmnen...

Ось що сказав про сльози поет, який знайшов ім'я нашому почуттю до дитини; а південна людність, як запевняє приказка, сльозам не вірила!

Через цю сумну обставину, тобто, що торгово-войовничий народ неможливо було переконати навіть і тим, що визнано за загальнолюдський, відомий споконвіку, спосіб переконання, не міг виконати він і вимогу божества, хоч як грізно воно гримало: „Ласки хочу, а не жертви!” Яка в них ласка, яке милосердя до слабкого, коли їхнє серце відвикло від поезії рідних долин і назвало її нісенітницею? А досада тим часом накіпала у них у серцях: чого прості дароприносини північної людности, можна сказати, зовсім селянські приносини, приймалися якнайприхильніше? Чого дим від їхньої нехитрої жертви здіймається прямо до небес? Ненависть зріла з роками; та, подібно до того, як Авель не знав про почуття брата, коли той сказав йому „Ходімо в поле”, північна людність, за своєї політичної нерозвинености, навіть і не підозрювала, що вона так дуже докучає поезією свого життя пихатій і владололюбній південній людності.

Я, втім, думаю, що якби Авель пожив хоч доти, поки в нього були б дорослі діти, він помітив би братову неприязнь і, за своєї незлобливости, почав би від нього віддалятися. Це можливо і в наш час. І в наш час мирна людина часто ставить свою „хату з краю”, аби всього себе віддати сім'ї й відвернутися від неподобного життя сусіда; а в ті, досить віддалені від нас, часи, коли п'ять частин світу належали всього чотирьом особам, Авель міг би знайти собі затишненький куточок і не дражнив би брата жертовним димом, що здіймався прямо до небес.

Північний люд був старший за Авеля своїм віком проти південного люду, а в житті сих останніх сталася така обставина, яку сусіди, за всієї своєї лагідности, відчули глибоко. По суті, річ була звичайна: коли багатство й сила показують послідовно свою фантазмагорію,

When wanton Wealth her mightiest deeds hath done

завжди історик уявляє одні й ті самі явища, тільки в різних формах.

Потроху царі неіснуючого вже понад дві тисячі років царства з пастирів поробилися царями колісниць і велелюдних гаремів. Де багато їства, там мало хіті; там шукають пікантного, рідкісного, навіть грубого. Щасливий мисливець дорожить однією важко добутою здобиччю. Для могутнього завойовника героїзм опору видається чимось поетичним. Вчений шанує саме незнане. Богиня кохання тим для нас божественніша, чим недоступніша її жертвня. Така природа людського серця. Я вже згадав про царя, якого проголосили сучасному світові наймудрішим із землерождених. У ближчий до нас час подібну честь учинили такому нікчемі, як Людовик ХТV, суть життя якого виявилася прикрими наслідками його тривалого, блискучого й шкідливого царювання. Наслідки царювання власника золотих колісниць і велелюдних гаремів були ще сумніші. Ми знаємо, як мало уваги звернули історики Людовика ХТV на сучасні протести проти його величі й мудрости. Ще менше звернуто уваги на протести проти царя гаремів, у той час, коли замість історії могла, як у нас досі, існувати сама казка. Але протести були, і де ж? У тій країні, яка дивилася на його пишноту й велич здаля, – у землі ратаїв.

Незнано для торгових теократів процвітала там народна поезія, тісно пов'язана з поетичними звичаями й простодушною релігією, більше релігією серця, ніж релігією розуму. Один із народних бардів, можливо, як наш Яким, чи грецький Гомер, чи англійський Шекспір, склав кілька пісень на честь сільської краси й хутірської незайманости, які він протиставив красі столичній і млявій млости гарему. Бозна-як той сатирично-ліричний, той драматично-епічний твір перейшов на пергамен, кому й навіщо стали потрібні пісні, дорогі тільки людям неписьменним. Про це ми даремно філософували б. Доволі з нас того, що твір музи,

Since shamed full off by later lyres on earth,

уцілів, – уцілів, правда, в такому вигляді, як статуя Мілоської богині; а втім він дає високе уявлення про народ, який досяг такого рівня моральности або – що одне й те саме – поетичности.

Було, поза сумнівом, і багато інших протестів проти царя, який мав звичай брати до себе для послуг найвродливіших дівчат, та вони до нас не дійшли. Подібно до того, як між Польщею й Руссю глухо точилася боротьба ще з часів докадлубківських, і все через різницю в

уявленнях про Бога й людину, – у двох споріднених народів довго змагалися окремі люди, навіть невідомі уряду, про різницю однієї й тієї ж віри, однієї й тієї ж державности, поки нарешті слово зневажане стало словом значним і погук невеликого гуртка беззбройних людей з'явився написаним на стягах численного війська.

Ті дрібні вияви антагонізму, що передували гучним подіям, гідні глибокої уваги політиків; але трапляється зазвичай так, що гучні події, подібно до п'яної Хмельщини, заглушують спалахи, які їм передували, й історик замість того, щоб показувати політикові, які бувають причини пожежі, бере в маляра найширшого пензля й забавляє легковажних людей видовищем полум'я, різанини й інших таких банальних предметів. Хто перед великою франко-німецькою війною звертав увагу на такі дрібниці, як *Wacht am Rhein*? Але кому ці дрібниці не показувалися важливими, коли вони з вуст буршів та їхніх буколичних співрозмовниць перейшли у вуста тернопільських героїв? До початку війни всі звертали свої погляди то на Марсове Поле в Парижі, то на Біариц, і ледве знайшовся один чоловік, який шукав розгадки майбутнього у німецьких романах, та й той був хохол.

Якби цей хохол жив за часів наймудрішого із землерождених царя, Людовика XIV свого часу, танцмейстера сучасних царів і народів, то, поза сумнівом, він у позабутій нині поемі побачив би те саме, що і в легковажених російською критикою німецьких романах, – побачив би висоту ідеалу, цей народний стяг, який ніколи не понижується на очах у політичного ворога й переходить, в усій своїй величі, у спадок далеким нащадкам.

Що ж, одначе, сталося між двома народностями в одному й тому ж племені, можна сказати, в одній і тій же мові? Скажемо коротко: сталося відокремлення північного люду од південного. Коли? Безпосередньо по смерті коронованого церемоніймейстера чи архаїчного танцмейстера. Як же поставився після того гордовитий південний люд до ідилічного північного люду? Так самісінько, як поляки до відокремлених українців: вони вважали той простий, але поетичний, і отже високоморальний, народ невартим навіть доторкування свого. Що було наслідком такої погорди? Відчуженість од усіх сусідніх народів, безтямна боротьба з величезними силами супротивників, і особливо з перевагою їхніх моральних сил, обернення столиці, непевного сідала божественної слави, в купу руїн та вилучення держави із списку живих народів.

Ну, а що відбулося з північним людом? Він, своєю чергою, зазнав дії непохитного закону: „Всяке царство, виокремивши себе, запустіє”.

Він став здобиччю тих самих завойовників, і їхню поетичну мову, нарівні з прозаїчною мовою їхніх гордовитих братів, замінили в устах їхніх нащадків чужі мови.

Коли нарешті, вже під владою чужоплеменців, сповідники того Бога, який звістувався з одними в межах святилища, а з другими – в будь-якому місці свого владання, забажали зібрати водно писання своїх предків – вчені мужі виявилися або зовсім неграмотними, або напівграмотними стосовно своєї давньої мови, і піснеспіви одного племені змішалися в спільному збірнику з догматичними переказами іншого, а все разом припало густим шаром багатівікового пилу, крізь який могли прозирати, і то не повсюди, тільки окуляри, на той час ще не винайдені. І що ж? Наперекір політичному занепаду, висока моральність, з одного боку, засвідчена поетичністю народу, й глибока аморальність, з другого, яка позначилася відсутністю в народі поезії й навіть милосердя, призвели обидва народи до нового антагонізму; втративши політичне буття, вони однак далі жили в складі чужого їм царства й далі впливали на інші народи своїм життям, але ролі їхні в долі людства були протилежні.

Для ясности справи, згадаймо, що спочатку історія обох народів плинула в одних і тих самих берегах; спочатку було не два народи, а один, спочатку було не дві віри, а одна й та сама, і – що найважливіше – спочатку сама поезія, ця донька релігії й матінка літератури, була в обох народів так схожа одна на одну, як права рука схожа на ліву. Ця поезія, широко розпросторена піснями по полях і пасовищах північного краю, гніздилася в розкішних оазах південного краю й, під шум його гірських річок, споглядала грізну велич суворої природи свого краю, його різкі переходи від ідилії до нахмурених піднебесних вершин, його розкішну окрасу – море.

Але, в міру як природа та обставини витворювали з кожного народу щось своєрідне, головними представниками північного люду ставали поети; головними представниками південного – купці й воїни. Сі останні кинули первісне життя й заснували у своїй країні укріплене центральне місто. У такий спосіб усередині держави стали вибудовувати майже таку саму державу, яку Людовик XIV улаштував усередині Франції; поволі зреклися всього простонародного; визнали нездатним до розвитку рідне народів; внутрішню політику звузили до меж казначейства, зовнішню простягай своїми тенетами далеко за моря. Народ став жити подвійним життям – правдивим, своїм, і облудним, запозиченим; простим, провінційним і вишуканим, столичним.

Протест, на взір Кассандри, виникав не лише в глухій глушині, а й у столичному середовищі. Там він знаходив живий відгук у серцях людей струджених та обтяжених; тут він видавався обурливим для сердець, яким і саме божество марно гримало з небес: „Ласки хочу, а не жертви!”

Кермо держави захопили керманичі, сп’янілі від напою, якого не можна було вивітрити з голови упродовж століть, – від напою погорди. Вони давно завели свого корабля в невідомі їм широти, та не хотіли в тому зізнатися їй, подібно до наших поляків, сподівалися від okazji того, чого треба досягати передбачливістю. Пророків побивали камінням, потім, схаменувшись, упорядковували їм пишні гробниці й вихваляли; слідом за тим побивали нових пророків і так тривало, аж поки зрештою щезла держава, згинуло її ім’я, й сама мова, якою писано її закони, стала предметом учених суперечок і здогадів.

Тоді обома народами став правити чужий володар, та й той урядовав здалеку, через своїх прокураторів. Прокуратори обмежувалися збиранням данини й збереженням у завойованому краї основних умов порядку. Внутрішнє життя людности й далі тривало під впливом своїх прецедентів. Люди, які фанатизували суспільство в душі народної нетерпимости, старалися налякати нових державців страхом заколоту з боку тих, які були їхніми антагоністами стосовно розуміння правдивого й святого перед Богом. Навпаки, представники поетичної сторони змішаного населення й далі особилися в своїх селах і плекали в серцях сподівання на життя, яке вивищується і над погордою сильних, і над самозневаженням слабких. Плазуючи перед прокураторами, фанатизатори суспільства не розуміли, що тут ідеться не про грубу гегемонію, а про владу над головами й серцями кращих людей, – про ту владу, яка не залежить ні від якої зверхньої сили і яку не може регулювати жодна земна влада. Вони ревно охороняли прерогативи того, кого не відважувалися зрадити, і робили перед ним державних злочинців із людей, які навіть гадки не мали про механічне панування над своїми братами.

Таким чином життя злученого під однією державою народу тривало за тими незмінними законами, які примушують зруйнований мурашник улаштувати собі на тому самому місці новий лабіринт, починаючи його з початку, – за тими законами, які після всесвітнього потопа діяли над однією людською родиною так само правдиво, як і над розбещеним гірше від Польщі й Франції людським родом у допотопний час. Перегній старого давав буття новому; одне й те саме сонце покликувало до життя і квіти, й отруйні гриби. Народна мораль і

народна підлість розвивалися в одному й тому ж краї паралельно. І ось, у той самісінький час, коли для одних важливішим за все на світі була рахуба срібняків, що їх стягали в казну, для других незрівнянно важливіше було збагнути істину, яка сама робить людину вільною. Ті люди заледве знали на ім'я тих осіб, яким фанатизатори нашіптували про їхню політичну підозрілість. Для їхньої мудрости тисяча років була, як один день, а для їхньої добродішности здавалося почесніше загубитися в тому смітті, що його підмітають у домі Божому, аніж жити в розкішних грішницьких оселеннях.

У політичних і соціальних заколотах, що їх учиняли темні розпалювачі нетерпимости, зникла поезія народу, прикріплена до пергаменних згортоків, згинула й та словесність, яка не потрапила в письмена: „ріка часу” забрала її в „прірву забуття” разом із мовою, якою божество сподобляло смертного свого спілкування. Але ідеї безсмертні й незнищенні поки віку. Ідея чистої правди й високої моралі, що становить душу поезії, так глибоко вкорінюється в народі, хоч би яким глибоким не було його падіння, що, за висловом божественних уст, у разі його мовчання, саме каміння дістане дар слова і заволає про заглушену, замовчану, утаєну істину.

Ні жахливе побиття народу, подібне до того, яке над нами вчинили татари під проводом Батия та його наступників, а згодом під проводом Богдана і Юрія Хмельницьких, ні заневолення, страхіття якого ми зазнали на собі під час татаро-шляхетського періоду, ні розтління звичаїв, запозичене з величезних резервуарів розпусти, подібних до папського Риму, ні морок науки, жахливіший від самого незнання, – морок, однаковий з тим, що оповив нині Російську імперію, – ніщо не владне було над безсмертям ідеї, яка воскресла силою переродження і підготувала нижчі верстви суспільства до божественного відкриття істини. Лоно, в яке увійшов дух Божий, як у найдостойніший із численних своїх храмів, очищене було тим світоглядом, який не доступний ні для цифри, ні для будь-якої кабалістики. І все, що снилося дітям на руках у матерів од тих часів, усе, про що мудрі старці, які закінчували плин життя і додержали віри, передавали новому поколінню як сподівання народів, усе сконцентрувалося в одній душі й засяло в одному розумі. Силою любови до наймудрішого з премудрих і спасенному над усіма синами людськими проповідування моральної вільности обійняло всі живі й чесні серця. Люд оновився.

Він оновлюється і оновлюватиметься вічно, доки повторюватиметься в ньому непорочне дитинство. Хоч би як

ухилялися премудрі й розумні від ідеї царства Божого, нам відкрито одвічне, як саме життя, джерело оновлення; лишається одна турбота – не засмічувати його своєю неправдивою мудрістю. І що ж? Хіба це джерело не тече у вічне життя? Хіба не воно єднає найвіддаленіше з учорашнім і сьогоднішнім? Хіба не воно ручається нам за майбутнє? Хіба не через нього відновлюється у людях та іскра добра, яка, згаснувши, перетворила б земний глобус на одну велетенську крижину?

Подібно як божественній дитині поклонялися тільки найнеосвіченіші та найосвіченіші люди, за всякого послання з високости живодайної для людства думки, служителями її будуть – або сприйнятливі діти, або досвідчені сукупністю розумового передання старці. Середина між двома крайнощами не помітить її народження, а коли помітить, то вчинить із нею так, як чинили біблійні гонителі з уособленою ідеєю одвічної істини й життя.

VI

Символ українського народу. – Християнська любов і християнська наука покладені в основу української літератури. – Біблія спрямовує до всевивчення й закликає всіх до участі в розумовій праці. – Вона відкриває шлях до відновлення в суспільстві засад моральності. – Можливість оживити мертвої науку. — Ідеї невмирущі. – Нігілізм і українізм. – Веретено українки й скіпетр Наполеона. – Благословення ворогів.

Мені лишалося ще сказати багато чого про те, що політично занепалі народи й далі живуть у світі ідей та надають людству великі послуги або ж завдають йому страшної шкоди, залежно від вироблених ними в собі засад; та враз я змушений був зупинитись і взяти іншу тему для філософування в себе на хуторі. Справа ось у чому.

Коли мої безтурботні працівники, друкарські складачі, взялися вже до перетворення мого рукопису в друковані аркуші, я згадав, що в мене на батьківщині є один чоловік, який так само, як і я, був у дитинстві глядачем сценічних дійств незабутнього Якіма. Він, як і я, перебував незадовго до смерті нашого Софокла, нашого Сократа й водночас Арістотеля, в санкюлотському становищі, через що ні мене до нього, ні його до мене не пускали з дому взимку, та ще вечорами, коли зазвичай ставилися різдвяні п'єси, та ще в такі дні, коли в мого і в його батька світлиця була повна гостей. Таким побитом обидва ми, перебуваючи в одних і тих самих умовах громадського життя, знали найбільшого нашому серцю Якіма в його різноманітних творах. У моїй пам'яті зберігся давній спогад про наші дитячі розмови; я чув од

мого однолітка дещо про творчість сліпого Якіма; та ми давним-давно спустили одне одного з очей.

Бо це наша національна риса – не шанувати приятельських зв'язків і без будь-якого приводу полишати все, що перебуває за межею нашого хутірського видноколу, аби поринути у свої найближчі інтереси. Про світ нам і гадки нема: ми досі зберігаємо характер давніх печерських пустельників або запорозьких дейнек:

Ой, горе, біда міні,
Що не вкупі брати мої!

співає українець, а сам перший зашився в хутірську глушину років на десять, так що й саме його ім'я перестали вже згадувати в товариських колах.

Саме в такому становищі перебував я з товаришем мого дитинства. Для сміховинности нашої розлуки додаю, що наші хутори знаходилися всього на один день їзди один від одного. Що поробиш? Така природа українця. Він так і моститься поставити свою хату „з краю”, на відлюдді, а потім сумує на самоті:

Нікуди піти, поговорити,
тугу-печаленьку та й розділити.

Піде, бувало, козак із Лохвиці в Говтву, стане виробляти селітру чи поташ у лісі, зазвичай у низькодолі над водою, що зветься в лузі, й починає журитися за своєю далекою батьківщиною:

Ой не шуми, луже,
дубровою дуже!
Не завдавай серцю жалю,
бо я – в чужім краю.

Адже поетові байдуже до того, як інший розуміє дійсність, із якої він пряде золоті нитки для свого візерунчатого ткання: в нього на думці – *Ich singe, wie der Vogel singe...*

Та я відходжу од моєї оповіді. У столиці нашого брата українця важко відрізнити від іншої руської братії; він настільки асимілюється із загальнорусами, що навіть листи пише своїм приятелям. Тож і я, взяв – і написав до товариша мого дитинства; ти, мовляв, мій любий друже, не нарікай на мене за мою довгу мовчанку, а дізнавшись, через яку оказію її перервано, не вини мене за таку дурницю, як авторство; справа тут серйозніша від тієї літературної звисности, за яку так ганебно гризуться між собою столичні в журналах і газетах, зовсім не підозрюючи, що велика руська громада має за ніщо всю їхню звисність і всю їхню літературну славу. Справа, братику ти мій, у тому, щоб не пішла у вічне забуття пам'ять людей, які в простоті своєї душі були охоронителями нашого світича, передаючи цей світич із покоління в покоління. Оскільки ми, хуторяни, люди відсталі в сучасних ідеях, то я

як столичний гість пояснював моєму приятелеві, щоб він не вважав Якіма чимось невартим листування людей, які на власні очі бачили університетського професора на кафедрі, цю піфію, для якої не існує незнання. Сліпий Яким (надихав я його) є символ нашого народу; наш народ (напучував я) тому зберіг глибину духу, що був сліпий до того світла, яким наповнювали його школи спершу єзуїти, а потім російські схоластики. В усякому разі, я просив товариша дитинства пригадати все, що збереглося у нього в пам'яті від Якимового лицедійства: може, таки це допоможе мені відновити хоч деякі частини його драми в їхньому первісному вигляді. Я тим більше сподівався на виконання мого прохання, бо товариш мого дитинства відзначався в школі доброзвичайністю, був дуже старанний і переходив із класу в клас завжди першим учнем.

Лист мій, певна річ, був подвигом зусилля над самим собою: ми, як уже сказано, не любимо листуватися. Але друг мого дитинства, який пробував у мовчанні років з двадцять, перевершив мене на поприщі кореспонденції так самісінько, як перевершував, бувало, в шкільній доброзвичайності та запопадливості. Я одержав від нього великого пакета і, впізнавши за дуже гарним, без уживання закарлючок, письмом, від кого це досить важке послання, довго не вірив своїм очам. Нарешті розпечатав, і бачу два рукописи: один – на поштовому папері, написаний так старанно, ніби це була доповідь міністрові; другий – на поганому рудому папері, писаний старечим письмом такого давнього крою, що менш досвідчений палеограф зачислив би його до часів брестської унії. З-за цього останнього визирнув маленький зошит ще бруднішого кольору, писаний майже напівуставом, блідим чорнилом, явно зробленим не з галюсу й купоросу, а зі звичайної сажі. Тремтячими руками розгорнув я доповідну записку мого приятеля. Послання мене радувало, але вже перші його рядки дали мені зрозуміти, що двадцять років поклали між нами неперехідну прірву. Я був знічений і засмучений. Прочитавши довгого листа до кінця, я хотів був кинути його в вогонь, та потім подумав: „Адже історію тільки в давнину писали за офіційними документами або за листами знатних осіб. Тепер починають шукати істини в обгортковому папері, й звідки знати, можливо, винайдуть ще таку реторту, яка з найгіршого виробу грамотности видобуватиме найчистішу есенцію істини. Надрукую цей документ людського туподумства про всяк випадок”.

І надрукував. Послання виповідало таке.

„Пущеного тобою листа від 20 листопада я отримав листопада

25-го. Твоя екзальтація щодо сліпого дяка Якима відома мені з твоїх численних творів. Якби ти не поринав у свої літературні витівки, то, за твоєї здатності порозумітися з кожною значною особою так, що вона усвідомлює себе великою розумницею, здатності воістину малоросійської, ти давно був би у генеральських чинах. Та оскільки ти свою службову кар'єру зіпсував літературним марнослів'ям і, видно, ніщо вже не поверне тебе на шлях істини, то я, люблячи тебе за споминами про той час, коли ти подавав усім нам великі надії, що й нас виведеш у люди, – виконую твоє хлоп'яче бажання й, по-перше, доводжу до твого відома, що «Иродова Мороки» ніколи сліпий Яким у нас удома не показував.

Тобі відомо, що мій батько отримав виховання в першому класі переяславської семінарії до вступу на службу, з якої вийшов у відставку підпрапорщиком. Тому він, за розумовим розвитком і бувалістю, стояв вище від твого батька, який ніяких наук не проходив і ніякого чину не мав. Отож, сліпий Яким, якого особливо панькала твоя матінка, у нас удома не надто широко розпускав свого язика. Тут його врзував мій поважний і незабутній батько, бо владним було його слово. Справді, сам отець Лука, якого він дуже поважав, перед ним якийсь не такий був велемовний, як перед іншими парафіянами.

А втім святочні вистави бували і в нас, але зовсім інші – не такі, як «Иродова Морока», де, за твоїм описом, на сцену виходить не тільки чорт, а навіть запорожець, і де, отож, повинно бути багато гумористичного, а по суті пустого. Мій батько ніколи не пускав сліпого Якима та його поводитиря нищуна далі порогу. Під самими дверима поставлено було для них два немальовані стільці (ти ж пам'ятаєш, що всі меблі в нас порозмальовував іконописець Кокодій). Там вони сумирно сиділи, слухаючи застільні розмови господаря з почесними гостями. Коли ж нарешті дух співрозмовників підносився до вищих сфер і серце починало прагнути чогось небуденного, тоді мій батько звертався до Якима: «Покажи нам, Якиме, «Бесіду Старого Розума з Недомислом», та гляди мені, не відступай ні на волосину від того, як запозичені тобою думки зображено в Біблії. Я ж знаю, звідки ти їх понабирав: отець Лука все мені вияснив. Дозволяю тобі тільки спростити мову, яка для нас, світських людей, не така зрозуміла, як для отця Луки».

Тоді Яким здіймав із себе свого старого жупанка (ти ж пам'ятаєш, що він був різнобарвний, бо кожна побожна бабуся в нашій парафії латала його своєю латкою з чого Бог послав), простеляв того жупанка на підлозі, а нищун робив те саме зі своєю довгою свиткою,

яку парафіяни пошили йому на виріст. Слідом за тим сідали вони по-турецьки один проти одного, і Яким починав протяжливо, ніби наспівуючи, промовляти вірші власного складання. Нищун, сидячи проти нього, відповідав йому від імени уявних співрозмовників, з'єднаних в особі Недомисла. Але в тих випадках, коли Старий Розум слухав неземний голос, нищун ховався з очей, проходив через сіни за перегородку, чого ніяк не можна було чекати (покійна матінка влаштовувала це на користь актора), і якимось особливим, якимось страшним наспівом промовляв вірші того ж Якіма.

В цьому полягало все лицедійство. Коли воно закінчувалось, батько прикликав до столу Якіма й нищуна, давав їм по чарці наливки з власних рук і милостиво спроваджував у пекарню, яка була через сіни, з тим, аби їх там нагодували. У пекарні, як мені розказували, Яким лицедіяв знову, та вже на інший смак. Там показував він, між іншим, і «Иродову Мороку», й туди збігалися до нього й школярі-лицедії. Втім, батько ніколи не дозволяв мені бувати на таких виставах, справедливо напоумлюючи, що дворянин повинен триматися товариства дворянського.

Але сталась одного разу обставина, яка трохи здивувала мене. Батько, побувши на утрєні, привів із собою Якіма й звелів йому проказати всю «Бесїду Старого Розума», як називав він Якимові віршовані діалоги, а сам записував. Багато чого він пропускав, як непотрібне чи невдало складене слїпим Якимом; інше записував своїм дуже гарним старовинним письмом, яке нагадувало сочевицю, яка росте на ниві. Це наштовхнуло мене на думку познайомитись із театральною виставою, яку показували в пекарні й мені забороняли дивитись. Я зразу ж пішов туди, знаючи, що нищун, як тїнь, завжди невідступний од Якіма. Я попросив його записати для мене щось із того, що вони показували з Якимом нашїй челяді й кучерам гостей, які з'їздилися святками до мого батька. Нищун рекомендував моїй прихильній увазі «Хуторянку», називаючи цю п'єсу співаною дивовижною й кажучи своєю шкільною мовою, що в нїй є вірші «прелюбезнїї».

Днів через два у мене в руках уже був зошит, списаний великими літерами, які можна порівняти з дрібно покришеною цибулею до оселедців, а ще краще – з низками завмерлих на зиму оводів, які зчепилися один з одним лапками, аби не розлучатися під час довгого сну. Але в чому полягав зміст «Хуторянки», цієї «співаної дивовижї», мені не вдалося дізнатися, бо не встиг я ще роздивитися письма шкільного нищуна, як батько взяв у мене з рук зошита.

Дізнавшись, що це присвятив мені як своєму юному патрону Якимів нищун, який чекав од мене в пекарні праведної віддяки, себто пирогів з маком, батько рушив прямо до нього із зошитом у руках. Нищун уклонився йому так низько, що лeverжет, тобто шкільний чуб, який лишали на вистриженій маківці у школярів, розпатлався, наче віяло.

«Се ти написав?» – спитав мій батько тихим і, як мені здалось, навіть лагідним голосом.

«Я, паночку», – відповів нищун і вклонився ще нижче.

«Що ж тобі за се треба?» – спитав мій батько.

«Що паничева милість», – відповів нищун і при цьому сподобив мене такого самого поклону.

«Може, хочеш пирогів з маком?» (Батько знав, що я панькав ними нищуна).

«Коли панська ласка, то й пирогів», – промовив нищун, знову вклоняючись.

Батько спокійною рукою, без гніву, взяв нищуна за лeverжет і почав крутити нищуну голову, як крутять жорна, примовляючи: «Оце ж тобі й пироги, оце тобі й медяники! Бач, які смашні! Бач, які ласощі!»

Усе те було виконано з патріархальним спокоєм.

Коли він скінчив своє рукодіяння, нищун уклонився йому так само й сказав: «Дякую, паночку, за науку».

«Іди ж та скажи дурному дякові твоєму, що й йому буде така наука», – постановив, як казали тоді, поважно мій батько і милостиво відпустив нищуна.

Мені батько не сказав ні слова, наче ця справа не стосувалась мене зовсім, а зошита сховав у скриню, яка досі стоїть у нас у світлиці й яку маляр Кокодій розмалював на подив усій парафії. Я тому згадую про це, що такого малювання на меблях, як у нас у світлиці, не траплялось мені бачити в жодній господі. Батько мій був людина зі смаком.

Відтоді, багато разів перебираючи в скрині наші родові документи, я намірявся відібрати все непотрібне й віддати в пекарню на пиріжки, та все не випадало вільного часу. Отак ця бридня долежала в скрині до отримання твого листа, який наскільки приємний мені був спогадами дитинства, настільки ж і засмутив тією стороною, що твоє дитинство триває й досі. Усе вже змінилося кругом: навіть нищуна давно нема (він помер від пияцтва, незабаром після смерти Якіма); сам ти лишаєшся пам'ятком нашої непросвіченої старовини і, можна

сказати, зловживаєш російською граматиною, яку саму ти й знав добре в дитинстві.

Я, зізнаюся тобі, жодного разу не поцікавився, що написано в тих зошитах. Мій батько, хоч і поважний був чоловік і для свого часу доволі начитаний, та наш час, у літературному смаку, пішов далеко вперед. Тепер і звичайнісінький поміщик не став би слухати таких віршів, якими звеселяли своє дозвілля наші батьки. Стосовно нищувного зошита, то, заглянувши в нього мигцем, я побачив, що це бридня, яку не сподобив би друку жоден російський журналіст, хоч які пусті – треба сказати правду – їхні видання на теперішній час. Але твоя невиправна примха відома мені, й ти за неї приплатився дорого, а що найгірше – не сам ти.

Якби ти був розсудливіший, за твоєї вище згаданої здатності, і я не залякнув би на надвірному радникові. Посилаю тобі обидва зошити. Роби з ними, що хочеш. Я вже давно на тебе махнув рукою. Vaie”.

„PS. Хотів був я цим і закінчити мого листа, да ніяк не можу втриматись од дружнього з мого боку тобі напоумлення. Хоч який ти впертий у своїх витівках, та, можливо, Господь пошле тобі хвилину просвітлення і ти, наче Савл, раптом приймеш спасенну віру, яку я сповідаю разом із великими російськими головами, які сукупними силами тримають, так би мовити, у своїх руках долю Росії. Моє напоумлення тобі полягатиме ось у чому.

Для кращого допевнення тебе, що твоя доктрина розлітається, наче картяна будівля, від подігху здорового глузду, я спершу викладу тут потаємні бажання твого доброго, але введенного в оману, серця, аби ти не уявляв, ніби ми тільки через наше невідання відкидаємо шкідливе для молодих людей твоє вчення про народність у літературі. Я доволі наслухався про нього од мого молодого сусіда Курдюченка (ім'я таке ж відоме в літературі, як і твоє), який марить твоїми хибними науковими догматами і навіть байдуже говорить про втрату дуже доброго місця в Царстві Польському, де від нього зажадали, аби він у пресі зрікся тих літературних переконань, які висловив у своїх творах до вступу на службу¹⁷.

---

¹⁷ Не знаю, якою мірою має слухність мій приятель у порівняльній оцінці мене й п. Курдюченка, бо я перестав читати російські книжки від того часу, як великий російський критик Писарев оповістив Пушкіна в друковій не тільки поганцем, а й дурнем. Вважаю, однаке, обов'язком зазначити, що я не поділяю погляду п. Курдюченка на виставлену йому вимогу; в тій вимозі не було нічого огудного. Поважний вимагач підкорявся, і не міг не підкорятися, терору, що лютував тоді в московських газетах проти придуманого ними українофільства й сепаратизму. Ніхто з вірних слуг московської інтелігенції не зобов'язаний мати таку дозу здорового глузду, аби не боятися друкованої брехні. До того ж і саму боязкість дозволено

Ти стверджуєш, що українська література веде своє походження від найвіддаленіших часів людської писемности. На твою думку, сільський парафіяльний дяк, який добре знає Біблію, стоїть на прямій дорозі до літературного розвитку, а професор, який особисто знайомий з Дарвіном і з усіма редакторами російських журналів, але Біблії не вивчав, іде хибним шляхом. Мені відомо від Курдюченка, навіки тобою зіпсованого, що і в 1845 році, ще до твого переїзду до Петербурга на службу (о, якби тоді твоя голова не була наповнена літературними мареннями), ти, разом із подібними до тебе київськими мрійниками, всі свої пізнання сподіював при світлі святого письма. Ви усвідомлювали, що ваша українщина є профанацією російського Гелікона, і тому вигадали релігійне виправдання ваших переступних пізнань. Ваша філософія, з якою я ознайомився через Курдюченка, навіть і тепер, коли цвіт московської літератури чомусь почав помітно в'янути, обурює мене. А як було слухати її тодішнім вухам?

За вашим вченням, усе людство є одна збірна людина. У тій збірній людині багато гріхів, але чеснот більше. Ви це висновували з того, що інакше збірна людина померла б, бо гріх є смерть, як учить і святе письмо: «Грехом смерть вниде». Збірна людина праведніша від одиночної людини, а разом з тим і розумніша. Будучи такою, вона має те, що зветься «завзяттям до Господа». Вона може постукати в двері Господньої премудрости, чого людина одиночна не відважиться зробити через свій нерозум, а, може, той жалюгідний homunculus навіть не знає, де двері Господньої премудрости й як у них стукати.

Маючи таку перевагу над одиночною людиною, хоч якою премудрою вона була б, збірна людина носить у собі Божий Дух. Тут ви посилаєтеся на апостола: «Не весте ли, яко храм Божій есте, и Дух Божий живет в вас?». Будучи вмістищем Божого Духу, збірна людина не висловлює свого Я так дріб'язково, так поверхово, як Писарєв чи Добролюбов, чи навіть сам М.Н. Катков, який хоч і не любить їх, та водно з ними супротивиться вашому вченню.

От як ви міркували й міркуєте, змішуючи найпустіших людей із наймудрішими з землерожденних! Для вас Писарєв і Добролюбов, для вас, може, навіть названий поет Некрасов – те ж саме, що й М.Н. Катков чи І.С. Аксаков! Збірна людина за вашим нібито християнським, а по суті єретичним, вченням, в усіх своїх вчинках укореняє знамення того духу, «имже движемся и есмы». Історія всього

називати вадю лише в людині військовій, а в цивільному чиновникові це - чеснота, необхідна для успіхів по службі.

світу для вас – не тільки наука для теперішнього, а й керівництво надалі. Тому ви ставите перед собою горде завдання: вивчити все, що було, все, що є, все, що знала чи знає збірна людина, як воно було і як воно є. Зійшовши на сю гору знання, ви сподіваєтеся побачити з її вершини обіцяну для людства землю, землю душевного спокою й забуття всіх людських паскудств.

Чи може вільнодумство йти далі? І чи не мав слушносте начальник Курдюченка, який казав: «Хоч ви тепер нічого не пишете, будучи абсорбовані службою, та ім'я ваше таке, що майже в кожному номері газети будить поговори про сепаратизм, порівняно з яким польський заколот, за словами «Московских Ведомостей», є дріб'язок; чому я й пропоную вам: або виходьте у відставку, або надрукуйте, що все написане вами до вступу на службу є помилка й брехня».

Ну, скажи по совісті: хіба можна міркувати розумніше й патріотичніше? Але проваджу далі свій осуд; я доведу тобі справедливність євангельських слів: «Нічого немає прихованого, що не стало б видимим» та: «Що ви кажете тепер одне одному на вухо, провіщатимуть з покрівель». Тепер вам, як вас прозвали, українофілам чи ще справедливіше – хлопоманам, мимоволі доводиться грати відкрито. Я сиджу на хуторі, а ти десь там на Мойці, але я знаю всі твої таємниці, а тому й нема чого таїтися вам із вашою зміною мудрістю.

Повертаючись од загального ходу історії до історії України (слово, якого не слід би допускати в друкові), ви стверджували, що всім народам нарівні з вашим народом (народом, якого не існує насправді, бо є тільки єдиний російський народ, від самоїда до лезгинця) запропоновано було перший літературний твір збірної людини, на якому, безсумнівно, є знамення Божого Духа, – саме книга книг, Біблія; але всі народи забрали собі в голову, нібито перед Господом є щось високе і щось низьке в людській мові, тоді як і сам храм, оселя Божого Духа, в очах його творця не є ні високим, ні низьким. Бо досконала й безмежна (так навчаєте ви) творчість Божа, як у найграндіозніших, так і в наймініатюрніших утворах, і збірна людина, за всього свого розуму, відчуває запаморочення, коли зазирне в безодню утворів, які прогресивно збільшуються чи прогресивно зменшуються. Усе це ви тонко й хитро вимудрували для виправдання вашої небезпечної теорії, й на тій підставі доводите, що англієць у Лондоні й дикун у Патагонії мають однакове право сповідувати Господа сил; що в очах Господа сил молитва патагонця й молитва лорда мера однаково законні, як однаково законні перед ним крик немовляти й краща строфа з Байронового «Чайльд Гарольда» чи «Дон

Жуана».

Ідучи далі від однієї неправдивої думки до другої, ви, зрештою, випередили божевільну теорію Макса Міллера про те, що кожна мова є такий самий витвір творчої сили Божої, як і дрібна травиця або мізерний мох, і що заперечувати розвиток будь-якої мови – все одно, що заперечувати розвиток організмів узагалі. Покликавши таким чином на допомогу мало не чорнокнижництво, ви, панове хлопомани, безцеремонно поставили кожного селянина нарівні з представниками вищого освіченого громадянства і дали йому моральні права однакові, приміром, із тими, якими користуюсь я.

Тільки-но ваш язик повернувся на вотування такого напrawdę безглузлого закону, ви мові простого хлопа, майже патагонській, готові надати такі самі права на існування, як і мові лорда Байрона, а звідси лишився вам уже один крок до point culminant¹ безумства – перекладу Святого письма патагонською говіркою. З вершини тієї вимріяної вами гори відкривається вам обіцяна вашою фантазією земля душевного спокою й забуття всіх людських паскудств. А я знаю, що називається у вас, вашою хлопоманською чи патагонською говіркою, людськими паскудствами.

Коли ви молитесь у вранішній і вечірній молитві про очищення від усілякої погані, ви поганню називаєте подумки й добрі справи, якими є московські викриття сепаратизму, й нечестиві справи, якими є згубні повісті й вірші, вміщені в «Отечественных Записках» та інших подібних журналах. Цим ви ще ненависніші добромисним людям, бо, не належачи до них, ви так само не належите й до іншого табору, що його вони прагнуть усунути, і заперечуєте заразом усе, що не пішло прямим, як ви кажете, шляхом збірної людини, – шляхом, який починається першим рядком Біблії.

Під егідою цього справді грізного, чи принаймні зловісного, заперечення хотіли ви, панове, простонародну мову, якою в нас спілкуються тільки зовсім неграмотні й темні дядьки та їхні жінки, пов'язати з книгою книг (зухвальство, гідне тієї кари, яка спостигла колись вас і ваші рідні сім'ї). Тепер ви про книгу книг замовкли, знаючи, що наша журнальна критика настільки порозумнішала, наскільки обмежено кількість періодичних видань; та зате ви впали в іншу безглузду, а за словами шанованого всією Росією М.Н. Каткова, небезпечну крайність: ви проповідуете теорію народної літератури, тобто літератури неможливої. Ви показуєте на корифеїв столичної поезії як на самозваних поетів. Ви кажете, що їх тримає на висоті популярності тільки цензура. Ви готові навіть у друкованій (якби тільки

це вам дозволили) доводити, що забори в них можливість бути відомими як ліберали, ніхто не стане їх слухати, і що, подібно як челядь суворого пана, вони пошепки й недомовками змушують хрещений мир припускати наявність у них глибини розуму й почуття.

Твій Курдюченко прямо стверджує, що у віршах сучасного Пушкіна стільки ж поезії, скільки в балалайці музичности. Він це доводить властивим тільки хлопоманові способом. Одного разу, каже він, сучасний Пушкін читав свої твори в колі близьких людей, до яких випадково потрапив і він, Курдюченко. Було багато захоплень з приводу читання. Та тієї ж миті хтось із присутніх прочитав тільки-но відшуканий тоді вірш попереднього Пушкіна: «Наперсница волшебной страны». Курдюченко має добру пам'ять. Із творів нового Пушкіна він не зберіг у пам'яті жодного вірша; твір давнього Пушкіна він запам'ятав цілком. Оце такими, можна сказати, дядьківськими прийомами критики ви, панове, ладні розхитувати усталений порядок кожного з наших літературних Парнасів і довести справу до того, що ні в добромисних, ні в зловмисних людей зовсім не виявиться поезії.

Якби вам дозволили, ви проповідували б у суспільстві ще небезпечнішу думку: що необхідно допустити літературні органи повсюдно в провінціях, якщо хочуть освіжити зів'ялу словесність. Тоді завалилася б столична преса й зовсім вичерпався б потік столичного натхнення. Та вам не вдасться провести цю думку в активне середовище: доки вона пройде крізь середовище пасивне, вона пропаде сто разів, як луна в порожнечі. Самі журналісти й газетярі ладні ризикувати чим завгодно, аби тільки переконати кого слід, начебто гендлярство й лібералізм поєднуються в одних і тих самих особах, і таким чином вічно підтримувати обмеження періодичної преси.

Покажуйте скільки завгодно на численні літературні центри німецького народу, який за короткий час створив світової слави літературу, – вам не повірять. Вам казатимуть про Париж, який, будучи фокусом усієї Франції, збагатив науку стількома відкриттями, а практику – винаходами. Вам доведуть на пальцях, що німці порівняно з парижанами не винайшли нічого, а тільки пристосували винаходи сусідів до суспільства й держави, аби побити французів їхньою ж зброєю і з останнього народу стати першим. Ви почнете їм доводити, що з усієї паризької літератури не вичавиш жодної ложки поезії, цього мастила, яким змащується машина розумової діяльності; а вам скажуть, що вона змащується золотим мастилом, а зовсім не поетичним. Ви скажете, що поетичне означає моральне, що тільки мірою поетичности народу й можна виміряти його здатність до

моральної діяльності; а вам ще переконливіше доведуть, що моральну основу в людстві підтримують цифри, а не ідеали. Ви, чого доброго, заперечите: «Та ж неправда! Дивіться, німці довели своєю артилерією й стратегією, що математику знають не гірше від французів, але перемогли французів не перевагою точних знань, а перевагою тієї моральності, засадою якої є слова Шіллера: «Кожен пам'ятай свій найближчий обов'язок». Але марні будуть і ці докази.

Не допоможуть вам навіть і такі софізми, якими часто частує мене сусід Курдюченко. Він каже, і я певен, що каже з твоїх слів: «Серце російської преси б'ється дужче на користь народу, який заглушив своїм централізмом навіть провансальський посів народної поезії, ніж на користь народу, який од Біблії й античного світу перейшов до поезії рідної легенди, пісні, до поезії затишного бюргерського й сільського побуту, де старозавітне божество з'являється в грізній і спасенній величі, яка формує юні серця; а не в ковпаку з цигарочкою в зубах, як показував його улюблений французький поет Беранже, такий симпатичний російській публіці, виховуваній нігілістичною літературою й чиновницькою наукою.

Знаю всі ваші підступи: на щастя, в мене під боком один із ваших, вигнаний зі служби ліберал. Усе буде відкинуто, хоч що ви скажете, доки жезл літературної правоти тримає в руках наш думця М.Н. Катков. Він, звичайно, супротивний петербурзькій пресі, але мудрість управи божої, передбачаючи виникнення науки українофільства, влаштувала так, що обидві преси, які дивляться в протилежні боки, складають ніби дві голови цербера, що охороняє нашу літературну будучину. Відрубай одну, замовкне й друга. Ви ладні податися по довідки про літературу, про Ті правильний і могутній розвиток навіть в Англію; історією англійської культури ви ладні підтвердити справедливість вашого вчення. Нічого з того не буде. Англійську літературу хтозна коли пояснено Росії, в «Русском Вестнике».

Смішні ви мені й нещасні, панове. Ну, припустимо, що адміністрація сказала б: «Не моє діло втручатися в поезію, літературу, науку, все одно, як не слід мені залазити в душу закоханим і контролювати їхню сердечну розмову; все одно, як безглуздо було б із мого боку наглядати за тим, як зачинається плід у лоні в матері й таке інше, що належить регуляції Бога, а не людини». Припустимо, кажу, що, через нестачу сили, адміністрація схибила б перед державою й суспільством і віддала б пресу в розпорядження нігілістів або - що набагато гірше – хлопоманів, українофілів, нарівні з тими, хто нині

говорить із центру Росії, з її, так би мовити, серця: «La presse c'est toi!». Що ви тоді робили б? Що ви робили б, якби наука залежала від присуду суспільства, і ще такого, про яке ви. панове, мрієте?

Наперед знаю. Ви повели б діло так, що всі університети спорожніли б, тобто професори лишилися б без слухачів. Твій не сповна розуму Курдюченко сказав якось мені прямо:

«Я не зачепив би жодного привілею, наданого вищим навчальним закладам; але я, ошаджуючи державні фінанси, призначив би професору таку платню, яку отримує, приміром, у Києві, добрий володимирський тесляр. Є чоловікові через що лишати далеку вітчизну і йти з сокирою в ту землю, де, за дослідженням М.П. Погодіна, досі залишаються на піску чіткі сліди північноросійських личаків: отже, платні було б цілком досить для того, аби професор був ситий і одягнений. Я цілком певен (вів далі капосний хлопоман), що Сократ, який був професором без віцмундира, в афінських портиках одержував аж ніяк не більше від доброго російського тесляра; а чим же наші професори, хоч би навіть і нинішні київські, доброчинніші й розумніші від Сократа?»

Та припустимо (міркував він тоном путящої людини), припустимо, що в професора є такі потреби, яких не покриває теслярська платня. Хто ж йому заважає зібрати силою свого слова п'ять тисяч слухачів і отримати від кожного по шагу? Адже це складатиме сто карбованців за кожну лекцію. Якщо таким чином професор прочитає за рік сто лекцій, то отримає підвищення до теслярської платні 10000 карбованців: забезпечення добре. Та можуть заперечити: а як збереш 5000 слухачів, коли тепер субінспектори записують студентів, які легковажно ставляться до лекцій, і тільки страх наслідків такого записування, придуманого найталановитішими з професорів, робить те, що аудиторії не лишаються порожніми?»

По цих словах злосливий хлопоман зайшовся гомеричним реготом, а від реготу перейшов до богохульби.

«Ми знаємо (казав він) одного такого професора, який ходив босоніж з усією своєю мандрівною академією, і не тільки в містах збирав довкола себе такий натовп слухачів, що навіть рідна мати й брати не могли до нього доступитись, а й у пустелі, куди він ішов пожуритися про людське безумство, його часто оточували тисячі люду. Звернувши очі й думки на вуста, які проповідували істину, той люд забував про те, що не взяв із домівок їжі, й добрий учитель, зглядаючись над своїми голодними слухачами, посилав купити на свої мізерні кошти хліба й риби, які його щедре серце перетворювало на

суту трапезу, що насичувала багато тисяч старців, чоловіків, юнаків, жінок і дітей».

Тієї ж миті я звелів Курдюченкові, за старшинством мого віку й чину, замовкнути. Він, хоч і зі сміхом, та взяв шапку й вийшов од мене: а я, зізнаюсь тобі, у великому неспокої, став ходити по кімнаті від розмальованого столу, за яким бенкетував мій батечко з твоїм, аж до порога, де не раз сидів сліпий Яким із нищуном на нефарбованих стільцях. Ну, ти знаєш моє добре серце. Ти можеш бачити його навіть у тому, що я пишу тобі, як товаришеві дитинства, в той час, коли був би я думцею, як М.Н. Катков, я не дав би тобі ходу в жодній службі й напустив би на тебе такого самісінького начальника, якого нацькував він на Курдюченка. Той був людиною букви, а на тебе я напустив би людину цифри. Та моя доброта все пересилює: я бесідую з тобою, ніби ти зовсім не українофіл і не хлопоман.

Так от що ви ладні зробити! Ви зробили б те, що чиновники ставали б на службу не за дипломом, а за розумовими здібностями й, чого доброго, за громадськими й родинними чеснотами: ви багатьох перших зробили б останніми, а останніх – першими: ви каламбур Шекспірового базарного блазня про те, чого «не дозволяє лихослів'я», якраз здійснили б на ділі. Хай буде проклята година, коли чиясь розумова утроба зачала українську ідею, справді зловісну!

Одне тільки мене заспокоює: що зусилля, подібні до ваших, почалися задовго до Різдва Христового й досі лишаються марними; а я у твоєму почасти похвальному творі про возз'єднання Руси вичитав, що ті, які повільно розвиваються, повільно досягають і передування, тому сміливо можу сказати собі: *apres moi le deluge!* Тепер твої літературні й наукові ідеї залишаються, й довго після твоєї смерти залишатимуться, словом. Я тільки можу дивуватися твоєму нерозуму, читаючи на твоїй печатці девіз¹⁸. Але ж ти сам пояснюєш у твоєму лише почасти гідному хвали, а загалом шкідливому, творі, що всяка хибна ідея, так само як і правдива, народившись на світ, неодмінно повинна, шляхом поступового розвитку, дійти або до свого знищення, або до своєї перемоги.

Із уст твоїх суджу тебе. І хоч, з огляду на такі значущі питання майбутнього, людині, хоч трохи серйозній, зовсім не до сміху, але не можу, без гіркої посмішки, уявити вибудову твоєї думки, схожої на дім, заснований на піску. Ну, хай би ти будував собі, та не чіпав Біблії; а то ти прямо стверджуєш, начебто російський Парнас через те перетворився на випас для онагрів, що літератори відкинули Біблію,

---

¹⁸ «Після мене хоч потоп» - переклад..

яка вона була, яка вона – є і яка буде. Ти стверджуєш, нібито українська школа, і саме київська, взялася, раніше за всяку іншу людську мудрість, до простого, буквального вивчення Біблії, без філософських розумувань; що буцімто вона вивчала Біблію, так би мовити, стоячи на колінах перед святою книгою, і що, внаслідок такого вивчення, передусім звернулася до пізнання тих, про яких сказано в цій вічній книзі: «Прийдіте ко мни вси труждающіися и обремененніи, и аз успокою вы».

О, лукавство людське! Чи ти не набирало янгольського виду? А тим часом Курдюченко безперестану торочить ось які слова: «Всяка дебрь исполнится, и всяка гора и холм смирится; и будут стропотная в правая и острии в пути гладки. И узрит всяка плоть спасеніе Божіе...». Що означають ці пророчі слова в устах такого демагога, як твій Курдюченко, який не схотів підкоритися наймудрішому з начальників у найблагороднішій його вимозі? Ні, брате, стоокого російського Аргуса не обдуриш!

Але припустимо, що університети вже спорожніли, – і, звичайно, вони спорожніли б, бо ніхто не став би навчатися в них, не важачи на переваги по службі; а з другого боку, яка радість професору отримувати платню Сократа чи володимирського тесляра? А залучати добровільних слухачів до університетської науки можна радити тільки професорам тих країн, де слово вільне і де наука самостійна; а в нас хіба можна допустити свободу слова? Хіба має відвагу в нас наука бути самостійною?

Ти мене підправиш на цьому слові; ти скажеш: хіба спроможна російська наука й російська думка бути самостійними? Так, так! І слава Богу, що вона не спроможна, а то «всяка дебрь исполнится, и всяка гора и холм смирится», а під виглядом спасіння всякої плоті проповідувалося б те, що в «Московских Ведомостях» так чудово уподібнено клину, який забивають у саму серцевину колоди.

Кажучи прозаїчно (адже це справжня поезія!), ви, панове хлопомани, вчинили б те, чого вам не дали вчинити в 1847 році, й, з вашої ласки, руська земля знову пішла б із Києва, як це сталося вже одного разу, в дотатарський період нашої історії. Ви так і цілите, щоб шляхом заперечення всієї російської поезії, літератури й науки зробити з руського люду *tabulam rasam*, написати на ній: «Споконвіку було слово» і скликати весь простий люд до слухання вашої згубної науки. Ви, одурівши від своєї *idee fixe*, втратили надію, що з російської літератури щось вийшло б іншим способом освіти, й ладні позбавити багато родин звичного вже шматка хліба, зробивши професорів,

магістрів і докторів філософії, прав і безправности непотрібними, й повернувши літераторів до занять звичайних, неписьменницьких.

Ви, панове, гірші від нігілістів! Нігілісти ніколи так радикально не бралися до предмета. Вони як неuki й верхогляди, як люди природно тупої цифри й природно обмеженої матерії ковзали по поверхні. Вони уявляли, що варто тільки над руським людом провести операцію Стеньки Разіна або, що все одно, Богдана Хмельницького, варто тільки зруйнувати, а воно вже якось створиться знов. Ви, навпаки, гидуєте пролиттям хоч би однієї краплі крови; ви не зазіхаєте ні на чю волю; ви залишаєте всім і кожному робити й думати, як собі знає; та зате ви провіщаєте, що людина тільки тоді здатна опам'ятатись і опанувати свій природний розум, коли перестане читати твори сучасної російської словесности. Ви не тільки не соромитеся відсталости стосовно цього – ви нею пишаєтесь, як це я бачу з твого листа, де ти зізнаєшся мені по-дружньому, що повік не написав би «Історії Возсоединенія Руси», якби не кинув від часу писарєвщини читати російські журнали, романи, вірші й т. ін. Приклад справді згубливий. Якби ти й не зізнався мені, я й сам побачив би з твого твору, що ти давно вже думаєш або так, як наші неграмотні дядьки, або так, як чужоземні вільнодумці. Ось до чого дійшли ви, українохлопомани!

Ще в 1846 році один із вас писав другому: «Не організовуйте, друзі мої, ніяких товариств, ні таємних, ні відкритих, виховуйте тільки кожен у собі дух премудрости, дух розуму, дух страху Божого, і повірте мені, що, свого часу, од вашого слова, як од суремних звуків, упадуть стіни ерихонські». За цю зухвалу думку його було жорстоко покарано, та вона пережила його сум, його убозтво, його зневір'я у власних силах, і знову з'являється в друкові, нібито 28 років приниження, переслідування, боротьби за саме існування тільки додали їй нової сили, нової поваби над нещасними, непоправними головами!

Я плачу, думаючи про тебе й про багатьох, які підуть слідом за тобою. А будуть такі навіжені, о, будуть! Недарма ти, подібно до Валаамової ослиці, сказав, що ідеї безсмертні. Я вже й не пам'ятаю, де ти це сказав, та знаю, що ти уявляєш кожную ідею рожденною під небесним знаменням, і змушуєш людський рід, який, на твою думку, складається переважно з дурнів і негідників, витворити над нею всю трагедію, яка увічнила настановчу для людства думку про дітей премудрости.

Я плачу, так, справді плачу по нещасному настрою твого розуму!

Поверни ти всю оту енергію, яку тратиш даремно, поверни ти оту енергію на життєвську справу, – Боже, яка перспектива! Та сам твій талант – говорити з начальством так, що кожен твій начальник вважає себе дуже розумним чоловіком – сам цей талант відкрив би перед тобою широке поприще державної служби! Ні, ти закопав його в землю й, замість того, виявив протилежний талант – говорити з кожним заслуженим літератором так, що він відчуває себе парнаським онагром, не більше!

Та це тобі ж самому шкідливо, друже ти мій милий, товаришу мого дитинства, дорогий, хоч і непутящий! Та Ш тебе вб'ють самим ігноруванням, не проливши навіть краплі чорнила на спотворення суті твоїх писань! Не їх, себе пожалій, та пожалій разом із тим і мене, бідного хуторянина. Оце я хотів був позичити в тебе грошень, – де там! У тебе вітер віє в кишнях. А мені ж достеменно відомо, що люди, яким твій зношений черевик міг би бути за професора філософії, нажили собі за рахунок здорового російського глузду та обережного російського смаку цілі багатства. Та облишмо цей сумний предмет, тобто бідність твою, нерозумну бідність!

Мені залишається звернути твою увагу на ще тільки одну твою помилкову думку. Зізнаюсь, надокучило мені писати так довго після 20-річного неписання нічого, крім домашніх рахунків. (20 років мого мовчання нагадали моє 20-річне перебування в чині надвірного радника, – а все з твоєї вини, лукавий мій друже, негідний моєї любові!). Я хотів був долучити справедливі заперечення на кожную твою претензію, чому допомогло б мені багаторічне зібрання таких видань, як «Московскія Ведомости», «День», твори Аскоченського, «Голос» і «Отечественныя Записки», а так само – недавня газета «Киевлянин», що стала за короткий час майже така ж відома, як і «Северная Пчела» покійного й вічнопам'ятного Фадея Венедиктовича. У них навіть людина не наділена природним розумом, знайде як духовну, так і світську, як учену, так і поліцейську зброю проти хлопоманської та українофільської ересі.

Не можу також полишити без зауваження твоєї мрії про те, що, подібно до поетів ідилічної Самарії чи подібно до невідомих Гомерів, які передували Гомерові відомому, чи подібно до невідомих Шекспірів, які зародили в англійському серці й розумі Геній Вільяма Шекспіра, твої українські барди, кобзарі, й твої Сафо, які сидять за гребенем довгими зимовими вечорами, здатні породжувати сотворіння уяви, серця й розуму, які можуть бути такою самою основою для майбутньої літератури, як у тих народів. Ти, у твоєму дивацтві, не

хочеш відокремити поезію од філософії. Ти запевняєш, що тільки поетичний народ є народ моральний. Ти кажеш, що тільки моральний народ, навіть після політичного занепаду, не зникає без живодайного сліду; що, без моральної сили, ніяка могутність не Гарантує незайманости народу; що аморальне політичне суспільство є суспільство, стосовно сусідніх народів, чужоїдне, і що за те сусідні народи старатимуться, й повинні це робити, нищити його з тією енергією, з якою козаки нищили турків!

Ось до чого ти домріявся! Каменя на камені не хочеш залишити, і за те, що не дають таким як ти фантазерам впливати на хід народної освіти, ти, мов отой Іона, викинутий черевом кита, погрожуєш, що чужі люди розберуть по цеглині й по тесаному каменю величезну споруду руської цивілізації, як це вже й показав промисел Божий на Ниневії, на Вавілоні, на Мемфісі, на Єрусалимі, на Александрії, на Римі й мало не вчора на Парижі, цій столиці новітнього Навуходоносора, який стояв усе життя на глиняних ногах.

Отямся: куди ти зайшов! Веретено, що гучить зимового вечора під селянську пісню, й скіпетр наймогутнішого з імператорів ти вміщуєш на одній і тій самій сторінці, знаходячи між ними такий самий тісний зв'язок, як між зачаттям і смертю людської істоти. Завжди, навіть у той час, коли ти викрадався у вікно з чудових лекцій Якова Яковлича й бродив до самого обіду так званими яругами над річкою Десною, серце моє як доброзвичайного учня, віщувало мені про тебе щось недобре.

Хоч би ти вже не виїздив з хутора: хай би самі твої поденники страждали від твоєї філософії; але ж ти губиш тих, які ще не народились. Для тих, які знають тебе, по-перше, як ледачого школяра, по-друге, як нездатного чиновника і, нарешті, по-третє, як фантазмагоричного літератора, для тих ти не небезпечний. До того ж нинішнє молоде покоління перебуває під егідою літератури, яка притуплює надмірну сприйнятливність. А що в нинішній літературі видане вчора стає сьогодні вже застарілим і ні для чого непридатні ш, то літературні перестороги про твою зловмисність можуть не дійти до нащадків, а тим часом твої книжки, яких жодна добродумна людина не стане купувати, залежавшись на складах, чого доброго, якраз потраплять у руки нащадкам і вони, кого не охоронятиме вже Михайло Никифорович, матимуть їх за настанову освіти свого розуму й серця, – тоді лихо! Тоді горе вам, утроби, які ще не народжували!

Історія не раз користала людство таким явищем, коли «крапля чорнила, упавши на людський мозок, змушує задуматися тисячі,

можливо, мільйони», як це сказано в одній з найбогопротивніших книжок, яку коли-небудь сатана підказав поетові. Є щось демонічне в твоєму перові: це я по собі відчуваю й молю Бога, разом з отцем Лукою, щоб він визволив тебе від згубного марнослів'я.

Отець Лука все той самий, хоч голова його вибілена снігом, як гора Іермонська. Просимо тебе обоє, зглянься ти над самим собою і над прийдешнім поколінням. Долучені при цьому зошити я хотів був кинути у вогонь, та отець Лука спинив мене: «Хай надрукує! Цим він і доведе, що селянській мові повік не дорости до такої величавости, як, приміром, передові статті «Московских Відомостей» або «Голоса». Ось кому ти зобов'язаний тим, що я виконую твою хлоп'ячу забаганку, – отцеві Луці! «Блажен разумевай на нища и убога»; а ти справді бідак і вбогий у непевному багатстві твоїх вимудрувань; так що безперестану повинен повторювати слова псалмоспівця: «Нищ и убог есмь аз, Господи, помози ми!»

Тепер пишу вже амінь, а не vale. Хай просвітить Господь сліпоту твою! Я прочитав мого листа отцеві Луці. Він його схвалив, а що читання відбувалось перед обідом, то визнав його непомірно довгим. Що робити? Двадцять років промовчавши, мимоволі вдаєшся в багатослів'я. Знову промовляю амінь і вже до цього предмета ніколи не повернусь”.

Надаю читачеві змогу судити про різні почуття, які хвилювали мене під час читання сього несподіваного слововиверження. Багато разів вигукував я подумки: „Врачу исцелися сам!” Фарисейство, мабуть, прищепилося нам обом з першого класу повітового училища, тільки що я свою частку фарисейства розгубив по мальовничих яругах, довкола містечка Новгород-Сіверського, чи як його називають тут по-старовинному, Новгородок. Мій бідолашний товариш зберіг його цілковито, а гниле читиво, на яке він показує як на джерело живої води, упевнює мене в неможливості зцілити його навіть і найкращими з вод – водами Лети. Якщо й божественний проповідник правди під кінець життя не долічився між своїми супутниками „сина пропащого”, то що ж нам, грішним, журитися про наше безсилля над головами й серцями наших супутників? Оглядаючись назад, я бачу весь пройдений мною шлях усіяним колишніми моїми товаришами. „Друзи мои и искренніи мои отдалече мене сташа и чуждашася имене моего”. Пропонована мною літературна дорога подобалась небагатьом. Інші звертали на перехресні дороги, а чи – мов знесилені воїни, губили з очей стяг, що його несено попереду, і не належали вже ні до якої розумової армії. Я сподіював свої кампанії завжди з неуспіхом, та з кожної кампанії

виносив переконання, що справу не програно. Людина, не знаючи того сама, являє собою ідеї інших людей. Вона виявляє послух їм, як самій природі, вдаючи себе самостійною. Ідеї безсмертні, як безсмертна душа людська, душа душі цілого світу. Непрадива ідея відрізняється від правдивої тільки тим, що не виходить з випробувального горнила думки, як срібло розтоплене, спокушене, очищене семицею: вона вивітрюється, та не пропадає, бо всяка неправда складається із зчеплення непропадаючих атомів, і випробувальний вогонь істини тільки руйнує це зчеплення. Непрадива ідея розпадається на свої атоми й переробляється знову й доти, доки нарешті з неї виходить ідея, явлена у Святому письмі у вигляді срібла розтопленого, спокушеного, очищеного семицею. Таке слово Боже, яке живе довіку. Таке й слово людське, оскільки людям „дана область чадами Божіими бути”. Скільки неправдивого зчеплення думок у цій книжці, настільки вона приречена на забуття, а скільки в ній неспалимого в горнилі істини, настільки вона міцна й незломна ні для якої критики. Якщо в ній тільки півсторінки такого, що російським мудрецам необхідно взяти до відома і в належному випадку до виконання, то і в такому випадку я не пошкодую про сотні сторінок, що їх написав без користі для них. Ця та багато інших моїх думок незрозумілі для товариша мого дитинства, чоловіка багато в чому зовсім недурного й цілком чесного, оскільки чесність можлива при розумовій нерозвиненості чи при розумовому збоченні.

В будь-якому разі я вдячний моєму приятелеві й за напоумлення, і за рештки Якимової творчості. Що ж до першого, то воно нагадало мені шлях життя, який я пройшов, оживило в моїй пам'яті дуже багато людей, які з перших моїх друкованих рядків озброювалися проти так званого мого навіженства в українському елементі, якого не відкидав тільки Грабовський. „Токмо иноплеменик сей” визнав в українському елементі те право на існування, яке природознавець визнає в кожній інфузорії. Боляче дісталось його предкам від тих, кого наші Гомери прославили мов Ахіллів і Агамемнонів; кого наші історики вихваляли, зажмуривши очі; та, будучи розумною людиною, не наполягав Грабовський на тому, щоб у природі, яка усвідомлює себе, була перерва й прогалина, чого так запопадливо домагаються люди, не незнайомі з несвідомою природою. Він тільки називав Богдана Хмельницького розбійником, що на той час здавалося мені в Грабовському страшенною помилкою ляха й пана. Але тепер, коли Грабовського давно нема на світі, я сам ставлю Хмельницького на одну дошку з Мазепою, Стенькою Разіним і Пугачовим. Грабовський

дивився на козаків однобічно, а все-таки треба зізнатися, що цей лях випередив нашу інтелігенцію на декілька десятиліть. Наша інтелігенція приписувала й ще приписуватиме Богданові Хмельницькому справу, яка перевершувала сили навіть і тверезої людини, навіть і Геніального розуму, навіть і найшляхетнішого серця, справу цілого народу, який свою побожність до монархічної влади, що її прищепило йому саме життя задовго до кривавої Хмельнищини, переніс од польського короля, свого законного тоді володаря, на московського царя, тоді ще стороннього йому монарха.

Так, Михайло Грабовський багато зробив для мене; та незрівнянно більше зробили для мене ті люди, які поширювали чутку, нібито він мене ополячив, які спотворювали суть кожного мого слова, перетлумачували за своїми розуміннями кожна мою думку і вдавалися до всяких хитрощів, аби задути мою лампаду. Всі ці розлючені фанатики, всі ці криводушні обскуранти зробили для мене незрівнянно більше, ніж благородний чужоплемінник, який не тільки сам пропонував до моїх послуг усі літературні й наукові посібники, а заставляв і своїх освічених друзів, поляків, робити те ж саме, і чия ніжна, завжди рівна дружба супроводжувала мене скрізь до самої його смерті, куди б не кидали мене хвилі житейського моря.

Що ж зробили для мене мої супротивники, мої вороги, мої гонителі? О, багато!.. Взагалі треба сказати, що в усьому розумному й корисному, що людині коли-небудь вдавалося здійснити у своєму житті, вона значно більше зобов'язана своїм супротивникам і ворогам, ніж своїм приятелям. Хай же будуть благословенні ті, які обмовляють нас, і виганяють, і рекут всяк зол глагол на нас лжущеї Вони більше, ніж будь-хто, допомагають перемозі тієї правди, яку українська народна муза називає своєю матір'ю, яку вона шукає по всьому світу й про яку мовить, що якби її нам десь побачити, то ми летіли б до неї орлиними крильми.

Рукописи, які прислав мені товариш дитинства, я віддаю друкувати без змін.

Куліш Пантелеймон. Повість про український народ; Моє життя; Хутірська філософія і віддалена од світу поезія / Упорядкув., передм., пер., прим. О. Шокало. – К.: Ред. журн. «Український світ», 2005. – С. 140-162; 200-278.

Куліш П.О.

ЗАЗИВНИЙ ЛИСТ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІКГЕНЦІ

Духа не угащайте.

Апостоль Павель.

Живий живеє гадає.

Пословиця.

Der freie Mensch denkt an nichts weniger als an den Tod, und freie Weisheit ist nicht ein nachsinnen über das Sterben, sondern über das Leben... Man muss die Handlungen der Menschen weder beklagen, noch belachen, sondern begreifen.

Spinosa.

I.

Як панувала колись Польща, нашим предкам здавалось, ніби Русь від Карпат аж до Путивля єсть неділима часть Речи Посполитої Польскої, ніби-то, не державшись из Ляхом за руки, не можна Русинів пробувати на світі.

Щиро прихилились наші предки до ляхів, щиро аж натто. Найповажніші доми в Червоній Русі, на Покутті, на Подолі, на Волині и Білорушчині и по обидва боки Дніпра на Україні – нехтували навіть стару віру кгрецьку, щоб не різнитись ні в чім ис польськими панами. Приподоблюючись до приятелів Ляхів, робились римськими католиками, кальвинцями, лютеранами, новохрещенцями, ариями. Черес приятельство с панами ляхами, руська інтелікгенція сталась польскою. Рідна мова, мова великих предків, пішла в неї у занедбанне. Писали и розмовляли у поважних бесідах по польські, и хиба тільки лаялись по руські. Оттак-то самохіть полячилась наша вельможна, гоноровита русь, позираючи чужим оком на шляхту нижчу, як и на всяку иншу руську дрібноту.

Тим часом рушчина жила своїм природнім життєм. У руському простолюдді, и давала ознаку своєї самобутности незліченними піснями, що дивують етнографу своєю красою и силою. Та, цвітуци собі и дико буяючи не робила рушчині прокгрессу, – не робила черес те, що не мала путя перед собою, ані чести й поваги за собою. У

церковні школи її не прийнято; с церковної амбони нею не говорено; судове писарство її нехтувало; розмова про широку світову жизнь и політику її цуралась; друкована словесність нею погорджувала. Всюди панувала або мертва мова, котру викохано штучно по старосвіцьких чернечих писарнях, або ж та польщизна, котру прийнято в нас між людьми поважними и для громадського життя, и для розмови в рідних семьях.

Се ж усе сталося тим, що й наші руські пани, и наші руські „владики”, звичайно кривні тих же панів, не виробили просвіти в своїм народі, и поривали очі на чужу. Над школою, над церковною амбоною, над судовою трибуною и над літературою царював той же передсуд, що й над самим побутом руським. Варязька Русь так стерялась у татарському ярмі, а по Татарах у перелюбках з Литвою та з Ляхвою, що їй здавалось, ніби тільки й світу, що в польському вікні.

Правда, що в польске вікно свободно ринув світ гуманізма звідусіль, де его ще не пригашували давнішні просвітителі Європи. Та приплатилась наша Русь вельми дорого за те, що позирала на європейську культуру у чуже, а не в свое власне вікно. Наслідком братання с панами Ляхами було те, що, як розбуялась у Польській Речі Посполитій соціальна усобиця під кінець XVIго століття, – руське церковне поспільство зреклось єдиности з руською церковною аристократією, а під его ревним надихом занедбане культурниками поспільство мирське стало взивати Ляхами не тільки руських латинців и прозелитів чесько-німецького нововірства, да и таких панів, що мурували ему церкви, споруджували монастирі, підпірали своєю повагою церковні брацтва и, держачись из диссидентами за руки, стоили на сеймах опіром против політичної системи єдиности віри в Польщі.

Сим робом соціальні усобиці в Речі Посполитій Польській прийняли зловіщу назву боротьби козаків из Ляхами, дарма що козаки боролись из вельможними представителями Русі, Острозькими, Вишневецькими, Сангушками, Четвертинськими, Корецькими и т.д. и т.д.

У цій погібельній для обох націй боротьбі, руських панів, піддержали польські пани, а руських козаків – пани московські, думні люде царя Алексія Михайловича. И сим-то дивним судом ввруженої сили, древня варягоруська аристократія втеряла територію, котру осягла була правом оборони від хижого азіяцтва. От як страшенно приплатились наші вельможні предки за те, що не вхопили своєї національної тропи, що не второпали єдиности своєї в рідних

традиціях и в рідному слові з Руссю простолюдною.

II.

Занедбана своїми церковними и мирськими панами рушчина зоставила багато свого самоцвіту в польській словесності и, прийнявши в себе доволі польщизни, перейшли, під московське панування такою ж просторікою; якою була й під польским. Послі Великої Руїни, що знівечила всю роботу європейської культури на обох берегах Дніпра, – під захистом міцної своєю суцільністю Москви, по залюднених наново городищах и селищах постала так звана по письменській Мала Россія, а по народному Україна.

Тут изнов глибоко закоренилась и буйно проросла та самоцвітна мова, котру, за павування Польщи, не вважав за велику річ ніхто: ні королівська рада, ні панські сейми, ні схолястичня тогочасня інтеллігенція, як польска, так и наша руська. Розлилась вона далеко поза край України обох боків Дніпра, сягнула аж у Курщину и Воронішчину, аж до Волги, Дону, Кубані. И такий розлив просторікуватої, занедбаної високими властями и не запоможеної печатним словом рущини пророкував їй новий процвіт, нову красу и силу.

Справді, куди ні заносилась наша весела або смутна пісня, наша поважна дума або жартовлива приспівка, всюди по великому Руському Світові слухано її з уподобою и переймано залюбки. У великих дуків царя Петра Первого, за трапезою дзвонили в кобзу и співали сліпі козаки, а при дворі цариці Анни Ивановни в царському штаті знаходимо кобзаря українського. Тільки ж бо наші пани, що постали на Україні з нових народніх дуків, дбали не про те, як би рідну мову підняти до научної чи хоть громадянської поваги, а про те, як би приподобитись до своїх приятелів, панів московських.

Тоді ще було рано давати вагу такому ділу, як простолюдне слово, випечатане найкрашчою печаттю своєю по сільскіх піснях. Наш тільки вік знає, чого стоїть сей орган національного самоцуття. Так само, як за панування польского нехтувано рідною мовою задля мови приятелів Ляхів, так само нехтувано нею вдруге задля мови московського панства, помазаного чужоземщиною. З ним бо наші пани своячилились и єдинились; з ним у царській службі и в придворних церемоніях товаришували; до московських дуків, яко людей могучих, лестились; до їх моди й до їх звичаїв приспособлювались.

Черес таку похіпливість, опадав у купі с пустоцвітом и

найкращий цвіт нашого народу. Столична примана тягла до себе українських дуків, мов би яким магнитом. Колиб московське панство ходило не до „православної” церкви, а до католицького костела чи до протестанського збору, – не подивилась би наша аристократія на стародавні руські церкви свої, и певно, ради нового добродія свого, Москаля, сталась би чужовірною.

Сим робом, наслідде незазваної старосвіччини, наша кохана мова, зосталась упослідженою вдруге. Держались бо в нас її по Україні тільки знехтувані столицями доматорі, люде малої науки, узенького кругозору, панки, підданки, полупанки, міщане, козаки та посполита чернь, хлібороби. Уся ж інтеллігенція, все що пялось на світові високості, усе багате, пишне, вельможне, усе освічене якою Бог послав наукою, прихилились розумом и серцем до великорушчини.

Як бачимо, сталось из нами те ж саме під московським пануваннем, що було під польским. Самохіть наші мирські и духовні пани, глави поспільства, зреклись рідної рушчини своєї. Старі передсуди на користь мови господарнеї и тогочасня байдужість про закони природи в житні нації робили те, що ніхто и не догадувавсь, який великий скарб лишали в простолюдній масі ті наші люде, що пялись на „россійський Геликон” або поучали с церковної амбони рідних братів чужою мовою. Так само, як и в поєднанні с Польщею, нікому було в нас запровадити народню мову в школу, нікому звести на церковню амбону, нікому посадити її на судовій трибуні. Соромились розмовляти нею серед людей великосвітніх; погорджували тисячолітнім предківським словом у печатнях.

III.

Так наші восточні сусіде, самою перевагою власти, сили, достатку, позбавили нас, у свою чергу, національного верховіття, и впослідили той елемент національної житні, котрий у людей наукових уважаецця за найперший. Не роблячи нам ніякого насильства, вони вичеркнули нас из книги живих націй, а давню нашу національну давнину присвоїли собі, яко річ, про котру, за нашим мовчанням, ніхто инший не озивався. Були ми довго наче мертві, були нерухомі в летаргичному сні років ис півторасти послі того, як наш Богдан запродав нас разом у двое рук, а его alter ego хотів запродати ще и в трейті. Ис сего летаргу пробудила нас рідна мова, як то правду сказав великий Лях:

....dźwięk mowy rodzinnej mię osuci.

По якомусь таємничому закону воскресеня замерших

народностей, у Полтавщині, у Харківщині и, як бачимо, навіть у Черніговщині, мов на тій кобзі струна до до струни, озвались один до одного люде чужі й далекі між себе, и, без лишніх орацій, провозгласили нову націю між націями, во ймя рідного слова и самостайнєго світогляду.

Велике се діло розпочав простодушно, без особливого задуму, Котляревський, и розпочав так радикально, мов соціяльний реформатор. Постягував з Олимпу богів и богинь с полубогами, а с високих постаментів попускав на долівку широковладних героїв, що можновладці брали собі за взір, и все те олимпийське та боготворене по великих містах панство повернув у мужицьку простоту. Зь уподобою прийняли письменні люде „перелицевану Енеїду” величного Римлянина: бо побачили в ній своє поспільство, побачили, хоть и з вивороту, та все ж таки не сліпуючи так, як сліпували, захилившись за чужомовні книжки.

Сам Котляревський не знав добре, що він творить. Він покорявся невідомому велінню народного духа; був тільки зряддем українського світогляду. Чуючи ж, по своїй поетичній природі, що сміхотворна „Енеїда” торкнула не всі струни в душі у земляків, змалював Котляревський житте народне идиллічно въ своїй оперетті „Наталка Полтавка”. Тут уже критика вбачає начерк літератури поважнішої.

Не хутко спроможеця яка б ні була початкова громада на вмалюванне себе писаним словом. Се бо вже висока стадія розумової культури. Нашим оцям здавалось порожненою забавкою те, що написав Котляревський. Умер він у своїй рідній Полтаві, а з ним наче загинула и его проба пері серед невпокою життя громадського. От же в малої и одрубаної собі речі судилось народитись такому, що зрослося из нашою долею на віки, чого не мусимо забути, чого не занастить ні панський екгоїзм, ні государня політика: народилась українська література.

IV.

Література ся сталась демократнею не тільки по волі, а таки й по неволі. Появилась вона на Божий світ не до панської вподоби, а до вподоби и науки тих, котрі не бажать, щоб темні брати ім служили, а бажать самі темним братам послужити.

Прямуючи до такої мети робом великого Учителя, літературні робітники наші не щадили ні своїх сил, ні своїх достатків у аби

посяти серед народної темноти и бідоти таких проповідників науки, котрі, при нагоді, могли ис приниженої до землі маси викликати до свого гурту природніх, рукою Божою засіяних „чад премудрости”, и вкупі з ними утворити націю самочутну, само розуміючу, на своїй дорозі видющу, про свою будущину дбайливу.

Не шкодив сей великий задум нікому, опріч тих, що і вважають мир за знарядде свого єкгоїзму, – опріч тих, що, дорившись до високих титулів, та великих норів, забезпечують долю свою, діточкам своїм, и діточкам діточок своїх яким би то ні було робом. Не то що не шкодив нічому и нікому, а приспоряв великому Руському Світові велику будущину. Ним бо малося, на підмогу спільному добробутові, видвигнути з народної залежи животворню силу, котра тепер иснує собі німуючи, сліпуючи, бідуючи або гайнуючи.

От же знайшлися в Росії такі правителі, що позирали скрива на енокграфичню Україну, розпростерту широко серед Руського Світу, ніби вона своєю мовою робить якийся перекир царському господарюванню. Стали сі люде, сі політичні homunculi, міркувати, яким би робом зупинити росцвіт української мови, и привели царське правительство до неможливого діла – до угашення духа.

Тут починаецця нова повість про избиение младенців...

Було в Росії таке, що букварі и початкові шкільні книжечки дозволялось печатати по жмудзькі, по самоїдзькі, по тунгузькі, тільки заборонено по українські.

Було таке, що збирати грошові жертви можні було на всяку учту и на всяку світову пустоту; постав тільки заказ Українцям складатись хоть по вдовиній лепті на наукову запомогу землякам своїм.

Було таке, що не боронено видавати всякі кгазети и журнали людям порожнім, ради редакторської наживи з людзького недосвіду и легкодумства; українським же народолюбцям забороняли сповіщати рідний край, про все, чим би освітилась ёго темрява.

Було таке, що Боже слово перекладувалось и вирянською и комлицькою мовою, тільки невільно було перекладувати его мовою українською.

Постало наконець уже й таке, що навіть у повістях, писаних великорущчиною, цензура поправляла изба там, да в рукописі стояло хата; вписувала барин там, де автор писав пан, и т. д.; а коли чумак заспіває в автора:

„Пропив воли, пропив вози,
Пропив ярма и занози”,

то цензура вичерпувала чумацьке співаннє, яко українське¹⁹.

V.

Як нам назвати ту безліч усяких мук, що в нас приймали мученики й мучениці за своє рідне слово? Чи то була римська Неронівщина, чи гишпанська Торквемадовщина? Чи то була дальновидна правительственна мудрість, що знайде собі оправданнє у віках грядущих; чи то була така необачність, що скритикує її й мала дитина?

Як її ні називаймо, а підлягати їй, мов бессловесні звірята, не мусимо. Бо коли ми дивуємось, як се наші предки так необачно вбігли піною с кипучої української життя, то нехай же хоть нас наші потомки не докорюють марним шумуванням.

Тільки легкодухам здаецця, що наша сила ніщо супротив тієї сили, котра рине на нас из високостів государної влади, мов яка Ніагара, грімлячи, крушачи, сліплючи и туманячи. Аж два царювання сплямовано вже гашеннєм нашого духа. И хиба ж его вгашено? Хиба ж ми влились ув одну націю ис „православним” Московським царством? Не тільки не злились, а стали від него, черес те насильство, ще дальше, ніж були колись від Польского католицького королівства.

Черес те насильство и тиранство, ми тільки зрозуміли розумом й побачили очима, скільки ми втратили неоплатимої сили, піддобрюючись Москалеві.

Ми вже не маємо своїх церковних ієрархів. Задля государної московської політики, вони нас израдили так само, як израдили колись задля політики польської.

Не маємо вже и своїх сановників: бо й сі відбігли нас тим же, робом, що й наші Острозькі, Вишневецькі и т. д.

Не маємо ні свого українського трибуналу, ані свого звичаєвого права.

Не маємо ні такої церкви, котра підлягала б суду громадської совісти, ні такої школи, котра виховувала б наших дітей згідно з духом нації.

Не маємо навіть рідної пресси, котра б не давала національній мові миршавіти під напливом чужої, и освіжала б духа народного серед нашого безголів'я.

---

¹⁹ Знаменитий декрет про українщину стався 18 мая 1876 року. До цієї дати, у «Газеті Гатцука» надруковано половину мого оповідання про український побут, и дозволено в ній панові зватись паном, хаті хатою и т.д. У другій же половині того ж самого оповідання цензор звелів редакторові печатати вже барин, изба и т.д., и не дозволив чумакам співати про воли, вози, про ярма и занози.

Одно тільки наше зосталось при нас – живе українське слово. И тому задекретовано згинуті. Побалакають, мовляли, ще трохи сим жаркгоном хлібороби, зійде він тільки на те, щоб розмовляти про вози, воли, ярма пуги, налігачі. И, не опперте ні об церкву, ні об школу прессу, зникне собі, мов той недорід, що ему не судилося й на світі жити...

VI.

От же воно не зникне вже через те саме, що его тиснуть и гонять. Наше слово загартоване в устах Олегів, Святославів, Володимерів ище тогді, як Москва й не наклонулась. Загартували ми его и в устах того рицарства, до котрого слалась из зазивами вся Европа, воюючи а ворогами віри Христової або свободи релігійної.

То ж воно служило в боротьбі сили мускульної з мускульною. Тепер наступив для нёго час боротьби духа з духом. Як ні впосліджують нас ті люде, що озиваюцца представителями Москви, а мусять признатись, що український дух вйступив на свое діло жизні героїчно.

Московське царство давно вже почало зватись Всеросійським. Двадесять язиків, за приводом Наполеона, розбилось об его потугу. История его діяній стала печататись десятками томів, голосних, мов горлаті гармати. Пишаючись перевагою над боевими силами Сходу и Заходу, московський самодержець став зупинити політичні бурі в Европі, мов той Нептун у Виргилія, одним погуком: Quos ego! А московська мова обріла для себе такий невмірущий орган, як поэт Пушкин. Величня зробилась Москва не однією стихийною силою. Здавалось би, нам подобало втонуті у тому величчі, зникнути в блискавичному сяви всеросійської слави, стопитись ув один метал из Москвою серед страшеного огню, котрим вона палила землю и воду, перекуватись у щось неодмінне во віки під залізним ціпом тієї баби яги, що в нашій казці кує москалів на мідяному току, покрепляючи силу решетами картечи.

Москва виросла якимся дивом перед очима в Истории. Про нас, що помогли їй знятись од землі аж під небо, ніхто й не згадував, прославляючи її царів та героїв. Нас мов би ніколи не було й на світі...

Аж ось, саме піт ту велику годину, як засіяла повним світом невміруща слава Пушкина, найкраща слава, якою може величатись нація, – у нас на Україні, серед забутих степових могил, мужицька мова піднялась из нечевля до високости всенародного жалю, плачу,

піднялась до погорджування великою гординою и до погрожування великій потузі.

То правда, що в нових кобзарських співах було багацько сліпого буяння, як и в геройських подвигах тих варягів, що руйнували Болгарщину и Византію, – як и в гайдамацькім завзятті тих козаків, що розбивали по Чорному морі християнське купецтво заодно з бесурменським, а дома плідрували руські свої городи татарським робом. Тільки ж бо славянська інтеллігенція не занедбала піснотворного кгенія через его недосвід. Широко від Петербурга до сербського Білграда, а від сербського Білграда до чеської Праги розлилась наша нова пісня, и навіть чужомовня Европа довідувалась черес переклади, у чому сила неторканих ще струн української кобзи.

Сила була в пророкуванні нової боротьби, боротьби за народне право вже не мечем и огнем, а духом и правдою. Заговорило понад Дніпром німе камінне; озвались голосно бурьянуваті городища, и все живе почуло, що гаряча предківська кров кипіла и бушувала не даремно.

Вхоплено й замчано кобзаря на край світу, між азіяцьку дичу; придавлено его й при мучено на тілі, ослаблено его й скалічено на душі а голосна пісня его черес те ще ще поголоснійшала на широкому світі. Усе недодумане и, недосвідоме в неї почезло; зосталось тільки саме сяєво...

Так у великих проповідників людської віри, чи вони сходили з громохмарнеї гори у юдоль повсяденщини, чи зъявлялись посеред степової рівняви з блискучими своїми снами и таємничими призивами, никне марою те, чим вони рівня приземкуватим людям, и сяє негасимим во віки світлом те, чим вони вищі над похилу до землі людську природу. Так наслідде предківської слави чистиця в непроглядних століттях, мов у водах мовчязної Лети, и зостаецця нам від неї саме геройство духа, що підіймає серце на благодатні задуми и на великі подвиги.

VII.

Оце ж не сумуймо про мизерну долю нашого Українського народу; не журімось про те сиріцтво, у якому зостававсь и зостаецця він бес первоцвіту свого громадянства и своєї древнеї церкви. Знаючи з историчнєго досвіду, як уставали нації, повержені незгодою або дикою силою в прах, уповаймо духом бодрим, що в нашій давнині затаїлася сила невміруща, и що ми тією силою дійдемо колись до того

зросту, який сама природа нам на роду написала.

Не загине те слово, що дало животворящу заемогу аж двом літературам. Велике воно по своїй природі; а велике слово свідкує про величчє того народу, що зачав ёго в глибині свого духа.

Так, ми не малий нарід, дарма що нас не добачають наші сусіде у своїм величанні. Не малий уже тим, що докіль стояли ми за Польщу, під пятою в Ляха извивалась Москва; а як почали стояти за Москву, стала тогді Польща пищати під пятою в Москаля.

Не малий й тим, що, давши Польщі и Москві архиереїв, вельмож и писателів, не пошились ми в чужоземщину слідом за своїми спокушеними главами.

Найбільше ж величчє Української нації явне с того, що, зоставшись бес церковного, політичного, воїнського и наукового передовництва, спромоглась вона видати с себе самобутню літературу, и затривожила не помаду силоміцних единителів Русі.

Памятно бо нам слово московського оракула: що полське повстанне єсть ніщо, як порівняти его с повстанням літературної України. Там, рече, відпала б, може, під лихий час, невеличка провинція від Імперії; а тут мужицька мова, ставши літературнею, розколе Імперію на самій серцевині. Так промовила, віщуючи про нас, московська пифія, и се нам не малий прогностик, що ми, літературнею пропагандою, утворимо собі, скоро чи нескоро, таку церковню ієрархію, котра величативмеця чимсь крашчим, ніж цяцьковані митри, и таке вельможество, котре пишатимеця чимсь достойнішим, ніж предківське надбаня, и таку інтеллікгенцію, котра буде розумна малоученим людям, як батьки и матірки розумні дітям своїм.

Благодатна земля, що зродила вже стально багатого жнива, лежить облогом перед нами. Зачаровано сей обліг ице тогді, як боролись наші руські козаки з нашими руськими панами, зачаровано й заклято: щоб на сему облозі поламавсь усякий плуг, котрий не сам нарід-аборикген собі викує.

Оце ж почали ми его кувати, сего чудовного плуга, с того часу, як постягали богів з Олимпа, а полу богів из мраморяних постаментів, та поробили громадинами. Дарма що нас так тяжко тіснять и пригнічують необачні государники. Ми и в тісноті и в пригнеті куємо та й куємо собі словесні лемеші та чересла помалу. И прийде той час, що пахатимемо предківське займище бес цензурного дозволу.

А щоб роса не вибивала нам очей, поки зійде наше сонце, сонце духовної свободи, – треба нам, братте земляки, заложити літературній

кіш у вбезпеченому високою цивілізацією місті.

Шкода нам звати Москаля дядько. Дякуючи нам за оружню и за моральню підмогу, він хоче загладити наше обличчє серед народів; хоче, щоб ми забули, хто ми и яке наше національне право; хоче, щоб ми не мали ні путя, ні чести, ні поваги на світі.

Оце ж, проповідуючи истину, яко источник свободи. Мусимо ходити робом тих, котрим великий Учитель роду людського наказав: що коли гнатимуть їх ув одному місті, нехай утекають до другого. Певно ж бо знайдеться в культурному світі притулок, звідкіля у всю Руську землю віщанне наше, на, пробуд сонних и на воскресение мертвих.

Роспочинаю се спасенне діло книжкою, котру назвав „Хуторною Поезією” на ознаку того, що колиб ні в однім городі и ні в однім селі не знайшлось уже живого зерна до засіву національної ниви, то рука Божа знайде ще ёго .в хуторах, и широко позасіває навіть и жидівське поле на Україні, не тільки те, що підлягає нашим перевертням.

VIII

Виставмо, миле браттє, на високостях науки и літератури наше національне знамено. Не побачить на нему плями ні один край, опріч хиба тієї Московщини, що слухає цькування своїх погибельних політиків, своїх сліпих книжників и Фарисеїв. Чистий стоятиме сей стяг у сяєві гуманітарности. Не стягує він людей на криваве діло, на гарбанне чужої предківщини, на топтанне під ноги чужої святині. Стягує він українську розпуджену семью до наслідування предківського надбання – рідного слова, до наслідування правом науки и словесности.

Сим не зупиняймося, миле браттє, що таке велике передвзяттє розпочинаємо малими силами. Усе велике на землі постало з малого, и все потужне з малосильного. Не зупиняймося й моральним занепадом наших Українців.

Понурились вони тепер у землю німуючи, мов ті воли підъяремні. Прийде ж той час, що вони випростаюцця, и з „німого язика” зробляцця віщателями національної правди. Перелічать вони себе всюди: и на рідній и на чужій землі, и по селах и по городах, и по степах и по морях. Прокинуцця и в столиці, що стоїть на людських кістках, викована с самого заліза. Відгукнецця ними й страшенний Сібір, перемеряний нашими ногами. Забъецця українське серце навіть и в иншого перевертня, мов у того „Ляха Потурнака, клюшика

кгалерського, недовірка християнського”. Плодюща наша полуденно-руська земля. Насищала вона своїми дітьми двоє великих царств, та ще и тепер інші з них живі в чужоїдній утробі, мов той пророк у символічному китовім череві. Звергне їх чужа національність, на проповідь рідної, української.

До гурту ж, небожата, и великі й малі! До гурту паненята з мужичатами! До гурту рятувати святе наслідде – слово! Воно бо скарбівня нашого духа. Воно – великий завіт незазваної нашої предківщини. Воно – правдиве пророкування нашої будущини.

Мусимо, любі земляки, заходитись укупі всі живі коло цієї праці, що започали паші предки варяги й козаки. Вони робили своє національне діло буяючи, яко люде віку темного; а ми робитимем своє розмишляючи, яко люде освічені наукою; вони – мечем та кулаччям, а ми – пером та лагодою. Нехай царі царюють, а великі пани панують. Общі причини привели їх до страцної переваги; общі причини вкажуть и розумну міру їх перевазі. Не хитаймо високих стольців; не зневажаймо и великих заслуг давніх государників. Нехай старий завіт історії стоїть перед ними в своїй повазі. Новий виробить и нове вино, и нові міхи по винотоках.

ІХ.

От на таких-то основинах треба нам працювати в тих благословенних землях, де над мислячою головою стоїть из довбнею безголовий цензор, и за Плечима в проповідника Христової свободи не притаївся поработитель кат.

Усе те злей лихе, що заподіяла нам колись нещаслива Ляхва, а тепер останніми часами необачна Москва, сталось черес політичну темряву, – черес те, що політика не питала дороги в науки, а наука не оппіралась на єдину філософію. Достойну свого имени, на філософію природовідання. Дійшовши, с прокгресом кругосвітней наукової праці, тієї правди, що бескрай и безмірний космос, у величезних и найменших творивах Божих, дає нам закон громадянського життя и розумового прямування, кладемо її в основину нашого проповідання української національності й духовної свободи. Закинене серед чужої нам громадянщини, серед чужоплемінного и чужоїдного натовпу, слово наше ховалось тільки по невмірущих піснях да в тайниках наших семей, – у тайниках, недоступних політичній інспекції. Викликаємо его тепер з останнього сховища на ширшу просторонь. Досі перепроваджено его в нас тільки

через віковічні книги Святого Письма. Наступила черга перепроводити его через поетичні твори великих народів и через філософічну, опперту на природовіданне науку.

Який ні єсть малий собі с початку наш видавничий захід, як ні трудно робити на одшибі те діло, котре народи свободні роблять у себе дома; та, не маючи іншого способу проповідання нашої загнаної и забитої правди, мусимо вважати своє видавництво – не в гордоців, а з гіркого жалю – и за нарбдню школу, котру нам заборонено дома, и за церковну амбону, котрої наше духовенство нам не соблюло и не вповажнито.

Спогадаймо, браттє, про ту годину бідолашню, як, під колотнечу за „духовні хліби”, замикали и пустошили церкви по руських наших городах, не тільки иновірці, а й самі ті, що називались „благочестивими” владиками. Занедбане, а часом и роспуджене поспільство виходило тогді в поле и під чистим небом слухало церковнеї науки, на яку спромагались убогі и гонимі благовістувателі. Ми живемо, під однаковим гонительством. Коли ж спасенні душі, у своїй науковій темноті, переховали свято віру предків своїх, як тогді найкраще можна було її розрозуміти, то, маючи в руках такі могуті знаряддя до проповідання истини, як наука и література, ми тим паче можемо переховати предківський завіт національної свободи и свободної совісти.

Нехай же наша сила в нашій немоці совершаецця. Нехай з нашого сердца рине та велика потуга, що нашим полевим благовістувателям не дала підклонитись під замикателів и пустошителів святих церков. Коли завзяті люде меча и поломья були нашими предками по кипучій крові, то безбоязнені люде Христової правди – сіль Української землі, тихий світ народу Українського, герої християнської любови и самоотверження – були нашими правдивими предками по негасимому духові.

Памятаймо, рідне браттє апостольске слово, що поставили ми девизом до сєго Зазивного Листу: Духа не угашайте! Не гасімо єго самі в собі; тогді ніхто его не вгасить и в нашому народові. Нехай наших гасителів побье всегосвітній сором, а наше знамено нехай: сияє своєю чистотою и правотою во віки.

Гірка и мов уже безвиходна наша доля, що й казати!..... Споглянувши, який страшений расплодився на Вкраїні тиск чужомовного, нам ворожого панства, яке зрадливє сидить у нас на апостольских сідалищах архиерейство, и як починовничено в нас навіть людеї науки; споглянувши на ту жміньку людеї, котрих можна

у нас назвати оком, ухом и серцем України, тільки зітхнеш, промовивши ш Шевченком:

„Обідрана сиротою
Понад Дніпром плаче...
Тяжко, важко сиротині,
А ніхто не бачить, -
Тільки ворог, що смієця”....

Та нема такої безодні, с котрої б не викарабкалась нація моральною перевагою над стихійною силою, над силою незапрацьованого чесно багацтва и над силою власти, не оправданої філософією природи.

Поки що, втішатимемось хоть тим, що чуємо в собі доволі снаги на протест перед всегосвітнею інтелігенцією за сліпе и тиранське вбиванне нашого національного духа.

Хуторна поезія. – Львів, 1882. – С. 117-137.

Куліш П.О.

ПЕРЕДНЄ СЛОВЦЕ ДО ПЕРЕКЛАДУ СВЯТОГО ПИСЬМА

Довгий час Римські гегемони „душили” своїми карами й гонитвами всякий інший переклад Святого Письма, опріч латинського, от же той дух, що апостол заповідав нам его не вгашати, надихав усі народи жаданням проповідувати Боже слово тією мовою, що дорога кожній людині над усяку иншу, мовою матері его.

Римське гогомонство віроцерковне в рідному нашому краї внаслідували ті власті, що, его робом, не дозволяють у проповідуванні Божого слова – не то материнської мови староруської, званої через недомисел малоруською, чи то українською, тай саму правопись фонетичну цензурою давлять на шкоду мові. Не вважають на те, що протиприродня сила чи рано, чи пізно, а мусить осудити сама себе, викликавши протиборство по неборимому закону природи.

Ми ж гонені за наше материне слово з самого малку, та й до станку, завітуємо духовним чадам своїм стояти за его до впаду робом учителя благого та великого серця учнів его. Оце ж я перепробував всякої гонитви від наших сеханиств останню снагу свою приношу на тому жернівнику, що не гасне поти, покіль у нас матірки гайдатимуть колиску під унаслідуванні з давніх давен співи да пеститемуть на своєму лоні дитину прапращуровською мовою.

Колись більше тисячу років тому назад, два брати Болгарії, Кирило та Мефодій, знехтувавши римським гегемонством, переклали славянською мовою все Святе Письмо, и ми захопились обіруч за его в болхватському же Києві. Почитуємо й досі его по церквам и домівках наших, а й (нерозб.) через те, що воно й словом и етимологиєю й (нерозб.) далеко більше схоже позналу матірську мову, ніж на ту, що силою зводять у нашу школу и в усяке проповідування серцевої й розумові и культури. А про-те, спізнавшись из усіма перекладами, які постали в Європі на досаду римському папі, вбачаємо добре хиби й недоладу перекладу спасення братів Болгарських. Самі и (нерозб.) прізвища в людей и в (нерозб.) відійшли в их письмацтві далеко від первовзору: бо Еврійщини вони не знали, а перекладали з Кгрещини; Кгрецькі ж товкмачі штукували й самі Еврійщину під години великого впадку її. Чим и були байдужчі про те, як звано в первовчорі людей и урочища. За нашого часу філологічне и лингвистичне сягнули в писану старовину Святицьку так уже далеко, що наш, новий переклад Святого Письма и не-часом и не-подоба покликати пам'яттю своїх героїв духу людського и (нерозб.) ідеалу Всесвітнього вбиваючи їх переробленими чужими им назвами. Нігде філологія не появила в бібліотеці таких почесних нашому вікові праць, як по-німецьки й (нерозб.), а з німецьких університетів – у Кгрейвальді, в Лейпцигу, в Болелі, в Бреславі, в Безелі, в Галле, в Берлі, в Цюрісі, в Гені. Найповнішим же уроджаєм словесно-богословської ниви німецької був появ спільної праці професоро-громадської під науковою відповідальністю професора богословя в Галле Кауча (Kantzach). Сей же то сборний переклад нехай служив и старорусам, покіль що, як останнє слово біблїи.

Додаток до переднього слова

Здаючись на такі великі авторитети, як Рейс и Каутч из усього світнем науковим братнім его подаю землякам твір науковий, під егідою віри в ідеал людський, и хто схоче знати, чого який вираз, яку фарбу, який факт етичний висловлено подекуди тутеньки пише, ніж де-інде, нехай потурбується розгорнути виводи, доводи й цитати в моих керівителів. Хто ж не здоліє почитуватися задля широкої ерудиції біблійної, того би рано було мені своїми указуванням на них, уводити в наукову простору, що й про самих перекладувателів Св. Письма освічено помалу-над ще теж недавно.

Стародавні Кгреки про свого таємничого Гомера мовляють бувало: Гомер и юному, и неукові и старому розумом чоловік... Коли б суджено

Кгрекам до тих (нерозб.) Християнства, вони б казали й про Біблії, поважні изу глибше над Гомера и его поеми, що вона дае й молодшому и дорослому и над дорослих висчому розумом стільки, скільки (нерозб.).

IP НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. I. – № 28310. – 3 арк.